İnceleme-Araştırma-Tarih 16

Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrükesi Murat Bardakçı

Kapak tasarım: Utku Lomlu
Sayfa düzeni: Sanlı Ergin

l.Basım: Aralık 2008
2-3. Basım: Ocak 2009
4. Basım: Şubat 2009

ISBN: 978 - 975 - 289 - 560 - 7

Baskı ve Cilt: Melisa Matbaacılık
Tel: (212) 674 97 23
Faks: (212) 674 97 29

EVEREST YAYINLARI

Ticarethane Sokak No; 53 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (212) 513 34 20-21 Faks: (212) 512 33 76
Genel Dağıtım: Alfa, Tel: (212) 511 53 03 Faks: (212) 519 33 00
e-posta: everest@alfakitap.com
www.everestyayinlari.com

Everest, Alfa Yayınları'nın tescilli markasıdır.

Murat Bardakçı

TALÂT PAŞA'NIN EVRAK-I METRÛKESİ

Sadrazam Talât Paşa'nın
özel arşivinde bulunan
Ermeni tehciri konusundaki
belgeler ve hususî yazışmalar

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ

Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrükesi, Türkiye'nin gündeminin artık değişmez dertlerinden biri hâline gelen 1915 olayları ile ilgili olan ama 80 küsur seneden buyana yayınlanmadan bir köşede beklemiş belgelerdir ve bu belgeler Ermeni tehcirinin mimarı Talât Paşa'nın husus arşivinden çıkmıştır. Kitapta, İttihad ve Terakki Partisi'nin diğer önemli isimlerinin yine özel arşivlerinde bulunan bazı belgeler de ilk defa yayınlanmaktadır.

Tehcir döneminin Dahiliye Nazırı ve sonraki senelerin sadrazamı Talât Paşa, bu belgelerin yayınlanmasıyla, tarihimizin en hüzünlü olaylarından biri olan 1915 tehciri konusundaki tartışmalara şimdi kendi evrakı ile katılıyor. Paşa, imparatorluğun tehcir öncesindeki Ermeni nüfusu, kaç Ermeni'nin nereden nereye gönderildiği ve tehcir sonrasındaki Ermeni nüfusun ne olduğu gibi üzerinde senelerdir bir türlü anlaşmaya varılamayan soruların cevaplarını, şahsi belgelerine dayanarak bizzat veriyor.

Paşa'nın belgeleri tehcir konusuyla da sınırlı kalmıyor ve kitabın ilk bölümünü teşkil eden *"Kara Kaplı Defter",* Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Meşrutiyet'in ilân tarihi olan 1876 ile 1916 arasındaki 40 senelik zaman diliminde yaşanan nüfus hareketlerinin bir çerçevesini çiziyor. Bu çerçevede Balkan Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye gelen Müslüman göçmenlerin, Rum nüfustaki değişmelerin, Arap ailelerin sürgününün, nüfus değişikliklerinin bir neticesi olan sahipsiz gayrımenkuller ile bütün bu işler için yapılan harcamaların mikdarı da yeralıyor.

Kitabı, dört bölüm hâlinde düzenledim. İlk bölümde yukarıda sözünü ettiğim 40 senelik zaman dilimindeki nüfus hareketleri, ikinci bölümde de Talât Paşa'nın hususi arşivinden çıkan ve Ermeni tehcirinin vilâyetlere göre dağılımını gösteren listeler yeralıyor. Üçüncü bölümde yine Paşa ile önde gelen İttihadçılar'ın özel arşivlerine ait olan ve herbiri İttihad ve Terakki hakkında yeni bilgiler veren bazı belgelerle, Birinci Dünya Savaşı sonrasında sürgüne giden İttihadçı şeflerin yazışmaları bulunuyor. Dördüncü bölüm, Talât Paşa'nın eşi Hayriye Talât Hanımefendi (Bafralı) ile hayatının son günlerinde, 1982 Ekim'inde birkaç gün boyunca yaptığım ve az bilinen birçok konunun ayrıntılarının yeraldığı bir mülâkatın tam metninden oluşuyor. Bunu, Talât Paşa'nın çoğu hiç yayınlanmamış fotoğraflarından ve diğer bazı hususi belgelerden meydana gelen bir albüm takip ediyor.

Her belgenin giriş kısmında, o belge ile ilgili kısa bir açıklama yaptım, ilk iki bölümdeki belgelerin yanında her sayfanın tıpkıbasımını, üçüncü bölümdekilerde tek sayfa olanların tıpkıbasımlarını, birkaç sayfalık evrakın ise sadece ilk sayfasının tıpkıbasımını verdim. Belgelerin diline dokunmadım ve zaruri açıklamaların dışında herhangi bir yorumda da bulunmadım.

*

Kitabın ilk bölümündeki belgelerin birkaçını, Hürriyet Gazetesi'nde "Talât Paşa'nın Kara Kaplı Defteri" başlığıyla 2005'in 25 ile 27 Nisan günleri arasında yayınlamıştım. Yayın büyük ses getirmişti, zira tehcirin mimarı ilk defa konuşuyordu ve bu arada, tabii, bir hayli eleştiri de geldi. Hattâ, yayının daha uzun olmasının plânlandığı ama üçüncü günün sonunda durdurulduğu söylentisi bile ortaya atıldı.

Eleştirilerin başında, defterin Talât Paşa'nın kendi elyazısıyla olmadığı ve rakamların gerçeği yansıtmadığı iddiaları vardı.

Benzer iddiaların bu kitabın yayınından sonra da devam edeceğinden emin bulunduğum için, şimdiden bir açıklama yapmam gerekiyor:

Bir devlet adamının özel arşivine ait vesika, mutlaka o kişinin elyazısıyla olacak demek değildir ve bir dahiliye nazırının oturup bizzat cedveller çizip grafikler yahut ayrıntılı haritalar hazırlamasını beklemek biraz değil, fazla safdilliktir. Bu gibi işleri maiyet mensupları yaparlar ama hazırlanan belgeler artık o devlet adamının arşivine aittir. Kaldı ki, geçmişin hemen bütün önemli isimleri, birkaç istisna dışında hâtıralarını bile hususi kâtiplerine dikte ettirmişlerdir.

Talât Paşa da aynı şekilde hareket etmiş ve tehcir ile ilgili belgeleri Dahiliye Nezareti'nin İskân, Aşiretler ve Muhacirler Müdiriyyeti'ne hazırlatmıştır. Bu kitabın ilk iki bolümünde yeralan tehcir belgelerindeki elyazısı, Başbakanlık Osmanlı

Arşivleri'nde ve Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı arşivlerde bulunan diğer bazı belgelerdeki yazılarla aynıdır[1].

Dolayısıyla, Talât Paşa'nın ailesinin 80 seneden fazla bir zamandan buyana Paşa'nın diğer özel evrakıyla birarada muhafaza ettiği tehcir belgeleri, Paşa'nın hususi arşivine aittir.

*

Tehcir belgelerindeki rakamlar Türk okuyucuya tahmin ettikleri mikdardan daha yüksek, karşı tarafa ise daha az gelecektir. Sebep, Türkiye'de bugüne kadar 1915 tehciri konusunda toplam sayılara dayalı bir yayının yapılmamış olması; diğer tarafın ise hayâli ve yüksek sayılar ileri sürmesidir.

Paşa'nın evrakı dikkatli bir şekilde incelendiğinde, tehcirin geniş çaplı bir yer değiştirme olduğu görülür. Meselâ, Van'daki Ermeni nüfusun bir kısmı İzmit'e, İzmit Ermenileri'nin bir bölümü Kütahya'ya, Kütahya'dakilerin bazıları da Afyon'a nakledilmekte; benzer nakiller birçok vilâyette uygulanmakta ve dolayısıyla, tehcirin Ermeni nüfusun yoğun bulunduğu bazı bölgelerdeki Ermeniler'i imparatorluğun başka bölgelerine dağıtma maksadına yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Ben, Talât Paşa'ya ait olan bu belgeleri sadece yayınlamakla yetindim ve hesaplama ile son yorumu okuyucuya bıraktım. Ancak, kayıplar ile ilgili hesaplama yapılırken 1915 öncesi ile sonrası arasındaki nüfus farkının tehcirde hayatını kaybedenlerden ibaret bulunmadığının, bu sayıya karşılıklı mukatele sırasında başta Rusya olmak üzere yabancı ülkelere giden Ermeniler'in sayısının da dahil olduğunun ve Osmanlı topraklarını terkedenlerin adedi bilinmeden kayıpların mikdarı hakkında fikir serdetmedeki zorluğun unutulmaması gerekir.

*

Türkiye ve birçok ülke, senelerden buyana 1915 olaylarını tartışıyor.

2005 yılının tehcirin 90. yıldönümüne tesadüf etmesi sebebiyle mesele daha da alevlendi. Türkiye, 2005, 2006 ve 2007 senelerini 1915 olayları, Ermeni Konferansı, Fransız Meclisi'nin soykırımı inkârı suç sayan kanun tasarısını kabul etmesi ve tehcirin Amerikan Temsilciler Meclisi'nde soykırım olarak nitelenmesi ihtimali tartışmalarıyla geçirdi. Tartışmalar hâlâ sürüyor ve daha çok uzun seneler devam edecek gibi...

---

[1] Başbakanlık Osmanlı Arşivleri´nde İskân, Aşâir ve Muhacirin Müdiriyeti´ne ait evrak arasında aynı yazıyla kaleme alınmış çok sayıda belge vardır. Meselâ DH.ŞFR 54/315, 54/412 ve 54/413. Arşivdeki bu belgelerden haberdar olmamı sağlayan Dr. Bülent Bakar´a teşekkür ederim. Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayınlanan "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri" serisinde de, meselâ ilk cildin (Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005) 439-444 ve 631-656 numaralı sayfaları arasında bulunan belgeler de yine aynı yazı iledir.

Soykırım iddialarının dış dünyada böylesine ayyuka çıkması, Türkiye'nin bu konuda bugüne kadar gösterdiği çabanın ve suçlamalara verdiği cevapların inandırıcı olup olmadığını da tartışması zamanının geldiğini göstermektedir.

Zira, tehcir ve soykırım tartışmalarında ibre maalesef artık Türkiye'nin aleyhine dönmüş durumda! Diaspora, 1915'te yaşananları soykırım boyutuna getirip "Türkler 1,5 milyon Ermeni'yi katlettiler" iddiasını bütün dünyaya inandırmak üzereyken, biz suçlamalara karşı seneler boyunca gözümüzü ve kulağımızı kapatmış vaziyette kaldık, üstelik hâlâ kendimize yönelik yayınlar yapmakla ve dünyaya değil, kendi kamuoyumuza seslenmekle meşgulüz.

Karşı tarafın 1915 zayiatını milyonun üzerine çıkartmasma cevabımız, sayıları sadece sözle aşağılara çekmek, giderek azaltmak, yani görüşümüzü aded bakımından daha düşük bir sayıya oturtmaktan ibaret oluyor ve bu arada dış dünyaya yönelik ciddi bir yayın yapamıyoruz.

Neticede, çok daha geniş boyutları olan Ermeni meselesi, tuhaf bir şekilde, koyun postu sayarmışcasına cesed sayma seviyesine iniyor. Soykırımın vârolmadığını söylemek bazı memleketlerde suç hâline gelirken biz "Aslında, onlar Türkler'i katletmişlerdi" yahut "Evet, bazı Ermeniler'i başka yerlere gönderdik ama sonraki senelerde sayıları daha da artmış olarak geri geldiler" veya "Ölümlerin sebebi, salgın hastalıklardı" gibisinden ifadelerle tartışmayı inandırıcılıktan uzak bir hâle getiriyor ve sadece kendimizi yatıştırmaya çalışıyoruz.

Konuyu soykırım tartışmalarının ve ASALA terörünün ortaya çıktığı 1970'li senelerden buyana lâyıkı vechiyle ciddiye almamamızdan yahut başka sebeplerden dolayı, karşı iddialara fikri düzeyde cevap vermede maalesef başarılı olamadık. Profesyonel uzmanlarımız fikirlerini ve vardıkları akademik neticeleri bugüne kadar dış dünyaya kabul ettirememeleri bir yana, üzerinde ciddi şekilde tartışılan tek bir eser bile veremediler. Devletin 1916'da çıkarttığı "Ermeni Komiteleri'nin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi. İlânı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra" isimli kitabın ve Esat Uras'ın 1950'de yayınladığı "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi" adlı eserinin benzeri bir çalışma, aradan geçen uzun senelerden buyana hâlâ ortaya konamadı. Ermeni olayları ve tehcir uzmanlarımız, iddiaları takip etmekte öncelikle yabancı dil engeli yüzünden zaaf gösteriyorlar, akademik inandırıcılıkta çok gerilerde bulunuyorlar ve gayet tuhaf ama, Ermenice bilen tek bir tarihçimiz bile yok. Diasporanın internette kurduğu yüzlerce, hattâ binlerce siteye karşılık Türkiye'nin dört başı mâmur bir sitesi hâlâ mevcud değil.

Bütün bu zaaflarımıza rağmen, bir konuda gayet başarılıyız: Kendimize yönelik yayınlarla kendi kendimizi aklama çabasında!

Son senelerde ortaya çıkan, entellektüelliğin şartının millî ve mukaddes kabul edilen bütün değerlere hakaret olduğuna inanan, diasporanın her iddiasını âyet gibi kabul eden, arşivlerden içeriye bir defa olsun adım atmamalarına, yani belge görmemelerine, hattâ görseler bile okumaktan âciz kalacak olmalarına rağmen **"Türkiye suçludur"** diye peşinen ahkâm kesen gönüllü soykırım

tellâllarından bahsetmeyi burada gereksiz addediyorum. Ama, kendi kendimizi aklama çabamız işte burada ilk ve son defa bir işe yarıyor ve bu gibi gönüllü gürühun çok zor ve az da olsa birşeyler öğrenebilmesine ihtimal sağlıyor.

Tehciri savaş sırasında bir meşru müdafaa hakkı olarak kullanan Türkiye, soykırım gibi son derece ağır bir suçlamanın muhatabı olmayı haketmemiştir ve dolayısıyla, "Ortaya ya bilmediğimiz fena birşeyler çıkarsa?" gibisinden endişelere kapılmak yersizdir. Ama, Türkiye, soykırım suçlamalarını cevaplama konusunda böyle geri kaldıkça mesele daha da büyüyecek ve şu âna kadar 17 ülkenin parlamentosu tarafından tanınıp varlığı kabul edilmiş olan soykırım iddiaları, yakın bir gelecekte çok daha can sıkıcı bir hâl alacaktır.

Mukatele sırasında Ermeniler tarafından katledilen Türkler'in ve Müslümanlar'ın adedi ile tehcir döneminde Osmanlı Ordusu'nda etkin rol oynayan Alman subayların ve dolayısıyla Alman Genelkurmayı'nın rolü de, aynı şekilde, hâlâ bir bilinmezlik örtüsü altındadır.

*

1915 olaylarını, İttihad ve Terakki Partisi'nin dışında değerlendirmek mümkün değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son 15 senesine ve kaderine damgasını vurmuş olan bu siyasi teşekkülün, tarihinin son iki asrında zaten yıkılma sürecine girmiş olan imparatorluğun çöküşünün hızlanmasında rolü bulunduğunu inkâr edemeyiz.

İttihadçılar heyecanlıydılar, hattâ bir kısmı milletlerarası konjonktürden bile habersiz idi ama tek çabaları, yıkılma sürecine çok daha önceden girmiş olan imparatorluğun dağılmasını geciktirmeyi sağlayabilmekti. Neticede başarısız oldular, başarısızlıkları çöküşü hızlandırdı ve bu genç idealistlerin çoğu, bu uğurda canlarını verdiler. Ama, imparatorluğun küllerinden yeni bir devletin doğmasında muhakkak ki önemli rolleri oldu. Meselâ, İstiklâl Savaşı'nın zaferle neticelenmesinde, Enver Paşa'nın orduyu gençleştirmesinin olumlu etkilerinden ancak şimdilerde, henüz yeni yeni bahsediliyor.

Önde gelen İttihadçılar'ın hiçbiri öldürüldüklerinde yahut idam edildiklerinde daha altmışına bile gelmemiş, hattâ partinin lider kadrosunun çoğu henüz ellisini bile bulmamıştı. Enver Paşa Tacikistan'da Rus mitralyözleri tarafından biçildiğinde 41, Talât Paşa Berlin'de bir Ermeni teroristin kurşunlarına hedef olduğunda 47, triumviranın yaş bakımından en büyüğü olan Cemal Paşa ise yaverleriyle beraber Tiflis'te hâlâ bir türlü aydınlatılamayan bir cinayete kurban gittiğinde sadece 50 yaşındaydı.

Fikri etkileri Türkiye'nin bugünkü siyasi ortamında kendisini hâlâ hissettiren İttihad ve Terakki'yi sevelim yahut sevmeyelim, ondan hoşlanalım veya hoşlanmayalım, bu siyasi teşekkülü ve uygulamalarının neticesini herşeyiyle kabullenmek, İttihad ve Terakki'nin hatasıyla ve sevabıyla bize ait olduğuna inanmak zorundayız.

*

Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrükesi, ardarda yayınlayacağım ve İttihad ve Terakki Partisi'nin önde gelenlerinin hususî arşivlerindeki belgelerden oluşacak olan üç cildlik bir serinin ilk kitabıdır.

İkinci ciltte Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Maliye Nazırı Cavid ve İzmir Valisi Rahmi Beyler gibi İttihad ve Terakki'nin önde gelen mensuplarının özel arşivlerinde bulunan bazı önemli belgeler yeralacaktır. Geniş bir hacim teşkil edecek olan üçüncü cildde ise, Enver Paşa'ya ait resmi ve özel yüzlerce evrak bulunacaktır.

*

Özel arşivler gelişmiş toplumlarda araştırmacılar için son derece önemli kaynaklardır ama bu önemi bizde maalesef pek görememişlerdir. Türkiye'de tarih konusunda yapılan yayınlarda sadece resmi belgelerden istifade edilmiş ve geçmişte iktidar sahibi olmuş mühim şahsiyetlerin özel evrakını araştırma zahmetine pek katlanılmamıştır.

Hususî arşivlerin değerlendirmede böylesine geri plânda kalmasının sorumluluğu, bunların önemini dikkate almayan yahut evrakı ellerinde bulunduran ailelere ulaşma imkânı bulamayan araştırmacılar kadar, bir yerde evraka sahip olan ailelere ve kişilere de aittir. Batı dünyasında önemli bir devlet adamı özel evrakını sağlığında bir kütüphaneye yahut bir enstitüye devretmemiş ise bu iş ölümünden sonra ailesi tarafından yerine getirilir, belgeler verildikleri müessesede tasnif edilir ve araştırmacıların istifadesine sunulurlar.

Bizde ise böyle bir uygulamaya pek rastlanmaz, zira devlet adamlarımız arşivlerini kamunun istifadesine açmaları gibi etik bir mükellefiyetten genellikle habersizdirler veya bir zamanlar önemli mevkilerini işgal ettikleri devletle kavgalı oldukları için bu hususu hiçbir şekilde ciddiye almamışlardır.

Dolayısıyla, arşivlerinin önemini idrak etmemiş olan devlet adamlarının belgeleri ölümlerinden sonra taşınmalar yahut tabii âfetler neticesinde ya kaybolur, yahut aileleri tarafından fazlalık görülürler ve belgelerden derhal kurtulmanın yolları aranır. Eskiden hamam külhanlarıyla, sobalarla ve nihayet kalorifer kazanları vasıtasıyla sağlanan bu rahatlamalar, son senelerde sokaklarda dolaşan kâğıt toplayıcılarının büyücek el arabalarında noktalanmaya başlamıştır.

Özel arşivler bazı vârislerin, özellikle de bir zamanlar kaderinde söz sahibi oldukları devletle sonradan kavgalı hâle gelen idarecilerin mirasçılarının gözünde zaten tehlike addedilirler. Vârisler, aradan uzun seneler geçmiş olmasına rağmen ellerinde bulundurdukları belgelerin başlarına bir iş açma ihtimalinin her an mevcud bulunduğuna inanırlar ve sahip oldukları evrak ya tavanaralarında tozlanıp küflenmeye bırakılır yahut geride en küçük bir delil bile kalmayacak şekilde imha edilir.

Türkiye'de birçok önemli devlet adamının evrakı işte bu gibi sebepler yüzünden yokolup gitmiş, bu belgelere ulaşılamadığı için bazı hususlar bir bilinmezlik bulutuyla örtülmüş ve tarih, bu konularda karanlıkta kalmaya mahkûm edilmiştir.

*

Seride yeralacak olan belgeler, İttihad ve Terakki'nin lider kadrosunun evrak muhafazası konusunda istisna teşkil eden aileleri tarafından saklanarak bugünlere gelebilen dokümanlardır.

Ben, bu kitapta yayınladığım ve daha sonra yayınlayacağım belgeleri bu ailelerden temin ettim.

Öncelikle, Sadrazam Talât Paşa'nın refikası rahmetli Hayriye Talat Hanımefendi'nin (Bafralı) asil hatırasını yâdetmem gerekiyor. Paşa'sının katledilmesinin üzerinden geçen 60 seneden fazla bir müddet boyunca eşine olan bağlılığını tükenmeyen bir şekilde muhafaza eden ve kitabın en önemli kısmını teşkil eden belgelerle fotoğrafları 1983'teki vefatından çok kısa bir müddet önce bana veren Hayriye Talât Hanımefendi'yi şükranla yâdediyorum. Torunu Ayşegül Bafralı'ya da, babaannesinin vefatından seneler sonra evlerinde bulduğu Talât Paşa'ya ait diğer bazı evrakı, özellikle de kara kaplı defteri yayınlamama müsaade etmesinden dolayı minnetdarım.

Yine bu kitapta yeralan Enver Paşa ile ilgili belgeleri ve fotoğrafları temin ettiğim Enver Paşa'nın torunları olan dostlarım Osman Mayatepek ile Arzu Enver Sadıkoğlu'na teşekkür borçluyum. Osman Mayatepek, büyükbabasına ait olan ve ailesinin seneler boyunca titiz bir şekilde sakladığı hususi arşivin tamamını istifademe açtı ve Enver Paşa'ya ait birçok belgenin yanısıra Paşa'nın, hanımı Naciye Sultan'a Birinci Dünya Savaşı sonrasında yurtdışından gönderdiği yüzlerce mektubu ve yine Paşa'nın Türkistan günlüklerini de yayınlamam için bana verdi. Arzu Enver Sadıkoğlu da, büyükbabasına ait olan ve şu anda kendisinde bulunan herşeyden istifademi sağladı.

Bu cilddeki Enver Paşa ile alâkalı belgelerin yanısıra, serinin üçüncü kısmını teşkil edecek olan Enver Paşa Evrakı'nın kaynağı, Paşa'nın bu iki torunudur.

Bir diğer teşekkürüm, İttihad ve Terakki'nin meşhur İzmir Valisi Rahmi Bey'in (Arslan) torunu, aziz dostum Melekşah Arslan'adır. İkinci cildde, Melekşah Arslan'dan temin ettiğim çok sayıda belge yeralacaktır.

Cavid Bey'e ait bulunan ve bu seride yayınlanacak olan belgeler, Cavid Bey'in bir kısmı bende olan evrakından; Cemal Paşa'ya ait belgeler ise, Paşa'nın yaveri İsmet Karadoğan'ın yine bendeki hususî arşivindendir.

Son olarak, İttihad ve Terakki konusunu Türkiye'de en iyi bilen kişi olduğuna inandığım ve bu cildin hazırlanması sırasında format ve muhteviyatla ilgili olarak sık sık fikrini aldığım Erol Şadi Erdinç´e teşekkürlerimi ifade ediyorum.

*

Şimdi, imparatorluk tarihimizin sadece Ermeniler bakımından değil, Türkler için de hüzünle dolu olan dönemine, 1915 yılına gidelim ve tehciri o tarihten altı sene sonra, 1921'in 15 Mart sabahı, Berlin'in Hardenberg Caddesi'nde Sogomon Tehlirian adındaki teroristin kurşunlarıyla can verecek olan Talât Paşa, kendi belgeleriyle anlatsın.

Murat Bardakçı
Temmuz 2008 Teşvikiye

24 NİSAN'DA NE OLDU?

Önce, Ermeni diasporası ve bazı ülkeler tarafından Soykırım Günü kabul edilen 24 Nisan 1915 tarihi konusunda Ermeni meselesine aşina olmayanların düştükleri bir hataya, o günün tehcir tarihi zannedilmesi yanlışına işaret etmem gerekiyor.

24 Nisan 1915, o sene giderek artan Ermeni olaylarının önlenebilmesi için, Dahiliye Nazırı Talât Bey'in (iki sene sonrasının Talât Paşa'sı) bazı valiliklere ve mutasarrıflıklara telgrafla gönderdiği talimat gereği, bugün hâlâ tartışılan sert tedbirlerin alındığı tarihtir. Tehcirin dayanağı olan kanun ise o gün değil, aynı senenin 27 Mayıs'ında çıkartılmıştır.

24 Nisan tedbirlerinin sebebi, o tarihten beş ay önce dünya savaşına girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle doğu vilâyetlerinde önceden zaten vârolan ve devam eden Ermeni ayaklanmasının daha da yayılması ve kanlı bir hâl almış olmasıydı. Van, Ermeniler'in eline geçmiş ve isyan diğer vilâyetlerde daha geniş şekilde hissedilir olmuştu. Müslüman halk katliama uğruyor, Ermeni komiteleri ayaklanmanın genişlemesi ve bağımsızlık için Rus ordusunun ilerlemesini bekliyordu.

Osmanlı hükümeti, isyana karşı 24 Nisan 1915 öncesinde de çeşitli tedbirler almış ama bu tedbirlerin bir faydası görülmemişti. İktidardaki İttihad ve Terakki Partisi'nin liderleri İstanbul'daki Ermeni politikacılarla ve Ermeni Patrikhanesi'nin yetkilileri ile ardarda toplantılar yapıyor, isyana ve Müslüman halka karşı saldırılara nihayet verilmemesi hâlinde çok daha sert tedbirlerin alınacağını ifade ediyorlardı fakat yapılan ihtarlar sonuç vermiyordu.

Tedbirlerin pek bir işe yaramaması ve isyanın yayılarak devam etmesi üzerine, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, hükümetten istenen neticeyi elde etmeye yarayacak başka tedbirlerin alınmasını istedi. 24 Nisan (Rümi tarihle 11 Nisan) talimatı, başkumandan vekilinin bu talebi üzerine Harbiye ve Dahiliye Nezaretleri arasında yapılan görüşmelerden sonra hazırlandı ve derhal uygulandı.

Vilâyetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen talimat uyarınca Ermeniler'in siyasi faaliyetleri durduruluyor, başta Hınçak ve Taşnak olmak üzere Ermeniler'e

ait partilerle komitelerin büroları kapatılıyor, buralardaki bütün evraka el konuyor, parti ve komite liderleri ile tehlikeli görülen Ermeniler tevkif edilerek bulundukları yerlerde kalmaları uygun görülmeyenler başka yerlere gönderilip askeri mahkemelere çıkartılıyorlardı.

Hükümet, birkaç cephede birden savaşan orduyu ve sivil halkı saldırılardan korumak maksadıyla daha sonra bir adım daha attı ve 27 Mayıs (Rümi tarihle 14 Mayıs) 1915 günü resmî adı "Vakt-i seferde icraât-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihâz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat"ı, yani bugünün diliyle "Savaş sırasında hükümetin icraâtına karşı gelenler için askeriye tarafından alınacak tedbirler hakkındaki geçici kanun"u çıkarttı. Meşhur tehcir kanunu işte bu idi, altında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile Sadrazam Said Halim Paşa'nın imzaları vardı ve Sultan Mehmed Reşad tarafından tasdik edilmişti. Dört maddelik kanunun uygulama yetkisi Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı'na, yani Enver Paşa'ya veriliyordu.

1915 tehciri, bu kanunun çıkartılmasından sonra yapıldı.

Aşağıda, 24 Nisan 1915'te Dahiliye Nazırı Talât Bey tarafından Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mâmuretülâziz ve Van valilikleri ile Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri, Niğde, Eskişehir, Karahisar-ı Sâhib ve Maraş mutasarrıflıklarına gönderilen talimatın ve tehcir kanununun tam metni yeralmaktadır.

Dahiliye Nazırı Talât Bey'in
24 Nisan 1915'te bazı vilâyetlere ve
mutasarrıflıklara gönderdiği telgraf

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyet-i Umümiye Müdiriyeti

Kalemi......
Umumi.....
Hususi......

Ermeni komitelerinin Memâlik-i Osmaniye'deki teşkilât-ı ihtilâliye ve siyasiyeleriyle öteden beri kendilerine muhtâriyet-i idare teminine mâtûf olan teşebbüsleri ve ilân-ı harbi müteâkib Taşnak Komitesi'nin Rusya'da bulunan Ermeniler'in derhal aleyhimize hareketin ve Memâlik-i Osmaniye'deki Ermeniler'in dahi ordunun düçâr-ı zaaf olmasına intizâr ederek o zaman bütün kuvvetleriyle ihtilâl eylemelerine dâir ittihâz ettikleri mukarrerâtları ve her hrsattan istifade etmek suretiyle memleketin hayat ve istikbâline tesir edecek hareket-i hâinâneye cür'etleri bilhassa devletin hâl-i harbde bulunduğu şu sırada Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da vuku bulan hâdisât-ı âhirei isyâniye ile bir kere daha teeyyüd etmiş ve esâsen

merkezleri memâlik-i ecnebiyede bulunan ve elyevm unvanlarında bile ihtilâlcilik sıfatını muhafaza eden bütün bu komiteler mesâisinin hükümet aleyhine olarak her türlü esbâb ve vesâite mürâcaat suretiyle netice-i âmâlleri olan muhtariyeti istihsâl maksadı etrafında toplandığı ve Kayseri ve Sivas ile mahall-i sâirede meydana çıkarılan bombalarla ve Rus Ordusu'nda gönüllü alayları teşkil ederek Ruslar'la birlikte memlekete saldıran ve an-asl Osmanlı memleketi ahâlisinden olan Ermeni komite rüesâsının harekâtı ve Ordu-yı Osmâni'yi arkadan tehdid etmek suretiyle ve pek büyük bir mikyâsda alınan tertibat ve neşriyatları ile tahakkuk eylemiştir.

Bi't-tab' hükümet kendisi için bir mes'ele-i hayatiyet teşkîl eden bu kabil tertibat ve teşebbüsâtın temâdisine hiçbir zaman nazar-ı ağmaz ve müsama-ha ile bakmayacağı ve menbâ-ı mefsedet olan komitelerin hâlâ mevcudiyetini meşru telâkki edemiyeceği cihetle bilumum teşkilât-ı siyâsiyenin ilgâsına lüzüm-ı acil hissetmiştir.

Binâenaleyh Hınçak, Taşnak ve emsâli komitelerin vilâyet dahilindeki şuabâtının derhâl sedleri ile şube merkezlerinde bulunacak evrak ve vesâikin kat'iyyen zıyâ ve imhasına imkân bırakılmayarak müsâderesi ve komiteler rüesâ ve erkânından müteşebbis eşhâs ile hükümetce tanılan mühim ve muzırr Ermeniler'in hemen tevkifi ve bulundukları mahallerde devâm-ı ikâmetlerinde mahzur görülenlerin vilâyet sancak dâhilinde münâsib görülecek mevâkide toplattırılarak firarlarına imkân bırakılmaması ve icâb eden mahallerde silâh taharrisine başlanılarak her türlü hâl ve ihtimâle karşı kumandanlarla bi'1-muhâbere kuvvetli bulunulması ve icraâtın hüsn-i tatbiki esbâbının temin ve istikmâliyle zuhur edecek evrak ve vesâikin tedkiki neticesinde tevkif olunan eşhâsın divân-ı harblere tevdii Ordu-yı Hümâyün Başkumandanlığı vekâletiyle bi'1-müzâkere takarrur etmiş olmağla icâb eden tedâbirin bi'1-etrâf istikmâliyle derhâl tatbiki ve tevkif olunan eshas adediyle icraâttan peyderpey mâlümat itâsı *((ve şu icraât sırf komitelerin teşebbüsâtına karşı bir hareket mâhiyetini hâ'iz olmasına binâen buna ahâli-i islâmiye ile Ermeni unsuru arasmda mukateleyi intac edeceği bir şekil verilmemesi)) kemâl-i ehemmiyetle tavsiye olunur. 11 Nisan 1331.

Nâzır
Keşidesi
Yazıldı
İsmail

* içinde bulunan ve üstleri çizilen cümle yalnız Bitlis, Erzurum, Sivas, Adana, Maraş için yazılacaktır[2].

27 Mayıs 1915
Tarihli geçici tehcir kanunu[3]

---

[2] Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH. ŞFR, 52/96, 97, 98. Arşiv belgesinin yayınladığım bu ilk sayfasının fotoğrafı, Dr. Recep Karacakaya'nın "Ermeni Meselesi. Kronoloji ve Kaynakça'sından alındı (Gökkubbe, İstanbul 2005, sah: 415).

VAKT-İ SEFERDE İCRAÂT-I HÜKÜMETE KARŞI GELENLER İÇİN CİHET-İ ASKERİYECE İTTIHÂZ OLUNACAK TEDÂBIR HAKKINDA KANUN-I MUVAKKAT

MADDE 1: Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evâmir-i hükümete ve müdafa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraât ve tertibâta karşı muhalefet ve silâhla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab kuvâ-yı askeriye ile en şiddetli surette te'dibât yapmağa ve tecavüz ve mukavemeti esâsından imha etmeye me'zun ve mecburdurlar.

MADDE 2: Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icâbât-ı askeriyeye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kur'a ve kasabât ahâlisini münferiden veya müctemian diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

MADDE 3: İşbu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.

MADDE 4: İşbu kanunun mer'iyet-i ahkâmına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı memurdur.

Meclis-i Umumi'nin ictimâında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu lâyiha-i kanuniyenin muvakkaten mevki-i mer'iyete vaz'ını ve kavânin-i devlete ilâvesini irâde eyledim.

13 Receb 1333
14 Mayıs 1331
Mehmed Reşad
Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver
Sadrazam Mehmed Said

1. BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ'NDE 1876 İLE 1916 YILLARI ARASINDAKI NÜFUS HAREKETLERI VE TEHCİR SAYILARI

KARA KAPLI DEFTERİN BULUNUŞ ÖYKÜSÜ

Bu bölüm, birkaç sayfasını Hürriyet Gazetesi'nde 2005'in 25 ile 27 Nisan günleri arasında "Talât Paşa'nın Kara Kaplı Defteri" başlıklı dizide yayınladığım defterin tam metnidir.

Fransız malı olduğu intibaı veren, cildi siyah bir bez ile kaplı olan ve kapağında "Notes" ifadesinin bulunduğu, arka kapağın içinde bir cebin yeraldığı

---

[3] Takvim-i Vekayi'de yayın tarihi: 18 Receb 1333,19 Mayıs 1331.

10x15.5 santim eb'adındaki defter, iç kapak sayfaları dahil olmak üzere şu anda *77* yapraktır. Sayfalar karelidir, yazılmasına eski harflerin gereği olarak sağdan başlanmış, ilk yaprak fihriste ayrılmış, defter ikinci yapraktan itibaren 80. sayfaya kadar numaralanmıştır ama metin 58. sayfada sona ermektedir. 4-5 ile 14-15. sayfaların yazılı olduğu yapraklar düşmüştür ve bu sayfalarda fihristten anlaşıldığına göre "Balkan Harbi'nden sonra vürüd eden muhacirin mikdarı" ile "Memleketleri duçar-ı istilâ olan mahallerin vüs'at ve ahali-i mukayyedesi mecmuu" bahislerinin bazı kısımları yeralmaktadır.

Defter ince ve okunaklı bir elyazısıyla yazılmış, bazı sayfalara özenle renkli haritalar ve grafikler çizilmiştir.

"Kara kaplı defter"in bulunuş öyküsü, ilginçtir:

Sadrazam Talât Paşa'nın eşi Hayriye Talât Hanım, elinde bulunan Paşa'ya ait birçok belge ile fotoğrafı, vefatından çok kısa bir müddet önce, 1983 sonbaharında bana vermişti. Diasporanın, tehcirin 90. yıldönümü münasebetiyle hazırlıklara giriştiği 2005'in ilk aylarında, gazetede bu konuda bir yayın yapmak maksadıyla 23 sene boyunca muhafaza ettiğim belgeleri yeniden incelemeye başladım. Bu arada, ailenin elinde kalan başka birşey olabileceği ihtimaliyle, Hayriye Talât Hanımefendi'nin torunu olan arkadaşım Ayşegül Bafralı'yı aradım. Sözkonusu defter, ertesi gün ortaya çıktı.

Ayşegül Bafralı'nın ifadesiyle, defterin bulunuşu şöyle olmuş: Kendisini aramamdan sonra, evinde babaannesi Hayriye Talât Hanımefendi'den kalan Talât Paşa'ya ait kâğıtları tek tek elden geçirmeye ve eski harfli olanları ayırmaya başlamış. İkinci, yahut üçüncü derecede önemli bazı belgeler bulmuş. Bu meyanda, babaannesinin Berlin'deki sürgün senelerinden kalma eski bir valizini de açmış ama valiz boşmuş. Yerine koymadan önce, valizin ne derece yıprandığını anlayabilmek maksadıyla içini kontrol ederken kapakla alt kısmın birleştiği yerde, astarın içerisinde bir yükseklik farketmiş ve iyice bakınca astarın altında bir şey bulunduğunu anlamış. Astarı açmak üzereyken, zaten kesilmiş ve sonradan dikilmiş olduğunu görmüş, dikişleri sökmüş ve "kara kaplı defter" buradan çıkmış.

Hayriye Talât Hanımefendi'nin torunu Ayşegül Bafralı, babaannesinin bu valizi arada bir açtığını hatırladığını, yaşlı bir hanımın böyle boş bir valizle niçin meşgul olduğunu anlayamadığını ama "Belki bir hatırasını canlandırmaya yarıyordur" diye düşündüğünü söylüyor.

Defter, incelendiğinde de görüleceği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 ile 1916 yılları arasında meydana gelen nüfus değişikliklerinin bir hülâsası gibidir. Savaşlar dolayısıyla göçeden Müslüman Türk nüfusun yanısıra Arap ve Rum nüfustaki bazı değişiklikler de gösterilmiş ve tehcir konusu da ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Konu, sayıların yanısıra harita ve grafiklerle de desteklenmiş, arazi ve gayrımenkul bahislerine de temas edilmiş ve devletin bu yer değiştirmeler sırasında yaptığı bazı harcamaların listeleri de verilmiştir.

Metinde geçen en son tarih, 1916 Aralığı'dır. 29. sayfada yeralan "332 senesi zarfında istihsal olunan tahsisat" ifadesi ve ifadenin altındaki listede 50 milyon kuruşluk bir ödenekten bahsedilirken bu meblâğın aynı senenin 26 Teşrin-i sânisinde alındığı ifadesi, defterin 1916'nın sonunda veya 1917'nin hemen başında hazırlandığı kanaatini uyandırmaktadır.

Defterde yazılı olanların ve çizimlerin tamamı, bu bölümde aynen yeralmaktadır.

FİHRİST

Mâ'bâd: "Fihrist

Sahife numarası | Beyânı

"Mevâdd-ı müteferrika"

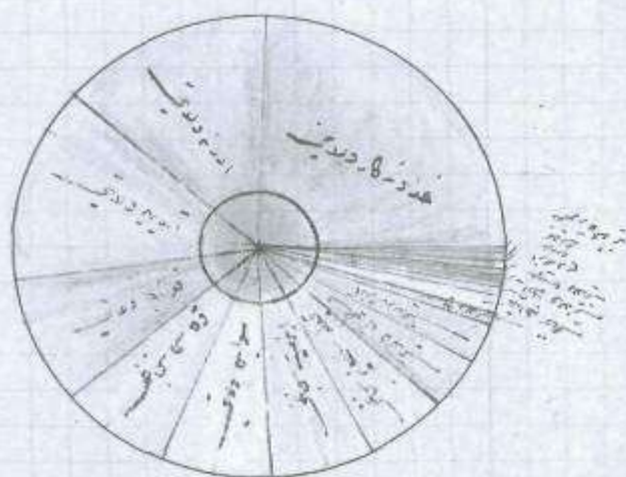
BALKAN HARBI'NDEN MUKADDEM
VÜRUD EDEN MUHÂCİRÎN-İ İSLÂMİYE'YE
AİD TABLODUR

	Esâmî-i vilâyât ve elviye	**Nüfus**	**Hâne**
2	Edirne Vilâyeti	**112.119**	26.220
10 (*)	Ankara	29.785	5.952
13	Adana	5.737	1.436
15	Erzurum "	5.104	913
3	Aydın	89.603	25.928
17	Beyrut	1.019	221
16	Halep	1.068	227
1	Hüdavendigâr "	214.310	45.294
11	Suriye	9.178	2.236
6	Sivas	61.171	13.926
9	Kastamonu "	34.308	7.515
8	Mâmuretülâziz '	336	87
14	Bitlis	4.723	925
4	Konya	126.295	16.452
7	İzmit Sancağı	56.373	12. 813
12	Çatalca	8.681	2.114
5	Karesi	65.565	14.118
8	Kal'a-i Sultaniye "	29.495	10.198
	YEKÛN	**854.870**	**186.575**
	İşkodra Vilâyeti	2.800	650
	Manastır Vilâyeti	2.192	565
	Yanya		
	Selanik	4.846	1.353
	Kosova	61.314	12.579
	CUMLE-I YEKUN	**926.022**	**21.722**

(*) Kâğıdın kıvrımına gelmiş, 80 de okunabilir.

مهاجرينك ولايات مختلفه‌ده‌كى تقسيمى درجه‌سنه اشاره ايدر

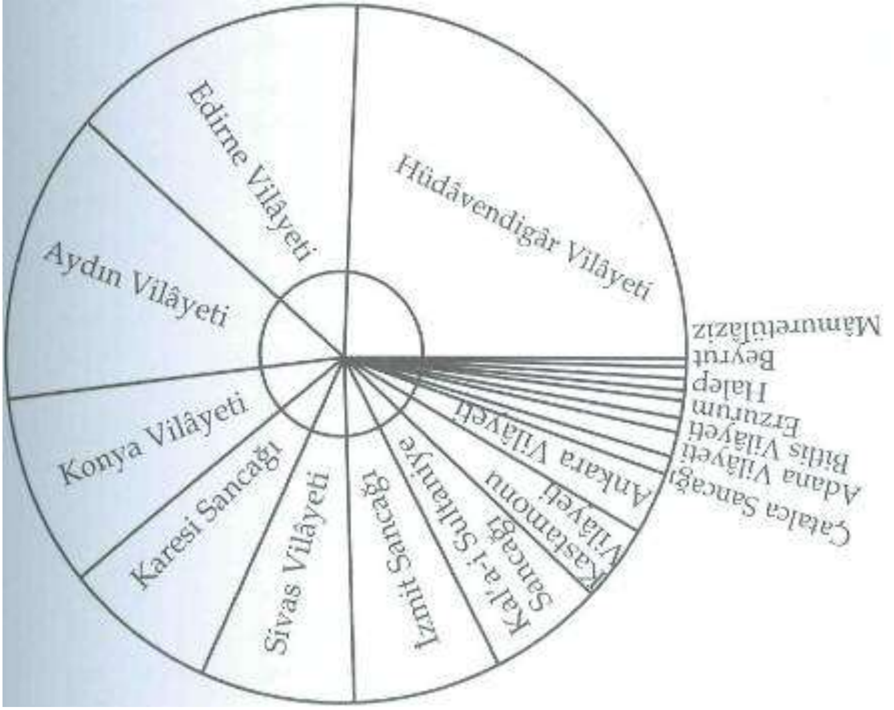
غرافيك – ٤٩٦

[illegible]

[illegible]

Muhacirinin vilayat-ı osmaniye`deki tekasüfü derecesini irae eder grafiktir [(4)]

(2)Bir haneye " " derece ise 0.00192`dir.

---

4 Bir dereceye isabet eden hane 518 adettir.

BALKAN HARBİNDEN SONRA
VÜRUD EDEN
MUHACİRİNİN MİKDARI

Esami-i vilayat ve elviye	Nüfus	Hane
Adana Vilayeti	6.381	1.276
Ankara “	9.335	2.111
Aydın “	145.320	29.128
Edirne “	81.542	17.368
Erzurum “	6	1
İstanbul “	3.609	959
Halep “	10.504	2.099
Hüdavendigar “	18.317	4.650
Suriya “	3.187	637
Sivas “	10.805	2.169
Kastamonu “	88	16
Konya “	3.511	638
Mamuretülaziz “	242	48
Van “	27	5
İzmit Sancağı	-	-
Eskişehir “	6.771	1.153
Bolu “	9.088	1.236
Canik “	566	118
Çatalca “	3.875	619
Karesi Sancağı	5.932	1.493
Kal’’a-I Sultaniye “	14.687	2.961
Kayseri “	1.445	328
Menteşe “	855	171
İğde “	-	-
	————	————
YEKUN	339.074	62.704

۶

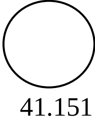
« بالقان حربنه قدر دولت عثمانیه‌نك تاریخ دوره‌لری

اعتباریله مقداری دولتده درجهٔ تناقصی ایله

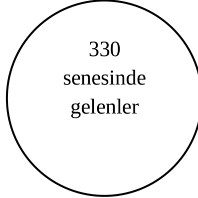
ایدر ...

BALKAN HARBİ'NDEN SONRA VÜRÛD EDEN MUHACİRİNİN TARİHİ VÜRÛDLARJ İTİBARİYLE MİKDÂRINIVİLÂ YATTA DERECE-İ TEKASÜFÜNÜ İME EDER GRAFİKTİR

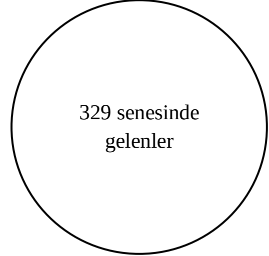
331 senesi zarfında gelenler

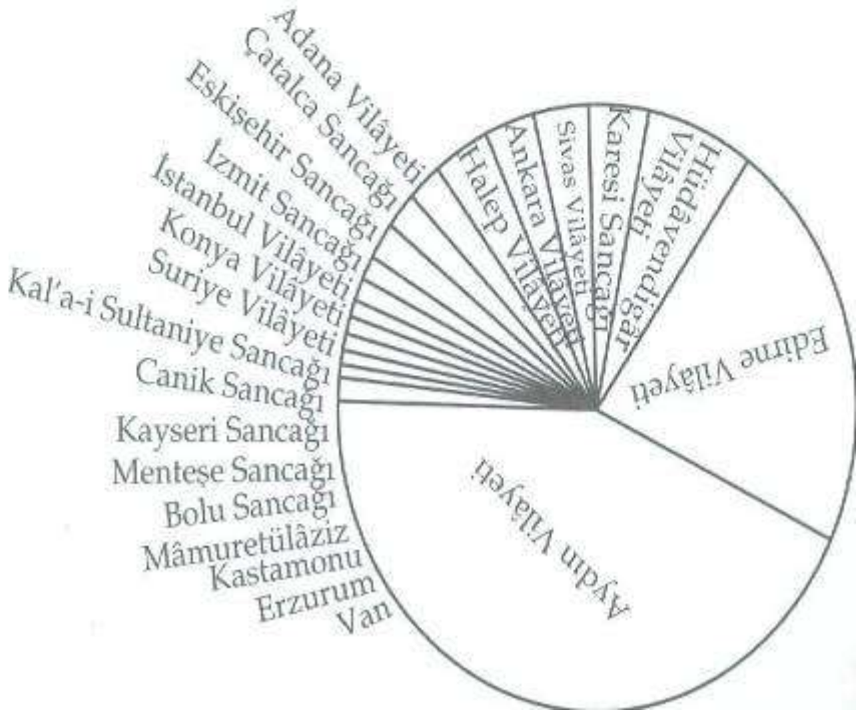
41.151

120.566

177.352

BALKAN HARBİ'NDEN SONRA HİCRET EDEN AHALİDEN MEMUR VE ASKER AİLESİ BULUNANLAR MİKDÂRINI İRÂE EDER

Esâmi-i vilâyât	Nüfus	Hâne
	9.296	
İstanbul Vilâyeti		
Edirne Vilâyeti	99	26
Erzurum Vilâyeti	5	1
İzmit Sancağı	210	56
Urfa Sancağı	19	7
Ankara Vilâyeti	190	45
Aydın Vilâyeti	1.361	384
Adana Vilâyeti	157	51
Bolu Sancağı	97	0
Teke Sancağı	1	-
Çatalca Sancağı	19	3
Halep Vilâyeti	83	21
Hüdavendigâr Vilâyeti	860	175
Suriye Vilâyeti	63	19
Sivas Vilâyeti	28	16
Kal'a-i Sultaniye Vilâyeti	143	32
Kastamonu Vilâyeti	195	53
Karesi Vilâyeti	-	-
Konya Vilâyeti	-	-
Menteşe Sancağı	93	21
Mâmuretülâziz Vilâyeti	-	-

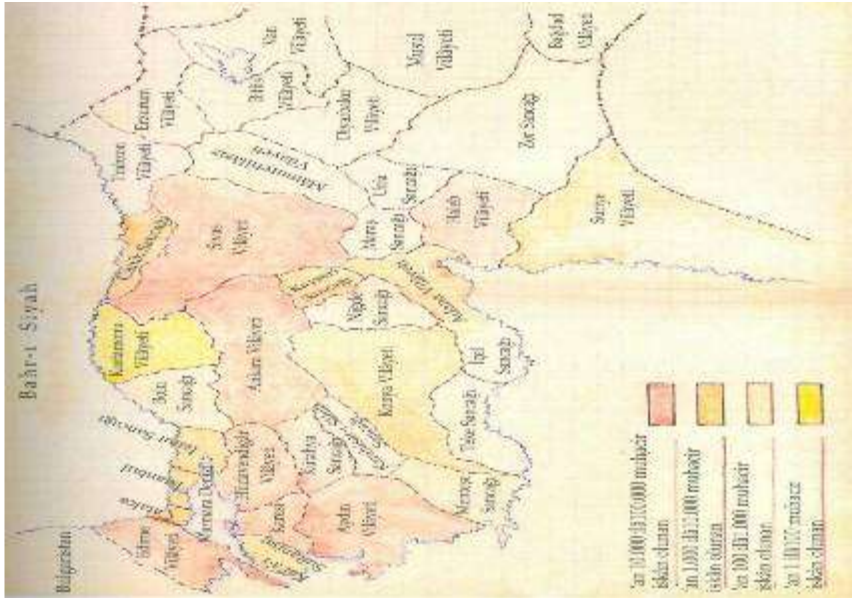
- İşaret olunan mahallerdeki memurin ve asker aileleri tahkik edilememiştir.

RUMELİ VILAYAT-I ZAYİASINDAN SAKIN
VE AHVÂL-İ HARBİYENİN ZEVALİ AKABİNDE
HİCRETLERİ ME'MUL VE MUTEHAKKİK BULUNAN
AHÂLİ-İ İSLÂMİYE MİKDÂRINI İRÂE EDER

Esâmî-i mahall ve mevâkî, Müheyyâ-yı hicret nüfus-ı İslâmiye nüfusu	
Selanik - Kavala şehbenderlikleri dairesinde mevcud olan	279.500
Preveze " " " "	50.600
Yanya " " " "	23.043
Aydonat Pogon kazaları (tahakkuk mikdarına devam)	
Siroz şehbenderliği dairesinde mevcud olan	33.501

İşbu tabloda münderic erkam mahallî şehbenderliklerinin iş'ârına atfen Hariciye Nezâret-i Celîlesi'nden vârid olan tezâkir ve cedâvilden müstahreçtir.
Hariciye tezkire nümero ve tarihi 2042/59547
25 Kânunevvel 330

Balkan Harbinden sonra gelen muhacirinin
vilayatdaki darüce-i tekasüfünü irae eder

HUDUD-I ŞARKİYE MENATIK-I HARBİYESİNDEN İLTİCA EDEN MÜLTECİ MİKDARINI İRÂE EDER TABLODUR

Esâmi-i vilâyât ve **elviye**	**Nüfusu**
Adana Vilâyeti	13.618
Ankara Vilâyeti	108.042
Halep Vilâyeti	26.315
Diyarbakır Vilâyeti	84.000
Sivas Vilâyeti	116.000
Trabzon Vilâyeti	60.000
Kastamonu Vilâyeti	10.104
Konya Vilâyeti	1.044
Mâmuretülâziz Vilâyeti	5.088
Musul Vilâyeti	150.000
Urfa Sancağı	45.133
izmit Sancağı	1.887
içel Sancağı	426
Eskişehir Sancağı	2.316
Bolu Sancağı	2.500
Canik Sancağı	36.000
Kayseri Sancağı	25.061
Karahisar-ı Sâhib Sancağı	616
Maraş Sancağı	10.120
Niğde Sancağı	4.635
YEKÛN	**702.905**

EDİRNE VİLÂYETİ MÜLTECİLERİNDEN DAHİLE CELBOLUNAN AHÂLİ-İ İSLÂMİYE MİKDARINI İRÂE EDER CEDVELDİR

Esâmî-i kaza ve nevâhî	Hâne	Nüfus
Edirne Merkez Kazası	1.143	7.830
Seymenli Kazası	1.228	4.535
Mustafa Paşa Kazası	2.612	8.901
Dimetoka Kazası	5.183	14.971
YEKUN	**10.166**	**36.237**

Bâlâdaki nüfusun mahall-i iskânlarını kariye itibariyle gösteren cedvel, Edirne'nin 247/24/917 numaralı tahriratına âid dosyada mevcud ve bir sureti ihsâiyatda mahfuzdur.

DUÇAR-I İSTİLA OLAN VİLAYAT-I ŞARKİYE NÜFUS-I MUKAYYEDE-İ İSLÂMİYESİNİ İRÂE EDEN CEDVELDİR

ESÂMÎ-Î VİLÂYÂT	İŞGAL OLUNAN ARAZININ VÜS'ATİ KİLOMETRE MURABBA	NUFUS-I MUHARRERE MİKDARI
Erzurum Vilâyeti		400.000 300.000
Bitlis Vilâyeti		25.000
Musul Vilâyeti	140.000	25.000
Trabzon Vilâyeti		550.915
Van Vilâyeti		500.000
YEKÛN	**140.000**	1.800.915

(1) Memleketleri duçâr-ı istilâ olan mahallerden dahile iltica edenler; henüz malûmat alınamayan Erzurum, Bitlis, Van vilâyetleri müstesna olmak üzere Trabzon'dan ikiyüz elli bin ve muttasıl vilâyetlerden on iki bin nüfustan ibarettir. Malûmat vermeyen mahallerden tekrar malûmat talep edilmiştir.

Son yapılan tedkikat neticesinde dahile iltica eden nüfus sekiz yüz bin nüfus olmak üzere tahmin edilmekte bulunulmuştur.

Mülteci ahalinin vilayatda derece-i tekasüfünün irae eden grafikidir

MÜLTECİLERİN VİLAYATDAKİ DERECE-İ TEKASÜFÜNÜ İRAE EDER GRAFİK HARİTADIR

آلمانیا و اوستریه ده [illegible] اسامیلری

		نفوس
آطنه ولایتی	آطنه قضاسی	٩
	حاجین "	١١
	قوزان "	٤
	دورت یول ناحیه سی	١٤
	[illegible] قضاسی	٤
	قوزانده کی "	٨
	یکون	٥٠
آنقره ولایتی	آنقره [illegible] کوپری	
	یکون	
[illegible]	کربورغاز ناحیه سی	٤٠
	یکون	٤٠
[illegible]	[illegible] قضاسی	٢٤
	آنامور [illegible] قضاسی	١٠٢
	یکون	١٢٦
اسکیشهر سنجاغی	اسکیشهر قضاسی	٩٦
	سیوری حصار "	٦
	یکون	١٠٢
خداوندکار ولایتی	[illegible] قضاسی	٣١
	[illegible] "	٩
	بیله جک "	٨
		٤٨
	بروسه [illegible]	٥٩
	[illegible]	٦٢
	[illegible]	٢٤
		١٤٥
	یکون	٢٦٧

ALMANYA VE AVUSTURYA'DAN VÜRUD EDEN ÜSERÂ-YI İSLÂMİYE MİKDARINI İRÂE EDER CEDVELDİR [1]

Adana Vilâyeti		Adana Kazası	9
		Haçin "	13
		Feke "	4
		Rum Nahiyesi	14
		Dörtyol Kazası	2
		Kozan Merkez Kazası	8
		YEKÛN	**50**
Ankara Vilâyeti		Ankara ve civar köyleri	
		YEKÛN	
İstanbul Vilâyeti		Kemerburgaz Nahiyesi	30
		YEKÛN	**30**
İzmit Sancağı		İzmit Kazası	12
		Adapazarı Kazası	124
		YEKÛN	**136**
Eskişehir Sancağı		Eskişehir Kazası	96
		Sivrihisar "	6
		YEKÛN	**102**
Hüdâvendigâr Mahallâtı	**Ertuğrul Sancağı**	Bilecik Kazası	11
		Söğüd "	9
		Yenişehir "	8
			28
	Merkez Sancağı	Bursa-Orhangazi	59
		Mudanya ve civar köyleri	62
		Emir Ali Adası	14
			135
		YEKÛN	**163**

[1] Defterin 19.-20. sayfalarında toplu halde yeralan bu cedveli, mizanpajın getirdiği mecburiyetten dolayı iki ayrı sayfa halinde yayınlamak zorunda kaldım.

مقداریله اساساً تعیینی جدولدر

		یکون
...	قره حصار صاحب قضاسی	٤٧
	یکون	٤٧
...	قیصریه سنجاغی	٤٩
	یکون	٤٩
	قونیه ومرکز لوائی	١٤٤
	ایلغین قضاسی	٢٠
	سیدیشهر "	٦
قونیه ولایتی	آق شهر "	٥
	چلتیق قضاسی	٤٤
	قره پینار قضاسی	٤٠
	آقشهر "	٤٨
	اسپارطه "	٨
	یکون	٤٠٢
...	نکیده سنجاغی	٧٩
	یکون	٧٩
	نکیده مجموعی	

١ — قره حصار صاحبده ایلک ... اولدقجه ... قونیه عودتله کوچ
ایتمش ترك ... تابعیت ایتمیه ... سرای ... متعدد
... ایدجه ... سعادته جلب ... قونه لق تیم اینیه ...

٢ — قونیه ده کی اسرالك تقدیر مقدارده ... مقدارنه
... دقیقه ده ... مرادیه تقدیم ... وصفته تبلیغ ایتیشدر.

Karahisar Sancağı	Karahisar-ı Sâhib Sancağı	47
	YEKÛN	47
Kayseri Sancağı	Kayseri Sancağı	49
	YEKÛN	49
Konya Vilâyeti	Konya ve civar köyleri	141
	Erkilet Kazası	20
	Sultaniye "	6
	Ayrancı "	5
	Çelebi Çiftliği	44
	Ayrancı Kazası	30
	Akşehir "	48
	Isparta "	8
	YEKÛN	302
Niğde Sancağı	Niğde Sancağı	79
	YEKÛN	79

YEKÛN-I UMÛMİ

YEKÛN-I UMÛMİ

1. Karahisar'a sevkedilen üserâdan on altısı bâde'1-harb memleketlerine avdet edeceklerinden bahisle terk ve tebdil-i ta'biyet etmiş olmalarıyla üserâ-yı şâire misillû haklarmda muamele ifa edilmek üzere Dersaadet'e celb ve Merkez Kumandanlığına teslim ettirilmişlerdir.

Konya'daki üserâmn fazla bir mikdara baliğ olması hasebiyle bir mikdarının iskân ve tavattuna daha müsaid olan Kayseri'ye şevki tensîb ve mahalline tebliğ edilmiştir.

ÜSERÂ-YI İSLAMİYE HESÂBÂT VE SARFİYATI

	Me'huzât	
	Kuruş	Para
Harbiye nezâret-i celîlesinden tevârih-i muhtelifede alınan	1.518.081	15

<u>1 Teşrinsâni gayesine kadar vuku bulan sarfiyat</u>	1.300.617
Mevcud-ı sandık bulunan mebâliğdir	217.464

SARFİYAT BEYÂNI

	Kuruş	Para	
Merkez ve taşrada vuku bulan sarfiyat			
(Senedâtı mahfuz)	892.143	11	
Berlin Sefaret-i Seniyesi'ne	47.302	20	
Sofya Sefaret-i Seniyesi'ne	5.200	20	
izmit Mutasarrıflığı'na	1.040	30	Bakıye (1)
Konya Vilâyeti'ne	140.136	30	Bakıye (1)
Ankara Vilâyeti'ne	38.900	30	Bakıye (1)
Hüdavendigâr Vilâyeti'ne	65.894	30	Bakıye (1)
Adana Vilâyeti'ne	50.000	30	Bakıye (1)
Kayseri Sancağı'na	30.000	30	Bakıye **(1)**
Niğde Sancağı'na	30.000	30	Bakıye **(1)**
YEKÛN	**1.300.617**	**30**	

(1)
İRSÂLÂTIN BEYÂNI

Esâmî-i vilâyât ve elviye	Gönderilen Para		Mahsub evrakı gelen	Para	Bakıy	esi
Berlin Sefâret-i Seniyesi'ne	Kuruş	Para	Kuruş			
Sofya Sefâret-i Seniyesi'ne İzmit Mutasarrıflığı'na	100.248	10	99.207	20	1.040	30
Konya Vilâyeti'ne	151.300	10	11.163	10	140.136	30
Ankara Vilâyeti'ne	81.300		42.400	10	38.900	30
Hüdavendigâr Vilâyeti'ne	100.000		34.106	10	65.894	30
Adana Vilâyeti'ne Kayseri	50.000		0 0 0		50.000	30 30
Sancağı'na Niğde Sancağı'na	30.000				30.000	
	30.000				30.000	
Adapazarı'na Eskişehir'e	81.300 51.292	26	81.300 51.299	25		

SURİYE'DEN TEB'İD OLUNAN ARAP AİLELERİ

MİKDARINI İRÂE EDEN CEDVELDİR

Esâmî-i vilâvât ve elviye	Beyrut	Şam	Cebel-i Lübnan
Ankara Vilâyeti	69	58	127
Eskişehir Sancağı	64	64	128
Hüdavendigâr Vilâyeti	84	74	158
Aydın Vilâyeti	4	3	7
Sivas Vilâyeti	116	54	170
Konya Vilâyeti	11	11	22
Kastamonu Vilâyeti	0	0	23
Karesi Sancağı	39	27	66
Kütahya Sancağı	-	-	-
YEKUN	387	291	701

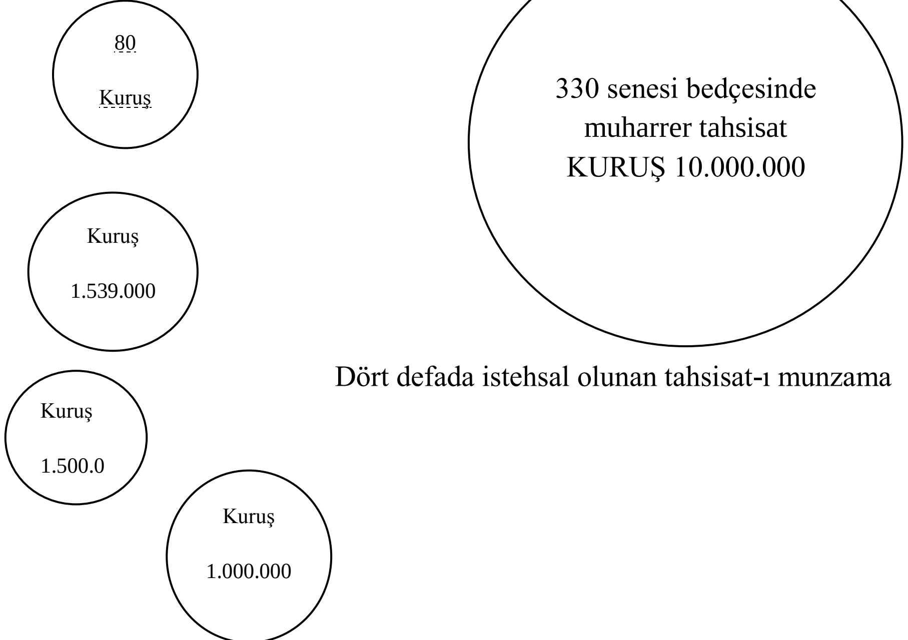
MEMLEKETLERI ITIBARIYLE

MİKDARI

Esâmî-i vilâyât ve elviye	Zükûr	İnas	Yekûn
Ankara Vilâyeti Eskişehir	4	14 42	109
Eskişehir Sancağı	3	42	83
Hlüdavendigâr Sancağı	0	130	28
Aydın Vilâyeti	0	7	0 0 0
Konya	0	22	0
Sivas	128	42	0
Kastamonu	-	-	0
Karesi	0	16	50
YEKUN	135	273	270

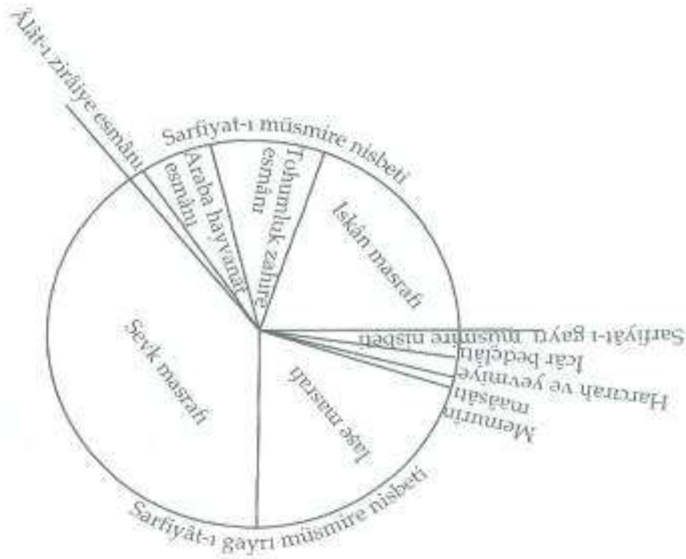
330 **SENESİ ZARFINDA İSTİHSAL OLUNAN TAHSİSAT**

Beyânı	Kuruş	Para
330 senesi büdçesinde mevzu" tahsisat Tahsisat-ı munzama olarak alınan	10. 000.000 1.000.000	-
" " " " " " " " " " " "	1.500.000 1.539.000 310.000	-
YEKUN-I TAHSİSAT	14.349.000	-
SARFİYAT	11.929.431	-
BAKIYE-İ TAHSİSAT	2.420.569	-

331 SENESİ ZARFINDA İSTİHSAL OLUNAN TAHSİSAT

Sarfiyatın nev'i	Kuruş	Para
İaşe masrafı	2.324.693	35
Hane ve iskân masrafı	2.311.220	21
Âlât ve edevât-ı zirâiye ve sınâiye	80.902	02
Araba hayvanât masrafı	810.470	09
Memurîn maâşâtı	352.814	18
Harcırah ve yevmiye	220.870	26
Hane ve hotel icârı	82. 874	13
Tohumluk masrafı	1.107.047	21
Sevk ve masârif-i müteferrika	4.623.507	30
YEKÛN	**11.914.401**	**15**
	15.029	25
YEKÛN-I UMUMÎ	**11.929.431**	**00**

331 senesi zarfında İSTEHSAL olunan tahsisat

Beyani	**Kuruş**	**Para**
331 senesi büdçüsinden mevzu" tahsisat	10.000.000	
28 Nisan 332 tahsisat-ı munzama	3.000.000	
30 Mayıs 332 " "	10.000.000	
29 Temmuz 332 " "	10.000.000	
1 Eylül 332 " "	10.000.000	
19 Teşrin-i sani 332 " "	10.000.000	
12 Kanun-ı evvel 332 " "	25.000.000	
YEKUN-I TAHSİSAT	78.000.000	

331 SENESİ ZARFINDA VUKU BULAN SARFİYAT

Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mâmuretülâziz,
Adana, Bağdad, Musul vilâyetlerinden henüz
cedvel alınamamıştır.

332 SENESİ ZARFINDA İSTİHSAL OLUNAN TAHSİSAT

Beyânı	**Kuruş**	**Para**
332 senesi büdçesinde mevzu' tahsisat	10.000.000	
16 Mart 332 tahsisat-ı munzama	25.000.000	
23 Mayıs 332 " "	30.000.000	
7 Ağustos 332	45.000.000	
26Teşrin-isânî332 " "	50.000.000	

332 senesine âid altı aylık hülâsa-i hesabiyye ayrıca bir cedvel ile takdim kılınacaktır.

332 SENESİ ZARFINDA VUKU BULAN SARFİYAT

TAHSİSAT VE SARFİYATI MUKAYESİ

SEVKOLUNAN ERMENİ MİKDARI

Esami-i vilayeti ve elviye	Naklolunan nüfus
Ankara Vilâyeti	47.224
Erzurum Vilâyeti	128.657
Adana Vilâyeti	46.031
Bitlis Vilâyeti	109.521
Halep Vilâyeti	34.451
Hüdavendigâr Vilâyeti	66.413
Diyarbakır Vilâyeti	61.002
Sivas Vilâyeti	141.592
Trabzon Vilâyeti	34.500
Mâmuretülâziz Vilâyeti	74.206
İzmit Sancağı	54.370
Canik Sancağı	26.374
Karesi Sancağı	8.290
Hisar Sancağı	7.327

Kayseri Sancağı	47.617
M araş Sancağı	27.101
Niğde Sancağı	5.101
Konya Vilâyeti	4.381
YEKUN	924 158

YUNANİSTAN'A FİRAR VE HİCRET EDEN RUMLAR'IN MİKDARI

Esâmi-i vilâyât ve elviye	Firar eden nüfus aded	Terkeyledikleri Emlâk adedi	Kıymeti	Arazi	Kıymeti
Edirne Vilâyeti	50.004	9.319	34.324.087	429.724	0
Aydın Vilâyeti	80.766	17.630	36.400.000	449.292	89.615.521
Çatalca Sancağı	6.461	1.158	0	20.507	0
Karesi Sancağı	15.506	4.065	20.526.425	82.173	231.160.895
Kal'a-i Sultaniye Sancağı	11.238	0	0	0	0
YEKÛN	163.975	32.172	91.250.512	981.696	320.776.416

BULGARİSTAN'A HİCRET EDEN BULGARLAR

Esâmi-i vilâyât	Nüfusu
Edirne Vilâyeti	46.510
Çatalca Sancağı	4.508
Karesi "	5.903
Kal'a-i Sultaniye "	11.238
YEKÛN	58.039

AHVÂL-İ HARBİYE HASEBİYLE DÂHİLE NAKLOLUNAN RUMLAR

İstanbul Vilâyeti	4.166
Edirne Vilâyeti	58.955
Çatalca Sancağı	986
Hüdavendigâr Vilâyeti	13.558
Kal'a-i Sultaniye	15.423
YEKÛN	93.088

RUMLARDAN METRUK EMLÂK VE ARAZİ MİKDARINA AİD CEDVELDİR

METRÛK ARAZİ									METRUK EMLÂK		
Esâmi-i vilâyât ve elviye	Tarla dönümü	Bağ dönümü	Bahçe dönümü	Zeytinlik dönümü	Kıymeti kuruş	Hane aded	Dükkân aded	Değirmen aded	Hane ve ..... aded	Kıymeti kuruş	Eşya-yı menkule kıymeti kuruş
İstanbul Vilâyeti	4.925	972	6.383	0	762.207	1.271	108	4	3	4.127.745	70.029
Edirne Vilâyeti	680.095	30.895	893	1219	83.146.836	12.638	1.302	186	11	49.332.602	5.934.737
Çatalca Sancağı	16.000	6	2	0	125.000	160	6	0	1	51.000	0
Hüdavendigâr Vilâyeti	26.871	5.040	7.602	19.591	51.368.078	2.938	484	21	0	28.681.430	627.557
Kal'a-i Sultaniye Sancağı	66.865	3.212	641	5.786	26.169.728	3.295	626	18	10	4.521.325	581.886
Karesi Sancağı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
YEKÛN	**794.756**	**40.130**	**15.521**	**26.596**	**161.572.249**	**20.302**	**2.526**	**229**	**25**	**86.614.102**	**7.214.140**

HÜLÂSASI

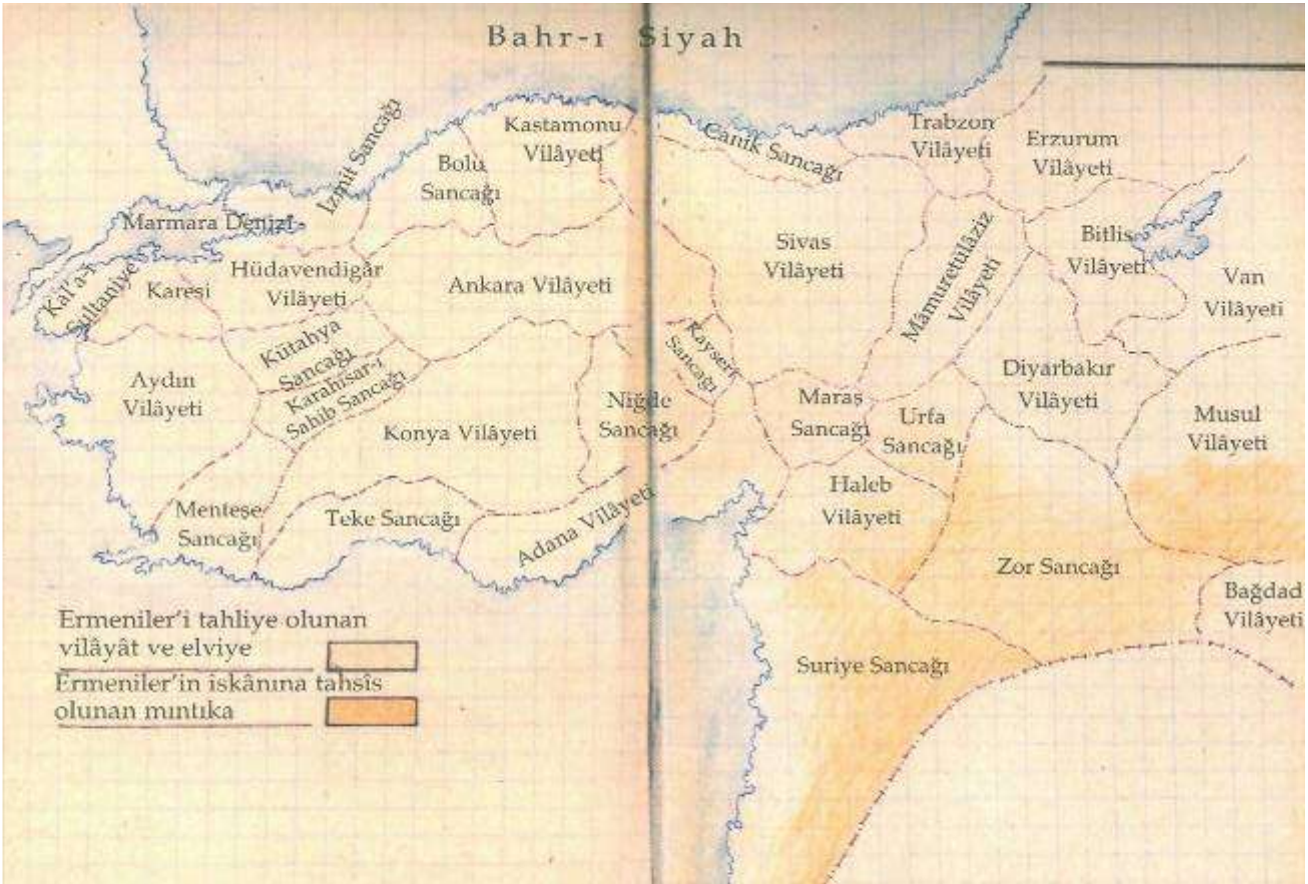
Metrukât-ı Umumiye Mikdarı

	Kuruş
İstanbul Vilâyeti	4.960.381
Edirne Vilâyeti	138.314.176
Çatalca Sancağı	176.000
Hüdavendigâr Vilâyeti	80.677.065
Kal'a-i Sultaniye Sancağı	31.272.869
Karesi Sancağı	3.160
YEKÛN-I UMUMİ	**255.400.491**

(1) İş'ârât-ı mükerrereye rağmen Karesi'den malûmat gelmemiştir.

.... (*)

(*) Buradaki imza okunamadı.

Bahr-ı Siyah
Marmara Denizi
Kal'a-i Sultaniye
İzmit Sancağı
Bolu Sancağı
Kastamonu Vilâyeti
Karesi
Hüdavendigâr Vilâyeti
Ankara Vilâyeti
Kütahya Sancağı
Karahisar-ı Sahib Sancağı
Aydın Vilâyeti
Konya Vilâyeti
Niğde Sancağı
Menteşe Sancağı
Teke Sancağı
Adana Vilâyeti
Canik Sancağı
Trabzon Vilâyeti
Erzurum Vilâyeti
Sivas Vilâyeti
Mâmuretulâziz Vilâyeti
Bitlis Vilâyeti
Van Vilâyeti
Kayseri Sancağı
Maraş Sancağı
Urfa Sancağı
Diyarbakır Vilâyeti
Musul Vilâyeti
Haleb Vilâyeti
Zor Sancağı
Bağdad Vilâyeti
Suriye Sancağı
Ermeniler'i tahliye olunan vilâyât ve elviye
Ermeniler'in iskânına tahsîs olunan mıntıka

Bahr-ı Siyah

Edirne
Kırkkilise
Tekfurdağı
Çatalca
İstanbul
İzmit Sancağı
Gelibolu
Orhangazi
Hüdavendigâr Vilâyeti
Karesi
Kal'a-i Sultaniye
Edremid
Aydın Vilâyeti
Kütahya Sancağı
Bilecik
Eskişehir
Karahisar-ı Sâhib Sancağı
Bolu Sancağı
Kastamonu Vilâyeti
Ankara Sancağı
Konya Vilâyeti
Menteşe Sancağı
Teke Sancağı
İçel Sancağı
Kırşehir Sancağı
Çorum Sancağı
Amasya Sancağı
Canik Sancağı
Tokad Sancağı
Yozgad Sancağı
Kayseri Sancağı
Niğde Sancağı
Adana Vilâyeti
Trabzon Vilâyeti
Sivas Vilâyeti
Mamuretülaziz Vilâyeti
Diyarbakır Vilâyeti
Maraş Sancağı
Urfa Sancağı
Mardin Sancağı
Musul Vilâyeti
Haleb Vilâyeti
Zor Sancağı
Bağdad Vilâyeti
Suriye Vilâyeti

Birinci sınıf: Muhacirîn Müdiriyeti
İkinci sınıf: Muhacirîn Müdiriyeti
Birinci sınıf: Muhacirîn Memuriyeti
İkinci sınıf: Muhacirîn Memuriyeti

MÜLTECİLER ARASINDA BULUNAN DUL KADIN VE MÜLTECİ EYTAMI

Esâmî-i vilâyât ve elviye	Dul kadın nüfusu	Zükür nüfusu	İnas nüfusu
Adana Vilâyeti			
Ankara Vilâyeti			
Bitlis Vilâyeti			
Bağdad Vilâyeti			
Beyrut Vilâyeti			
Halep Vilâyeti	203	289	158
Hüdavendigâr Vilâyeti			
Diyarbakır Vilâyeti	0	2.000	2.000
Suriye Vilâyeti			
Sivas Vilâyeti			
Trabzon Vilâyeti			
Kastamonu Vilâyeti	419	558	425
Konya Vilâyeti			
Mâmuretülâziz Vilâyeti			
Musul Vilâyeti			
Urfa Sancağı			
izmit Sancağı			
içel Sancağı	9	61	50
Eskişehir Sancağı			
Bolu Sancağı			
Teke Sancağı			
Canik Sancağı			
Çatalca Sancağı			
Zor Sancağı			
Karesi Sancağı	805	694	775
Kal'a-i Sultaniye Sancağı			
Kayseri Sancağı	858	603	804
Karahisar-ı Sâhib Sancağı			
Kütahya Sancağı	-2-	-324-	-266-
Niğde Sancağı	287	324	266

ERMENİ EYTAMI
Mevcud Ermeni eytâmı

Esâmi-i vilâyât ve elviyye	Ahâli-i İslâmiye'ye tevzi olunan nüfus	Elyevm mevcud bulunan nüfus	
Edirne Vilâyeti Erzurum Vilâyeti Adana Vilâyeti	0 500 90	0 150 55	(1)
Bitlis Vilâyeti Halep Vilâyeti Hüdavendigâr Vilâyeti Diyarbakır Vilâyeti Trabzon Vilâyeti Sivas Vilâyeti	0 0 1.800 2.292 1.500	2.625 0 0 0 70	(2) (3)
Musul Vilâyeti İzmit Sancağı	0 0	0 0	
Urfa Sancağı	0	0	
Canik Sancağı Zor Sancağı	561 0	101 500	
Kayseri Sancağı	0	0	
Maraş Sancağı	25	0	

(1) Adana'da Amerikan Kızlar Mektebi'nde 400 inâs (kız) ve Haruniye Mektebi'nde 15 çocuk bulunmaktadır.
(2) Cemal Paşa'mn emriyle iki Alman kadını 530 çocuğa bakmaktadır.
(3) Sivas'taki Ermeni öksüz yurduna yerleştirilmektedir.

سنجاق و ولايتلرده موجود كتبخانه مقداری

	كتبخانه لرك مقداری عدد		اسامئ ولايت داخله
١	٢	٢٢٢	ادرنه ولايتى
[٢٢]		٦٩٩	آطنه ولايتى
	٢	٥٤٠	انقره "
[٣٤]	١٤	٨٥٦	خداوندگار "
	١	٠٥٥	ديار بكر "
	٢	٠٠٠	حلب "
	٢	٥٠٠	معمورة العزيز "
		٤٧٠	قونيه "
		٤٥٠	ادرنه "
[٤]	٢	٥٨٩	ازميت "
			اسكيشهر "
		٦١٤	جانيك "
[٥]	٢	٨٧٠	قوصوه "
	٢	٠٠٠	قيصريه "
		٣٣٣	قره حصار "
		٢٦٦	بيغه جق
		٠٠٠	بوغشى جق
[٦]	١	٤٠٠	شش کوه

[٦٦]

شيقرك

٩٨٤	بوندن تفصى
٥١	ملاسى "
٦٩	معموری "
١٦	نكيه "
٨٤٠	مجموعى
٦٤٠	خانه داخلنده
٢٠٠	بقيه سى

ERMENİLERDEN METRUK BOŞ HANELER MİKDARI
Hanelerin mikdarı

Esâmî-i vilâyât ve elviye	Boş hanelerin mikdarı	
Edirne Vilâyeti	3.133	(1)
Adana Vilâyeti	699	(2)
Ankara Vilâyeti	2.540	
Hüdavendigâr Vilâyeti	14.856	(3)
Diyarbakır Vilâyeti	1.055	
Sivas Vilâyeti	3.000	
Mâmuretülâziz Vilâyeti	3.500	
Konya Vilâyeti	270	
Urfa Vilâyeti	250	
İzmit Vilâyeti	3.589	(4)
Eskişehir Vilâyeti		
Canik Vilâyeti	614	
Karesi Vilâyeti	2.870	(5)
Kayseri Vilâyeti	3.000	
Karahisar-ı Sâhib Vilâyeti	--341--	
Niğde Sancağı	341	
Maraş Sancağı	1.000	
Menteşe Sancağı	400	(6)

(6)

Menteşe Sancağı		
Bodrum Kazası	684	Rumlar"dan kalmadır
Milas Kazası	51	
Marmaris Kazası	69	
Fethiye Kazası	16	
YEKÛN	820	
Parâb olmağla	620	
BAKIYESİ	200	

(1)
Edirne Vilâyeti

Tekfurdağı merkezinde	185
Demirköy, Ayastefanos, Trulya karyelerinde	700
Üsküb Karyesi	258
Çongra Karyesi	52
Vize Kazası	245
Gelibolu	1.490
İpsala	80
Edirne	123
YEKÛN	3.133

(2)
Adana Vilâyeti

Tarsus Kazası	9
Cebel-i Bereket Sancağı	5
Kozan Sancağı	229
Kars Kazası	22
Haçin Kazası	50
Haçin Şar Kazası	25
Haçin Rumlar Kazası	28
Feke Kazası	30
Feke Karadere Kazası	25
Feke Karaköy Kazası	130
Feke Yerebakan Kazası	30
Feke Dikme Kazası	30
Ceyhan Kazası	86
YEKÛN	699

(3)
Hüdavendigâr Vilâyeti

Mudanya Kazası	2.200
Karacabey Kazası	547
Orhangazi kazası	5.991
Kirmastı Kazası	87
Gemlik Kazası	1.298
Ertuğrul Kazası	545
İnegöl Kazası	1.315
Yenişehir Kazası	283
Söğüd Kazası	1.260
Merkez-i vilâyette	1.330
YEKÛN	14.856

(4)
İzmit Sancağı

Bahçecik ve İzmit kazasında	735
Yuvacık'da	243
Döngel Karyesi	45
Dağköy Karyesi	60
Arslanbeyi	180
.....'de [1]	75
Settarbalçık'da	45
Karamürsel Kazası	50
Yalova Kazası	40
Kandıra Kazası	80
Geyve Kazası	1.240
Adapazarı ve mülhakatı	796
YEKÛN	3.589

(5)
Karesi Sancağı

Balya'da	200
Ayvalık'da	50
Yund'da	800
Erdek	1.538
Kestek'de	70
Ermeniköyü'nde	200
İvrindi'de	12
YEKÛN	2.870

[1] Kelimeyi okuyamadım.

İSTİMLÂK OLUNAN ARAZİ VE ÇİFTLİKAT [5]

Esâmî-i çiftlikat ve arazi	**Dönümü**	**Nev'i**	**Kıymet-i istimlâkiyesi**
Dâye Hatun Çiftliği	39.519	Tarla	750.000
Papadopulos Çiftliği			**0 0**

Bogos Nubar Paşa'ya aid olan işbu çiftlik hükümet-i seniyyece haczedilmiştir.

	YEKÛN	**39.519**	**750.000**
Çit Çiftliği	38.353	Mezru' arazi	190.000
Karakarlı	2.922	Mezru' arazi	51.300
Müteferrik arazi Yançeviç Yorgo'ya aid	6	Bağ	2.500
Müteferrik arazi	8	Bağ	2.500
Arşi zevcesi Kalyopse	3	Tarla	875
Arşi ve (...) ve müşterekleri	23	Bağ ve tarla	5.625
Nesim Avram	2	Tarla	1.500
Çizmeci Ovanoviç Hacı îstepan	17	Tarla	5.500
Hırbet ve Karabet Ağalar	112	Tarla	38.000
Malakyan (...)	20	Bağ, dutluk, tarla	500
Onnik vereseleri	50	Bağ, dutluk, tarla	500
Çizmeci Boğos	2	Tarla	5.125
Hacı İstepan oğlu	1	Dutluk	750
Boğos Malakyan	12	Tarla	375
Hacı Karabet zevcesi	4	Tarla	7.000
Kunduracı Gevezeoğlu	2	Tarla	6.125
Petro kerimesi Loçika	14	Tarla	6.375
Mösyö Rişar	7	Tarla ve bahçe	2.250
Mösyö Mani zevcesi	12	Tarla ve bahçe	6.375
Edmon ve Rişar	13	Tarla ve bahçe	2.250
Değirmenci Todoraki	2.040	Arazi	48.062
Apostolaki Peraskevidis	922	Tarla	64.057
Markopulo Çiftliği	7	Bağ	7.512
Markopulo Çiftliği	7	Dutluk	2.500
Markopulo Çiftliği	5	Kiremithane	1.000

---

5 Eski harflerle yazılmış olan Ermenice ve Rumca isimlerin bazılarını yanlış okumuş olabilirim. (...), okunmayan kelimeleri gösteriyor.

Cim arazisi	8	Tarla	560
Esligari'ye aid çiftlik	118	Tarla	10.248
“ “ “	2	Bağ	312

	Esâmî-i çiftlikat ve arazi	Dönümü	Nev'i	Kıymet-i istimlâkiyesi	
Edirne Vilâyeti ma'bâd	Esligari Çiftliği (ma'bâd)	0	Ocaklık	3.000	
	Müteferrik arazi Doktor Yani Mocora zevcesi	18	Tarla	9.812	
	Müteferrik arazi Doktor Ahif zevcesi	3	Tarla	1.500	
	Dandriya oğlu ve kerimesi Edvard, Rober	18	Tarla	4.500	
		19.519		1.280.240 20	
	YEKÛN	44.731		~~530.240 20~~	1.280.240 20
		44			
Çatalca Sancağı	Küçük Çavuş Çiftliği	26.790	Arazi	230.000	
	Köşmer Çiftliği	8.969	Arazi	316.985	
	Deliklikaya Çiftliği	7.914	Arazi	308.365	
	Fethiköy Çiftliği	11.855	Arazi	300.000	
	Terkos Dedliyonsi Çiftliği	45.100	Arazi	1.321.000	
		YEKÛN		2.476.350	2.476.350
				505.113	
Hüdavendigâr Vilâyeti	Kadıbıçkısı Ormanı	2.500	Arazi	102.600	
	YEKÛN	2.500		102.600	102.600
Karesi Sancağı	Tekfur Çiftliği	20.000	Arazi	1.333.800	
	YEKÛN	20.000		1.333.800	1.333.800
Kal'a-i Sultaniye Sancağı	Kalverte Çiftliği	4.992	Arazi	491.175	
	YEKÛN	4.992		491.175	491.175
İstanbul Vilâyeti	Elmaspaşa Çiftliği	4.040	Arazi	400.000	
	YEKÛN	4.0.40		400.000	400.000

[illegible]	دفعه	عدد صندقات	درهم	قیمت
[illegible]	[illegible]	[illegible]	٩٨٨	٦٤ ٧٧٥
	یکون		٩٨٨	٦٤ ٧٧٥
[illegible]	[illegible] تفتی	٢	٢٠ ٣٨٨	
	[illegible]	١	٤٥٤	
	[illegible] تفتی	٢	١ ٥٤٦	
	یکون		٢٢ ٣٨٦	
[illegible]	[illegible] تفتی	٦	١٥ ٦٧٠	١٠٩ ٩٦٦
	یکون		١٥ ٩٧٠	١٠٩ ٩٦٦
[illegible]	[illegible]	٩	١١ ٣٨٨	٩٦٦ ٩٤٠
	[illegible]	١١	١٧ ٨٦٦	٩٥٨ ٤٤١
	[illegible]	٣	٩١٥	٨٤ ٤٥٠
	یکون			
[illegible]	[illegible] تفتی	[illegible]	٢ ٧٨٨	١٩٨ ٥٥٩
	یکون		٢ ٧٨٨	١٩٨ ٥٥٩
[illegible]	[illegible]	[illegible]	١ ٥٥٥	٣٤٤ ٧٠٢
	توقاد [illegible]		٧٨٨	٩٨ ٤٢٥
	[illegible] تفتی		٢ ٨٨٤	٤٤٠ ٥٨٦
	یکون		٣ ٨٧٩	٨٤٥ ٩٦٦
[illegible]	[illegible]	—	٤ ٦٦٨	٥٩٥ ٥٥٠
	یکون		٤ ٦٦٦	٥٩٥ ٥٥٠
[illegible]	[illegible] تفتی		٢٢ ٩٤٤	٥٩٤ ١١٥
	یکون		٢٢ ٩٤٤	٥٩٤ ١١٥

ERMENİLERDEN METRUK ÇİFTLİKATI İRÂE EDER CEDVELDİR

	Esâmî-i vilâyât ve elviye	Aded-i çiftlikat	Dönümü	Kıymet-i
Ankara	Yozgad Sancağı Nallıhan Kazası	Çayırhanı Çiftliği YEKÛN	933	63.175
Vilâyeti			933	63.175
İzmit Sancağı	Yalova Kazası Adapazarı Kazası İzmit Merkez Kazası	4 1 (arazi) 4 " YEKÛN	10.423 252 1.543	0
			12.218	0
Urf a 1 Urfa Kazası		6	15.670	104.966
Sancağı {		YEKÛN	15.670	104.966
Halep Vilayeti	Beylân ve Bâb Kazası Kilis Kazası Cisr-i Şugur Kazası	9 müteferrik 1.1 müteferrik 2 arazi YEKÛN	11.318 17.166 315	466.425 458.238 84.250
Maraş	Maraş Kazası	Müteferrik arazi	3.734	192.559
Kazası		YEKÛN	3.734	192.559
Sivas Vilâyeti	Sivas Sancağı Tokad Sancağı Zile Kazası	5 [müteferrik] YEKÛN	1.555 441 2.883	421.702 93.125 330.536
			4.879	845.363
Canik	Samsun ve Bafra Kazaları		2.663	595.550
Sancağı		YEKÛN	2.663	595.550
Kara hisar-ı	Bolvadin Kazası		24.922	1.022.025

Sahib Kazası	YEKÛN	24.922	1.022.0 25

RUMLARDAN METRUK ÇİFTLİKAT

	Çiftlikat	Dönümü	Kıymeti
Edirne Merkez Kazası	1	3.556	427.400
Tekfurdağı Sancağı	1	28.645	388.375
Kırkkilise Sancağı	5 (arazi)	23.944	1.958.989 20
Gelibolu Sancağı	6 (arazi)	3.125	271.440
YEKUN		**59.270**	**2.537.505**

ERMENİLERİN UHDESİNDE BULUNAN MADEN İMTİYÂZÂTI[6]

Aydın	: Tire - Dağköyü	Zımpara	izmir'de Artin Boyacıyan
	Ödemiş - Halıköy	Cıva	Garabet Arabyan ve Vahan
	Denizli - Çal - Ortaköy	Zımpara	Bedros Dunkyan
	Saruhan, Soma, Tırhala	Kibrit	Müteveffa Garabet ....yan veresesi
Menteşe	: Mekri - Karaulak	Manganez	Kirkor Karagözyan
	Bozüyük - Eskihisar	Zımpara	Mari İplikçiyan binti Karabet
istanbul	: Gekbuze, Yarımca	Bakır	Istefan Kaprilyan veresesi
Diyarbakı	: Palu-P...	Simli kurşun	Bedros ve Osep ve Mihail
	" -Hoşin	Bakır	Hazaros Çınaryan
Sivas	: Karahisar-ı Şarkî - Gelenbe	Simli kurşun	Vartanyan Antranik ve Sercanyan
Trabzon	: Hopa, Peronit	Bakır manganez	Batum: Osep Mikaelyan
Kastamon	: Cide - Kurucaşile	Kömür	Kirkor Sinabyan ve şerikleri
	Kangın-......	Kömür	Sahak oğlu Taniel ve refiki
	Kangın - Tuht	Bakır	Balıkçıyan Dikran
	Kangın-,...	Bakır	Balıkçıyan Dikran

---

[6]Eski harflerle yazılmış olan Ermenice ve Rumca isimlerin bazılarını yanlış okumuş olabilirim. (...), okunamayan kelimeleri gösteriyor.

Mâmuretül âziz	: Malatya - Tepehan	Bakır	Arslan oğlu.....
Kal'a-i Sultaniye	: Bayramiç - Topkaya	Manganez	Donik oğlu Agop Efendi
	Pazarköy- -	Simli kurşun	Bahçeköylü Haçatur
Karesi	: .... - Sultançavırı	Borasit	.....Azaryan Kapriel
	Balya - Deliyusuflar	Simli kurşun	Diban Baronyan Efendi
	Balıkesir - Taş	Kükürt	Kozma Serahanyan
	Balıkesir - Sultançayın	Borasit	Mıgırdıç.....
izmit	: Adapazarı - Aktaş	Bakır, simli	
		kurşun, çinko	Parseh Hallacyan
	Adapazarı -	Çinko,	
		simli kurşun	Hallacyan Parseh
	Adapazan -	Çinko,	
		simli kurşun	Hallacyan Parseh ve Aram
	Adapazarı - Aktefek	Bakır, simli	
		kurşun, çinko	Parseh Hallacyan

2. BÖLÜM:
ERMENİ TEHCİRİNİN VİLAYETLERE VE LİVALARA GÖRE DAĞILIMI

Bu bölümde yeralan ve "Ermeni nüfusunun tehcir sonrasındaki genel hesabı" başlığını verdiğim (1) numaralı belge, Talât Paşa'nın evrakı arasından çıkan en önemli dokümanlardan biridir.

Kareli kâğıda 28,5x45 santimetre eb'adındaki belgede, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914'teki kayıtlı Ermeni nüfusu ve bu nüfusun tehcir sonrasındaki durumu birarada yazılıdır, ancak 1914 kayıtları ile ilgili olarak iki ayrı sayı verilmiştir. Belge, hangi vilâyetlerin Ermeniler'den ne oranda yahut tamamen boşaltıldığını veya daha Önce Ermeni nüfusun bulunmadığı yerlere kaç kişinin nakledildiğini ayrıntılarıyla göstermektedir.

Belgenin incelenmesinden sonra düşülmesi muhtemel bir hatayı önlemek için, bir hususu peşinen açıklamam gerekiyor: Tehcir öncesi ile sonrasındaki nüfus sayıları arasında 972.246 olarak görünen şaşırtıcı farkın tehcir sırasında bu kadar kişinin hayatını kaybettiği şeklinde yorumlanmaması gerekir; zira bu sayıya çeşitli sebeplerden dolayı ölenlerin yanısıra Osmanlı topraklarını terkederek başka memleketlere, özellikle de Rusya'ya, Güney Amerika'ya ve Avrupa ülkelerine göçedenler de dahildir. Yorumun bu şekilde

olmasını gerektiren önemli delillerden biri de, tehcire tâbi tutulan bazı kişilerin, 1918 sonrasında dönmüş olmalarıdır.

Dolayısıyla, "1915 tehcirinde şu kadar Ermeni hayatını kaybetmiştir" şeklinde kesin bir hükmün verilmesi zor değil, imkânsızdır.

"Tehcirin bazı vilâyetlere ve livalara göre dağılımı" başlıklı (2) numaralı belgede, 23 adet vilâyet ve livada mevcut Ermeniler'in ve buralara başka yerlerden sevkedilenlerin sayıları gösterilmektedir. "Yerli Ermeniler" sütununda vilâyetlerde ve livalarda daha önce yaşayan Ermeniler'in, "Yabancı Ermeniler" sütununda da o yerlere başka yerlerden nakledilenlerin adedi vardır. "Vilâyât ve livası" sütununda, kaç kişinin nereden gelmiş oldukları açıklanmıştır. Listelerdeki yazı, metnini ilk bölümde verdiğim defterdeki yazıyla aynıdır. 36x47 santimetre eb'admda beş adet kareli kâğıt ortalarından katlanarak on sayfalık bir defter haline getirilmiş, baştaki ve sondaki birer yaprak kapak olarak düşünülüp boş bırakılmıştır ve yazılı olan kısım, içteki sekiz sayfadır.

(2) numaralı belgenin aynı yazıyla olan benzerleri, ATAŞE tarafından yayınlanan "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri. 1914-1918" (Ankara, 2005) isimli yayının ilk cildinin 439-444. sayfalarındadır.

"Bazı batı vilâyetlerindeki mülkî idarecilerin listesi" başlıklı (3) numaralı belgenin kâğıdı, (2) numaralı belgenin yazılı olduğu kâğıtlarla aynıdır. 36x47 santimetre eb'admdaki tek bir yaprak ortadan katlanıp dört sayfa haline getirilmiş ve bu sayfaların üçüne listeler kaydedilmiştir. Belgede, bazı batı vilâyetlerine bağlı kazalarda 1909 ile 1913 yılları arasında görev yapan mülkî idarecilerle bunlar hakkında kısa özlük bilgileri yeralmaktadır. Aralarında birkaç Ermeni idarecinin isminin de bulunduğu listenin tehcirle alâkası olup olmadığını bilmiyorum.

1. Ermeni nüfusunun tehcir sonrasındaki genel hesabı (1915-1916 olabilir)

Elyevm bulunan		**Yabancı**	**Âhır**	**330'da mevcud**	**İzahat:**
	yerli ahâli	**ahâli**	**mahallerde**	**nüfus kaydına göre**	
Ankara	12,766	410	4.560	44.661	
Musul	253	7.033	0	0	
Niğde	193	850	547	4.939	
izmit	3.880	142	9.464	56.115	
Kütahya	3.932	680	0	4.023	
Eskişehir	1.258	1.096	1.104	8.620	
Bolu	1.539	551	56	3.002	
Afyonkarahisar	2.234	1.778	1.484	7.498	
İçel	252	116	0	350	

Karesi	1.852	124	1.696	8.663	
Kayseri	6.650	111	6.778	47.974	
Adana	12.263	4.257	19.664	51.723	
Maraş	6.115	198	2.010	27.306	
Sivas	8.097	948	3.993	141.000	
Beyrut	50	1.849	0	1.224	
Kastamonu	3.437	185	211	9.052	
Konya	3.730	14.210	3.639	13.078	
Aydın	11.901	5.729	0	19.710	
Suriye	0	39.409	0	0	
Zor	201	6.778	0	63	
Hüdâvendigâ	2.821	178	10.251	59.038	
Halep	13.679	13.591	19.091	37.031	
Urfa	1.144	6.687	451	15.616	
Erzurum	0	0	3.364	125.657	
Bitlis	0	0	1.061	114.704	
Van	0	0	160	67.792	
Diyarbekir	0	0	1.849	56.166	
Trabzon	0	0	562	37.549	
Elâziz	0	0	2.201	70.060	
			94.206 [1] 0	1.032.614 [1] 80.000	
İstanbul	97.247 80.000	106.910 0	94.206	1.112.614	
	177.247 106.910	106.910			
	284.157				
					İşbu miktar esasen yabancı miktarına da dahildir. 330 nüfusuna nazaran 68.433”dür.

1330 icmalinde Ermeni Gregoryen nüfus-ı umûmisi 1.187.818 ve Ermeni Katolikler'in mikdarı i. her ikisinin mecmuu 1.256.403'den ibaret olarak gösterilmiştir. Nüfus-ı mevcude tama-;n muharrer olmadığından, mikdâr-ı hakiki 1.500.000 kadar olacağı gibi, bugün mevcud olarak ;örülen yerli ve yabancıların

284.157 mikdarına da ihtiyaten %30 kadar ilâve eylemek iktizâ eder ki bu takdirde mevcûd-ı hakîki 350.000 ile 400.000 arasında bulunmuş olur.

2. Tehcirin bazı vilayetlere ve livalara göre dağılımı
İzmit Mustasarrıflığı

Livası	**Yerli Ermeniler**	**Yabancı Ermeniler**	**Vilâyât ve lîvâsı**	**Yabancı Ermeniler"in yekunu**	**İcmalı**	**Mülahazat**
İzmit	3880	24	Van	142		
		38	Dersaadet			
		22	Bitlis			
		14	Konya			
		1	Sivas			
		14	Kayseri			
		1	Trabzon			
		13	Ankara			
		5	Hüdâvendigâr			
		2	Bolu			
		2	Mâmuretülâziz			
		6	Gelibolu			
Yekun	3880	142		142	4022	Yekun-ı umumi

KÜTAHYA MUSTASARRIFLIĞI

Kütahya	3932	301	Hüdavendigar	680		
		300	İzmit			
		4	İstanbul			
		2	Ankara			
		62	Eskişehir			
		5	Konya			
		6	Kal"a-i Sultaniye			
Yekun	**3932**	**680**		**680**	**4612**	**Yekun-ı umumi**

ESKİŞEHİR LİVASI

Livâsı	Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve livâsı	Yabancı Ermeniler'in yekûnu	İcmâli	Mülâhazât
Eskişehir	1258	73	İstanbul	1096		
		386	İzmit			
		454	Hüdâvendigâr			
		46	Kütahya			
		62	Ankara			
		16	Edirne			
		21	Bitlis			
		9	Sivas			
		12	Karahisar-ı Sâhib			
		8	Kayseri			
		9	Karesi			
YEKÛN	1258	1096		1096	2354	YEKÛN-I UMUMİ

BOLU MUTASARRIFLIĞI

Bolu	1539	45	Kastamonu	551		
		9	Ankara			
		3	Kayseri			
		155	İzmit			
		37	Mâmuretülâziz			
		2	Canik			
		155	Konya			
		48	Dersaadet			
		28	Erzurum			
		15	Trabzon			
		26	Bursa			
		3	Bitlis			
		10	Van			
		4	Edirne			
		1	Adana			

...ی	یرلی ایلده	باشقه ایلده	ولایته داغیلیش		باشقه ایلدن توقیف	جمع	ملاحظات
بولی (ملحقه)		٩	سیواس				
		١	بیروت				
یکون	١٥٣٣	٥٥٧			٥٥٧	٢٠٩٠	یکون عمومی
			قره حصار صاحب سنجاغی				
افیون قره حصار	٢٢٩٤	٥٦	اسکیشهر		١٧٧٨		
		٥٧٨	آنقره				
		٢	قسطمونی				
		١٦	ادرنه				
		١٧	قونیه				
		٥٢٢	خداوندکار				
		٥٦٥	ازمیت				
		١٥	[illegible]				
		٧	[illegible]				
یکون	٢٢٩٤	١٧٧٨			١٧٧٨	٤٠٧٢	یکون عمومی
			ایچ ایل سنجاغی				
ایچ ایل	٣٥٢	٤٠	[illegible]		١١٦		
		٤٠	آطنه				
		٧	نیکده				
		٤	سیواس				
		٦	آیدین				
		١٥	قونیه				
		٥	یوزغاد				
یکون	٣٥٢	١١٦			١١٦	٤٦٨	یکون عمومی

Karahisar-ı sahib Mutasarrıflığı

Afyonkarahisar		56	Eskişehir	1778		
	2234	578	Ankara			
		10	Kal"a-i Sultaniye			
		16	Edirne			
		11	Konya			
		424	Hüdavendigar			
		565	İzmit			
		115	Karesi			
		3	Dersaadet			
Yekun	2234	1778		1778	4012	Yekun-ı umumi

İçel Mutasarrıflığı

İçel	252	40	Kayseri	116		
		40	Adana			
		7	Niğde			
		3	Sivas			
		6	Aydın			
		15	Konya			
		5	Yozgat			
Yekun	252	116		116	368	Yekun-i umumi

Livâsı	Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve livâsı	Yabancı Ermeniler'in yekûnu	İcmâli	Mülâhazât
Karesi	1852	3	Dersaadet	124		
		5	Çatalca			
		2	Aydın			
		13	Ankara			
		2	Konya			
		22	Kal'a-i Sultaniye			
		1	Kütahya			
		18	Hüdâvendigâr			
		1	Canik			
		9	Gelibolu			
		1	Eskişehir			
		1	Adana			
		11	Erzurum			
		28	Van			
		1	Kayseri			
		2	Sivas			
		2	Malatya			
		1	Karahisar			
		1	Bitlis			
YEKÛN	1852	124		124	1976	YEKÛN-I UMUMÎ

KAYSERİ MUTASARRIFLIĞI

Kayseri	6650	87	Ankara	111		
		21	Sivas			
		3	Dersaadet			
YEKÛN	6650	111		111	6761	YEKÛN-I UMUMÎ

ADANA VİLÂYETİ

Livâsı	Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve livâsı	Yabancı Ermeniler'in yekûnu	İcmâli	Mülâhazât
Adana	12263	131	Hüdâvendigâr	4257		
		42	Bitlis			
		116	Sivas			
		101	Ankara			
		303	Mâmuretülâziz			
		95	Edirne			
		30	Erzurum			
		20	Van			
		41	Aydın			
		61	Kastamonu			
		682	Halep			
		72	Dersaadet			
		207	Konya			
		144	Diyarbekir			
		539	Kayseri			
		56	Urfa			
		82	İzmit			
		344	Maraş			
		22	Karesi			
		17	İçel			
		1152	Toros inşaat mahallinde			
YEKÛN	12263	4257		4257	16520	YEKÛN-I UMUMÎ

MARAŞ MUTASARRIFLIĞI

Livâsı	Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve livâsı	Yabancı Ermeniler'in yekûnu	İcmâli	Mülâhazât
Maraş	6115	20	Amasya	198		
		13	Sivas			
		163	Erzurum			
		2	Mâmuretülâziz			
YEKÛN	6115	198		198	6313	YEKÛN-I UMUMÎ

Sivas Vilayeti

Livası	Yerli Ermeniler	YabancıEr meniler	Vilâyât ve lîvâsı	Yabancı Ermenİler'in yekûnu	İcmali	Mülahizat
Sivas	8097	364	Trabzon	948		
		235	Erzurum			
		113	Kayseri			
		128	Canik			
		63	Mâmuretülâziz			
		24	Yozgat			
		1	Aydın			
		3	Selanik			
		1	Konya			
		5	Dersaadet			
		1	Diyarbekir			
		1	Edirne			
		2	Kastamonu			
		7	Çorum			
Yekun	**8097**	**948**		**948**	**9045**	**Yekunu-ı umumi**

Beyrut Vilayeti

Beyrut	50	667	Adana	1849[7]
		370	Halep	
		63	Mamuretülaziz	
		177	Diyarbekir	
		54	Dersaadet	
		2	Suriye	
		1	Bitlis	
		22	İzmit	
		9	Karesi	
		4	Eskişehir	
		17	Karahisar-i Sahib	
		15	Niğde	
		213	Maraş	

---

[7] Bu sayı bir sonrakı mabad sayfasına yazılmış, listede olması gerektiği yere naklettim.

Livası	Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilayat ve livası	Yabancı Ermeniler" in yekunu	İcmali	Mülahazat
Beyrut (ma"bad)		6	Edirne			
		39	Kayseri			
		16	Kuds-i Şerif			
		83	Konya			
		50	Ankara			
		5	Sivas			
		4	Erzurum			
		14	Hüdavendigar			
		7	Varna (Bulgar)			
		4	Filibe (Bulgar)			
		1	Dedeağaç (Bulgar)			
		1	Tiflis (Rus)			
		5	Urfa			
Yekun	50	1849		1849	1899	Yekun-i umumi

AYDIN VİLAYETİ

Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve lîvâsı	Yabancı Ermeniler'in yekûnu
11901	616	Dersaadet	5729
	137	Edirne	
	197	Hüdâvendigâr	
	383	Konya	
	303	Sivas	
	254	Mâmuretülâziz	
	294	Bitlis	
	481	Erzurum	
	116	İ/mil	
	219	Ankara	
	100	Karesi	
	371	Karahisar-ı Sâhib	
	101	Kütahya	
	1600	Kayseri	
	74	Van	
	73	Diyarbekir	
	46	Trabzon	
	46	Halep	

	43	Kal'a-i Sultaniye	
	78	Adana	
	50	Maraş	
	21	Canik	
	12	Menteşe	
	13	Antalya	
	29	Urfa	
	8	Bolu	
	6	Beyrut	
	3	Çatalca	
	7	Niğde	
	7	Kuds-i Şerif	
	9	Kastamonu	
	133	Teb'a-i ecnebiyye	
11901	5729		5729

Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve lîvâsı	Yabancı Ermeniler'in yekûnu
0	11273	Adana	39409
	16018	Halep	
	2683	Kayseri	
	21	Aydın	
	677	Edirne	
	761	Erzurum	
	598	Diyarbekir	
	72i>	Hüdâvendigâr	
	585	Mâmuretülâziz	
	1525	Konya	
	1744	Sivas	
	1234	Ankara	
	12')	Urfa	
	797	İzmit	
	7	Canik	
	128	Karesi	
	129	Kal'a-i Sultaniye	
	113	Eskişehir	
	119	Karahisar-ı Sâhib	
	131	Niğde	
	24	Bitlis	
	8	Kuds-i Şerif	
	13	Dersaadet	

	40	Trabzon	
	54	Bolu	
(1	39409		39409

Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve lîvâsı	Yabancı Ermenilerin yekunu yekûnu
201	312	Adana	1570
	227	Halep	
	130	Hüdâvendigâr	
	353	Maraş	
	49	Kayseri	
	48	Konya	
	85	izmit	
	34	Erzurum	
	76	Mâmuretülâziz	
	41	Urfa	
	46	Sivas	
	38	Edirne	
	21	Diyarbekir	
	10	Ankara	
	20	Dersaadet	
	22	Karesi	
	10	Aydın	
	L9	Karahisar-ı Sâhib	
	9	Beyrut	
	5	Eskişehir	
	4	Kal'a-i Sultaniye	
	9	Canik	
	1	Niğde	
	1	Bitlis	
201	1570		1570

" İşbu yekûn vilâyetin gönderdiği cedvelin ta'dadından anlaşılmış ise de, zeylen gelen telgrafta yabancı I arın mikdarı 6778 olduğu verilerek 201 kişiden ibaret bulunduğu bildirilmiştir.

URFA MUTASARRIFLIĞI

Lívâsı	Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve livâsı	Yabancı Ermeniler'in yekûnu	İcmâli	Mülâhazât
Urfa	1144	133	Edirne	6687		
		580	Kayseri			
		142	Ankara			
		1461	Adana			
		111	Karahisar-ı Sâhib			
		309	İzmit			
		244	Karesi			
		901	Halep			
		214	Niğde			
		285	Hüdâvendigâr			
		188	Eskişehir			
		509	Sivas			
		443	Erzurum			
		311	Konya			
		715	Maraş			
		35	Diyarbekir			
		17	Kastamonu			
		84	Mâmuretülâziz			
		5	Dersaadet			
YEKÛN	1144	6687		6687	7831	YEKÛN-I UMUMÎ

ANKARA VİLAYETİ

Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve lîvâsı	Yabancı Ermeniler'in yekûnu
12766	257	Kayseri	410
	18	istanbul	
	1	Mısır	
	5	Erzurum	
	74	Sivas	
	5	Hüdâvendigâr	
	3	Van	
	3	Diyarbckir	
	2	Bitlis	
	6	Mâmuretülâziz	
	1	Trabzon	
	3	izmit	
	8	Niğde	
	1	Kafkasya (Rus)	
	3	Kengiri	
	2ı)	Eskişehir	
12766	410		410

Musul Vilayeti

Musul	253	1074	Adana
		1012	Hüdâvendigâr
		901	Erzurum
		847	Halep
		607	izmit
		407	Konya
		435	Maraş
		431	Bitlis
		364	Sivas

		191	Urfa
		182	Kayseri

Livası	Yerli Ermeniler	Yabancı Ermeniler	Vilâyât ve lîvâsı	Yabancı yekûnu	İcmali	Mülâh
Musul (mâbâd)		152	Ankara			
		112				
		106	Mâmuretülâziz			
		87				
			Beyrut			
		60 30	(Âliye)			
		İS 9	Hakkâri			
YEKÛN	253	7033		7033	8286	YEKÛN-!

NİĞDE MUTASARRIFLIĞI

Niğde	193	8	Edirne	850		
		5	Mâmuretülâziz			
		10	Sivas			
		1	Ankara			
		5	Erzurum			
		6	Konya			
		1	Adana			
		776	İzmit			
		17	Kayseri			
		20	Karesi			
		1	Eskişehir			
YEKÛN	193	850		850	1043	Yekun-umumi

Bazı batı vilâyetlerindeki mülkî idarecilerin listesi
Hüdavendigar Vilayeti

Merkez-vilâvet	Kazası	Esâmi	**Sınıfı**	**Menşei**	**Tarih-i tayini**	Mülâhazat
	Atranos	Celâl Rıza Bey	2	Mülkiye	13 Mayis	

					328	
	Pazarköy	Mustafa Kemal Bey	3	‘‘	22 nisan 328	
	Gemlik	Kerami Bey Hüsnü	2		11 nisan 328	Sahil
	Mudanya	Hüsnü Bey	2	Mülkiye	1 şubat 326	Sahil
	Karacabey	Bey Refik Bey	2		1 mart 328	
	Kirmastı	Cemal Bey	3	Mülkiye	12 mart 328	Birinci sınıf tahsisat
Kütahya Livası	Uşak	Refet Bey	1	Mülkiye	3 Mart 329	
‘‘	Simav	Şerefeddin Bey	3	‘‘	13 Şubat 327	
‘‘	Gedüs	Ali Süruri Bey	3	‘‘	11 Eylül 328	
‘‘	Eskişehir	Feridun Bey	1	‘‘	11 Ağustos 328	

AYDIN VİLÂYETİ

Tâbi olduğu livâ	Kazası	Esâmi	Menşei	Tarih-i tayini	Sınıfı	Mülâhazât
Merkez-i vilâyet	Ödemiş kazası	Mehmed Tevfik Efendi	İdâdi	20 Kânunevvel 328	2	
"	Urla "	Mehmed Ali "	Mülkiye	20 Kânunevvel 328	2	
"	Bayındır "	Mehmed Ali "	"	18 Kânunevvel 326	3	
"	Bergama "	Şevket "	"	20 Kânunevvel 328	2	
"	Tire "	İsmail Hakkı "	"	26 Eylül 328	2	
"	Çeşme "	Hâşim "	"	20 Haziran 328	2	Birinci sınıf maaşla
"	Seferihisar "	Kâmil "	"	14 Mayıs 329	3	
"	Foçtin "	Emanuel "	"	22 Mayıs 329	3	
"	Karaburun "	Hikmet "	"	7 Teşrinsani 328	3	
"	Kuşadası "	Mehmed Sekib "	Mülkiye	20 Kânunevvel 328	2	
"	Menemen "	.....* "	"	3 Kânunevvel 327	3	
"	Nif "	Mehmed Fâik "	"	3 Teşrinevvel 328	3	
Aydın Livâsı	Bozdoğan "	Saîd "	Mülkiye	20 Teşrinevvel 326	3	
"	Çine "	Hayreddin "	"	13 Eylül 326	3	
"	Söke "	Abdullah "	Hususi	20 Kânunevvel 328	2	
"	Karacasu "	Rifât "	"	9 Haziran 329	3	
"	Nazilli "	Eşref "	Mülkiye	20 Kânunevvel 328	2	
Denizli Livâsı	Buldan "	Sadullah "	Mülkiye sınıf-ı mahsusu	18 Kânunevvel 326	3	
"	Sarayköy "	Ferid "	İdâdi	14 Temmuz 325	3	
"	Çal "	İzzet "	İdâdi	29 Nisan 329	2	
"	Tavas "	Ali Haydar "	Mülkiye	23 Kânunevvel 328	2	Üçüncü sınıf maaşla
"	Garbîkaraağaç "	Mehmed Rif'at "	Hususi	20 Şubat 325	2	
Saruhan Livâsı	Eşme "	Besim "	Rüşdiye	29 Nisan 329	3	
"	Akhisar "	Fahreddin "	Mülkiye	27 Haziran 328	3	
"	Alaşehir "	Zeki "	"	3 Mart 328	2	
"	Demirci "	Sadeddin "	"	4 Mayıs 327	3	
"	Salihli "	Hasan Vasfi "	"	27 Eylül 328	3	
"	Soma "	Ahmed Rif'at "	"	23 Kânunevvel 327	3	
"	Kırkağaç "	Esad "	"	3 Kânunevvel 327	3	
"	Kula "	Yusuf Ziya "	İdâdi	20 Haziran 328	3	

* İsmi okuyamadım.

<u>Esâmi</u>

Celâl Rıza Bey Mustafa Kemal Bey Kcrami Bey Hüsnü Bey Refik Bey Cemal Bey

AYDIN VİLÂYETİ

Tabi olduğu liva	Kazası	Esami	Menşei	Tarih-I tayini	Sınıfı
Saruhan Livası	Kasaba kazası	İhsan Adli Bey	Hukuk	2 Kanunsani 328	2
“	Gördüs “	Ata “	Mülkiye	26 Mart 328	3
Menteşe Livası	Bodrum “	Nişan Agah Efendi	“	11 Kanunevvel 326	3
	Köyceğiz “	Kamil Efendi “	Mülkiye	20 Kanunevvel 328	3
	Marmaris “	Ahmed Nüzhet “	“	24 Kanunevvel 325	3
	Makri “	Ahmed “	“	9 Şubat 328	3
	Milas “	Tahir “	Rüşdiye ve mahrec-I aklam	20 Kanunevvel 328	3
		Sırrı “			

		Karesi Sancağı				
Ayvalık	İbrahim Hakkı Bey		Mülkiye	8 Temmuz 325	1	Sahil
Bandırma	Talât			25 Teşrinevvel	2	Birinci sınıf maaşla. Sahil
Edremid	Şevket	"	"	9 Nisan 329		Sâhil-i karib
Burhaniye	Fuad	"	Mülkiye	16 Mart 327	3	Sâhil-i karib
Erdek	Kirkor			22 Mayıs	3	
Gönen	Fuad	"	Mülkiye	11 Haziran	3	
Sındırgı	Cemal	"	İdâdî	11 Haziran	3	
Balya	Bedre ddin			18 Mayıs 329	2	Üçüncü sınıf maaşla

3. BÖLÜM:

MUNTELİF BELGELER

Belge: 1

Halide Edib Hanım'in (Adıvar) Maliye Nazırı Cavid Bey'e Beyrut'tan gönderdiği mektup (1 Mart 1917)

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra gazetelerde ve dergilerde yazmaya başlayan Halide Edib'in eğitim konusundaki makaleleri Maarif Nezareti'nin dikkatini çekmiş, 1909'da Dârü'l-muallimât'ın pedagoji öğretmenliğine tayin edilmiş ve vakıf kız mektenlerinde müfettişlik yapmıştı.

1917'de Bahriye Nazırı ve Dördüncü

Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın davetiyye Türk kız mekteblerinin umumi müfettişi olarak bu okulları yeniden düzenlemek maksadıyla Beyrut'a ve Şam'a giden Halide Edib, buralarda birkaç yeni okul ve bir de dârü'l-eytam açtı. 1918'de istanbul'a döndü ve Dârü'1-fünûn'da Garp Edebiyatı dersleri vermeye başladı.

İttihad ve Terakki'nin iktidar yıllarında Türkçü ve Turana akımlara da ilgi duyan ve partinin lider kadrosundan özellikle Ziya Gökalp, Cavid Bey ve Cemal Paşa ile yakın dostluğu olan Halide Edib, Cavid Bey'e Beyrut'tan gönderdiği bu mektubunda tehcir sırasında Suriye'ye ve Lübnan'a gönderilen Ermeniler'in durumunu anlatıyor. Halide Edib'in mektubundaki abartılı ifadeleri, sanatçı kişiliğine ve romancılığına vermek gerekir.

Beyrut, Dârü'l-Muallimât,
1 Mart 1917

Muhterem Cavid Bey,

Evvelâ yeni senenizi tebrik ederim sonra da nazırlığınızı. Ben Şam'da iken Talât Paşa Hazretleri'nin Cemal Paşa'ya telgrafına rağmen bu havadise inanmadım. Bütün Suriye vilâyetleri valileri ile suret-i kafiyede mü-bâhaseye giriştim, "Cavid Bey olmaz, kabul etmez" dedim. Fakat dün İstanbul'dan gelen bir Tanin'de Muhiddin Bey'in "Cavid Bey dördüncü defa Maliye Nezareti sandalyesine oturuyor" cümlesini okuyunca iman ettim. Her halde memleket için bunu hayırlı görmüş olacaksınız. Allah muvaffak etsin ve hele dahilî siyasetimizde daha liberal bir tahavvüle sebebiyet verebilirseniz her halde bu bir lütuf olur.

İşte ben de nihayet burada bir eski manastırın Akdeniz ve Lübnan'a bakan açık koridorlarında bir rahibe hayatı yaşıyorum. Kendi hayatımın nasıl geçtiğini pek bilmiyorum. Gündüz, gece, birbirini baş döndürücü bir sür'atle takip eyliyor. Dört mektep birden ve muhtelif yerlerde açtığı mız için ma sabası işleri, seyahat bittiği yok. Esasen biterse sıkılıyorum. Suriye'ye pek bedbaht oldukları zaman geldim. Onun için Suriye'yi ve Suriyeliler'i çok seviyorum. Esasen ben bu kadar ince, bu kadar kusursuz güzel bir memleket görmedim. Güzel insanların, sevgili insanların gözle

ri gibi akşamları ufuklar, dağlar, denizler, insanın kalbini ağlatıyor. Esasen bu memleket bugünlerde hep insanı ağlatacak gibi. Eleminde o kadar de rin ve ezilmiş bir şey var. Bilhassa Ermeniler, Cemal Paşa'nın aziz başına Allah'la beraber yemin eden sırf burada yaşamak hakkını bulan bir sürü bedbaht Ermeni var. Mektebe bağlı bir binada da birçok var. Çöllerde ot yiyerek karınları şiştikten sonra kimi anasını, kimi babasını, birçokları da çocuklarını kaybettikten sonra buraya düşmüşler. Daha doğrusu, Cemal Paşa getirtmiş. Belediye biraz yiyecek veriyor oturuyorlar.....[8] bu bed bahtlarla hemen birbirimizi sevdik. Çocuklarıyla, kadınlarıyla ayrıca meşgul oluyorum. Küçüklerine bir sınıf açtık, okutuyoruz. Rusya Türkle-ri'nden beraber getirdiğim bir küçük muallime bu melek gibi fedakâr ve muhabbetli aralarında çalışıyor. Dışarıdan anası açlıktan ölen, babası ya nında öldürülen on iki yaşında bir Ermeni kızı geldi, iltica etti. Mahzun büyük gözleriyle etrafımda dolaşıyor, lüzumlu lüzumsuz elimi öpüp ağlıyor. Bahçede bir facia daha var! Oğlunu yanında öldürürlerken birden bire dilini kaybeden bir bedbaht, öteki oğlunu ve ailesini nereye attıkları nı bilemiyor. Ayakları çıplak, gözleri elem içinde, mütemadiyen işaretle felâketini haykırıyor. Bazen geceleri çocuğu ölen bir kadın gibi, başı elle ri içinde döğünüyor, döğünüyor. Gündüzleri yazı yazarken bazen hıçkır-dığını işitiyorum. Pencereye koşuyorum, aşağıda bahçede ellerini sallıyor, oğlunun kalbinden kurşun geçerken çıkan sesi göklere uluyor, söylüyor. İşte bunlardan binlerce, yüzlerce var. Yetimhaneler hayatta bir şeyin telâ fi edemeyeceği şeyi kaybetmiş yarı aç bedbaht çocuklarla dolu. Ermeni ler bana diyorlar ki -Senin Suriye'ye gelmeni iki aydır uykumuz kaçarak bekledik. Bizim için bir şey yap. Dünyada bir Cemal Paşa, bir seni seve riz. Ben ne yapabilirim. Her gittiğim yerde bana mutlak sefalet manzara larını gösterip ağlıyorlar. Şam'da beni bir saat eski dar sokaklarda dolaş tırdıktan sonra götürdükleri bir yerde kadın, erkek söylediler, söylediler ve birdenbire çok metin görünen bir erkek başını kollarının arasına alarak yüksek sesle ağlamaya başladı. Bu hep böyle! İşte yeni kabine bu emsalsiz zulüm ve cinayetin hiç olmazsa netâyicini tahfif edemez mi? Şimdi bugün yaşayanlara insan hakkı veremez mi? Ben kendi hayatımla bu fena ve çirkin şeyi ödeyebilsem öderdim. Fakat benim hayatım nedir ki?! Hiç, hem de pek gülünç ve küçük bir hiç!

Artık tamamen öğrendim ve inkıyâd ettim ki, hayatta insan yalnızdır. Sevdiği ve sevildiği insanlar birer geçici hayaldir. Bunu sakin düşündüm, hayatı olduğu gibi kabul ettim fakat oğullarımı büyüyünceye kadar kendilerine sahip oluncaya kadar kuvvetli ve itimad edeceğim bir yere bırakabileceğimi hissetmek istiyorum ve bunu pek ciddî surette düşünüyorum.

---

[8] Buradaki bir kelime okunamadı.

İşte şimdi bu kadar! Siz ne yapıyorsunuz? Sizin de hayatınızı da hemen ezber bilirim klüp, nezaret, ev, Beyoğlu madamlarına ziyaret! Şişli hanımları ile yârenlik! Değil mi? Bazen otomobille kar altında beyaban ve vahşi yerlerden geçerken İstanbul birdenbire gözümün önünden geçiyor. Bu İstanbul hayatı teferruatını düşünüyorum. Çok uzun düşünmüyorum. Bakkal defteri gibi bir defterim var, hemen çıkarıp mekteplerin birine âid eşya listesi yapmaya uğraşıyorum.

Düşünüyorum ki insanın ruhunu hiç bir elem, hiç bir şey mağlûp edememeli! Öldürse, kırsa, ezse, parçalasa, kanları arasından kuvvetli, nâ-mağlûp bakmalı!

Bu son seneler haricî ve şahsî hepimiz ne ateşli, ne hummalı, ne kasırgalı bir hayat yaşıyoruz. Daha ne kadar yaşayacağız, kim bilir!

Şimdi biraz mehtab var. Manastırın hurma ağaçlı bahçesinde bir sürü kurbağa ötüyor. Ben de bu kadar uzun ve sıkıntılı şeyleri bizim kabinemizde bir nazıra niçin yazıyorum diye düşünüyorum. Bilmem, göndermeli mi? Şam'dan gelirken sansürlenmiş bir sürü zarf getirdim, bana böyle hezeyan yaptırıyor. Bon nüi.[9]

Halide Edib

Belge: 2
Talât Paşa'dan Enver Paşa'ya (22 Mayıs 1919)

Talât Paşa'nın 1918 Kasım'ında Türkiye'den ayrılmasından sonraki döneme ait elimizdeki ilk mektup, budur ve Paşa'nın bu ve ileriki sayfalarda yeralan diğer üç adet mektubu, Enver Paşa'nın belgeleri arasından çıkmıştır.

Sürgündeki îttihadçılar artık birer kod adı taşımaktadırlar. Enver Paşa 'Süavi', 'Ali' ve 'Abbas, Cemal Paşa 'Bosnalı mühendis Hâlid', Dr. Nâzım Bey 'Rüstem', Talât Paşa da "Cafer Sâf, 'Ali Sâf, sadece 'Sâf ve 'Hayrı' isimlerini kullanmıştır. Paşa'nın bu mektubu 'Cafer Sâi' imzasını taşımaktadır.

Ittihad ve Terakki'nin lider kadrosunun Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'yi terketmelerinin akabindeki sürgün yazışmalarının temelinde, parti örgütünü toparlayıp yeniden bir güç haline getirebilme ve bozgunun getirdiği şartlardan Türkiye'nin en az zarar görecek şekilde etkilenmemi sağlama çabaları görülür. Yazışmalarından anlaşıldığına göre lider kadrosu yenilginin idrakindedir ama müttefik devletlerin Türkiye'ye artık her istediklerini dikte ettirebilecek konumda bulunduklarını pek farkedememiş gibidir ve memleketin görebileceği muhtemel zararın, görüşmelerle asgariye indirilebileceğine inanmaktadır.

---

[9] Fransızca "iyi geceler" anlamına gelen "bonne nuit".

Partinin ileri gelenleri, Türkiye'den ayrılmalarından hemen sonra, başta Talât Paşa olmak üzere işte bu maksadlarla Avrupa'daki çeşitli gruplarla temaslara başlarken, bir müddet Almanya'da kalan Enver Paşa çözümün Asya'da silâhlı bir hareket ile sağlanabileceği inancıyla Karadeniz'in kuzeyinden Orta Asya'ya uzanan bir maceraya girişmiştir.

Talât Paşa, Enver Paşa'ya hangi vasıtayla gönderdiğini bilmediğimiz bu mektubunda, Avrupa'daki temasları ve planlanan çalışmalar hakkında bilgi veriyor. Mektupta geçen ve izahı lâzım gelen isimlerden tesbit edebildiklerimi metnin sonunda dipnotlarla açıkladım ve mektubu, daha kolay okunabilmesi için paragraflara ayırdım.

153 22 Mayıs 335 – 1919

Kardeşim Süavi,

Şimdi Kafkasya'da, Baku'da, Azerbaycan'da bulunduğunuza dair devam eden rivayetlerden, hattâ Baku'nun tarafınızdan işgal edildiğine dair Hollanda gazetelerinin neşriyatından sonra artık sizden uzun müddet haber ve mektup alamayacağımızı zannediyor idik.

Dün öğleden sonra Human(10) beni yemeğe davet etti. Amiral Payiç(11) benimle görüşmek istiyormuş. Orada Madam Zare(12) elime bir mazruf tutuşturdu. Sizden olduğunu söyledi. Sabredemedim, bir köşeye çekilip açtım. Mektupta nerede bulunduğunuzu yazmıyorsunuz ancak eski yerlerden uzak olmadığınız keşfediliyor.

Ben, Doktor Tevfik Beyle birlikte eski yerde Kâmil'in(13) bulduğu Neubabelsberg'deki sanatoryumdayım. Receb, muvakkaten Berlin'de oturuyor. Hüseyin Mehdikulu bir hafta evvel Münih'e avdet etti. Orasını daha ucuz ve Almanca öğrenmeye daha müsaid buluyor. Cevdet, Münih'de oturuyor.

Size son mektubumu yazdıktan sonra iki defa Hollanda'ya gittim. Birinci seyahatim, mümkün ise İngilizlerle temasa gelmek ve aynı zamanda eski Ahrar kâtibi Nureddin(*) Ferruh Bey vasıtasıyla isviçre'deki muhaliflerle anlaşmak maksadma mebni idi. O zaman Tevfik Paşa'nın sal-hurde ve pejmürde kabinesi

---

(10) Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya'nın İstanbul'daki deniz ataşesi Hans Humann.

(11) İttihadçılar'a yakın bir Alman amiral.

(12)Madam Zare, İttihadçılarla, özellikle de Enver Paşa ile hem şahsi, hem de siyasi ilişkiler kurmaya çalışan Alman yahudisi bir işkadmıydı. Cemal Paşa'nın bu serinin ikinci kitabında yeralacak olan mektuplarında da da sık ismi geçen ve Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaptığı buğday ithalâtından büyük paralar kazandığı söylenen Zare, sürgündeki Ittihadçılar'm bağlantılarını sağlayanlardandı. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulamadım.

(13) Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil Killigü (1898-1962). Ağabeyinin ölümünden sonra, onun eşi olan Naciye Sultan (1896-1957) ile evlendi.

mevki-i iktidarda bulunuyordu. Benim oraya muvasalatım günü Temps'da Ferid Paşa'nın Hürriyet ve itilâf Fırkası nâmına kabine teşkil ettiğini okudum ve bir taraftan da arkadaşların tevkifini işittim. Artık o teşebbüsün mânâsı kalmamış demek idi. ingilizler ile teması da birçok mülâhazadan sonra faidesiz gördüm. On gün kadar kaldıktan sonra avdet ettim.

İkinci seyahati, Masliyah'ın[14] telgraf daveti üzerine yaptım. Orada vücudum elzem olduğunu yazdı; Amsterdam'da sosyalist konferansı teşekkül etmiş idi, Masliyah bunlarla temasa gelmiş ve bir takım malûmat ve bazı mesâil üzerine izahat vermiş ve bu mesaili bilen selâhiyetdar birisiyle görüşmek arzu edip etmediklerini sormuş ve bundan yalnız Huysman'a[15] bahsetmiş. Pek memnun olacakları cevabını vermişler. Amsterdam'a gittim, kendilerini yemeğe davet ettim. Üç saat kadar görüştük. Avrupa'nın bilhassa emperyalist ve kapitalist Avrupa'nın Türkiye hakkındaki fena niyetlerini Paris Berlin muahedelerinde te'min olunan temâmiyet-i mülkiyenin Bosna ve Trablus tecavüzleriyle nasü çiğnendiğini, Balkan Muharebesi'nde istatüsko ilân eden Avrupa'nın mağlubiyetimiz üzerine nasıl Rumeli'yi Londra Muahedesi ile elimizden aldığını, Rusya'nın Anadolu'da bize şimendifer yaptırmadığını, ingiltere'nin ıslahat için müfettiş vermediğini, menâtık-ı nüfuzu, harbe sebeb-i duhulümüzü, Ermeni mes'elesini dilim döndüğü kadar anlattım ve müteessir olduklarını hissettim. Esasen programlarına muvafık olduğundan Türkiye'nin taksimine ellerinden geldiği kadar mani olmaya çalışacaklarını vaad ettiler. Yazdığımız ve İngilizce'ye de tercüme ettirdiğimiz memorandumu da aralarında taksim ettiler. Huysman hak bizde olduğu halde hakkımızı müdafaa edemediğimizi, propaganda yapamadığımızı söyledi. Onun da sebebini izah etmekle beraber Hollanda'da bir büro te'sis ederek bir broşür neşretmeye karar verdik. Orada gazetecilerle ve sosyalistlerle daima temasta bulunulacak eşya-yı büro istediğimiz şekle girebilecektir. Bir büro da İsviçre'de te'sis etmek fikrindeyiz. Tanin muhabiri Arif Cemil'i Bern'e göndererek Kopet[16] ile birlikte çalıştırmak istiyoruz. Bittabii, bu teşebbüste biz görünmüyoruz.

Bir aralık Rıfat Paşa([17]) arkadaşlar hakkında Almanya Hükümeti'ne bir takım rüzelânın te'siriyle müteaddid takrirler verdi. En sonuncusuna cevaben Almanya Hariciye Nezareti de mahkumiyetlerine dâir olan ilâmı istedi. Ondan sonra takibata devam edemedi. Isveç'de Cevad'dan Rıfat Paşa'ya gelen bir telgrafta bizim hükümetin İsveç Hükümeti'ne Ahnanya'daki teb'anın hukukunu müdafaayı kabul edip etmeyeceğinin sorulduğu bildiriliyor. Sebebini bir türlü anlayamadık. İstanbul'daki tev-kifat duyduğunuz gibi büyük mikyasdadır. Said ve Abbas Halim

---

[14] Ittihad ve Terakki'nin İzmir mebusu Nesim Mazliyah Efendi.

[15] İkinci Enternasyonalin uzun seneler sekreterliğini yapan ve ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra Belçika başbakanı olan Camille Huysmans (1871-1968).

[16] Buradaki isim okunmuyor. Kopet gibi bir kelime yazılı.

[17] Osmanlı Hükümeti'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki Berlin Sefiri.

Paşalarla Musa Kâzım, Hayri Efendiler'den ve bütün kabinedeki rüfeka-dan tâ Fethi, Celâl Nuri ve Ahmed Emin ve emsaline kadar gidiyor. Elimize geçen bir Tasvîr-i Efkâr'da listesini gördük.

Ben de evden yalnız Kânunsani tarihli bir mektup alabildim. Nisan tarihli bir mektup Refika(nın) biraderi Abdurrahman yazmış. Onda, Hayreddin'in istanbul'a vâsıl olduğunu yazıyorlar. Kâmil de bittabii gitmiş. Kâmil'in muvasalatına dair Nâzım'ın bir mektup aldığını Madam Zare dün akşam söyledi.

Memleketin taksiminde pek anlaşamayacakları anlaşılıyor. Hindistan Maharacası'nı konferansta dinledikten sonra İstanbul'un payitaht olarak bizimkilerde kalmasına karar vermek üzere olduklarından bahsolunuyor. Memleketin başında dönen felâketin nerede karar kılacağı kestirilemiyor. Ben de şimdilik senin gibi düşünüyorum. İntihar etmekten ise kanımızı pahalıya satmayı muvafık buluyorum. Hattâ sosyalistlere de vâki olan suallerine karşı öyle söyledim.

Bize dair Avrupa matbuatının hülâsalarını size gönderiyorum. Onbeş günde bir mektuplaşmamız muvafık olur. Paraya ihtiyacın var ise yaz, benim yanımda Midhat'm[(18)] Paris'te bahsettiği paradan vardır. Eğer muvafık görür isen mutavassıt bir noktada birleşelim. Ben bir yere kadar gideyim, sen de bir yere kadar gelirsin, bittabii bir mahzur görmediğin halde yapalım. Bolşeviği, vesaire mes'elesini orada görüşürüz. Doktor Tevfik arz-ı ihtiram ediyor. Receb'e selâmınızı tebliğ ederim. Gözlerinden öper ve seni Allah'a emanet ederim kardeşim.

Cafer Sâî

[(*)] Nureddin Ferruh, Hollanda"da başkatiptir. Vaktiyle tayinine ben delalet etmiştim [(19)]

Belge: 3
Talât Paşa'dan Enver Paşa'ya (1 Temmuz 1919)

Talât Paşa, 'Sât takma ismiyle imzaladığı bu mektubunda tttihadçüar'ın İngiliz politikacı Churchill ile yaptıkları ve bugüne kadar bilinmeyen temaslardan, hattâ Churchill'in bir ara İstanbul'a geldiğinden, İngiltere Başbakanı Lloyd George'a, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın müttefiki olarak girmesinin sebeplerini açıkladığı bir mektup gönderdiğinden ve Türkiye'deki gelişmelerden sözcdiyor. Talât Paşanın yazdıklarından, bir ara onun da Enver Paşa gibi Rusya taraflarına gitmeyi düşündüğü anlaşılıyor.

Talât Paşa'mn, îttihad ve Terakkİ'nin geleceği ile Ermeni ve Rum tehciri konusundaki kanaatleri bakımından önem taşıyan mektubundaki dikkat çekici bir

---

[(18)] Ittihad ve Tcrakkki'nin 1911 ile 1917 arasında kâtib-i umumisi olan Midhat Şükrü Bleda (1874-1956).
[(19)] Mektubun sonundaki bu dipnot, Talât Paşa'ya aittir.

diğer düşünce de, mağlûp Türkiye'nin geleceği bakımından İngiltere'nin muavenetinden meded umulmasıdır. Paşanın yazdıkları, "millî mücadele" kavramının o günlerde îttihad ve Terakkİ'nin en önde gelen isminin bile hatırına gelmemiş olduğunu göstermektedir.

1 Temmuz 919

Kardeşim Abbas Bey ([20]),

10 Haziran tarihli mektubunu 20 Haziran'da aldım. Benim mektubum seni nasıl memnun ediyor ise, senin mektupların da bizi o derece sevindiriyor. Çörçil'in cevabını bir derece daha düşünerek tahlil etmek muvafık olur. Biliyorum ki muhabereniz doğrudan doğruya ise sözlerine itimad edilebilir kanaatindeyim. Meselâ ingiltere'ye gitmek caiz olmasa bile bitaraf bir yerde görüşülebilir. Hiç zannetmem ki Çörçil sizi yakalatmak üzere tuzak tertib etsin. Bütün bu mütâleam doğrudan doğruya temasta muhaberede bulunduğunuza göredir. Yok eğer arada vasıtalar var ise ve o vasıtalar muhabere ederek size netice-i muhabereyi hikâye ediyorlar ise o vakit hiçbir veçhile itimad caiz değildir. Maamafih bu işlerde tecrübeden ziyade olduğu gibi belki Çörçil'in şahsını benden iyi tanırsın. Ben yalnız İstanbul'da kendisini tanıdım ve biraz şarlatan buldum. Ben de Lloyd Corc'a bir mektup yazdım. Bu mektupta neden Devlet-i Aliyye'nin Almanlarla birlikte harbe girdiğini izah ettim. Rusya'nın aldığı şekle göre Türkiye menâfii ile ingiltere siyaseti arasında zıddiyete kapıldığını ve Şark'ta Ingilizler'in Türkler[7] e muhtaç olduğunu anlatmaya çalıştım. Türkler'in minnetdarlığını kazanırlarsa hiçbir vakit Türklerin bunu unutmayacağını söyleyerek memleketimiz hakkında ingiltere'nin muavenetini istedim. Bilmem ne te'sir yapacak.

Hollanda'daki Türk bürosu telgraflarını bazı gazetelere dercettirmeye muvaffak oluyor. Royter, Damische Krone ve Faterland makalelerini de yazıyor. İsviçre'de dahi bir ajansla anlaşmak üzereyiz. Sulhun alacağı şekle göre kendimize bir merkez intihâb ederek İslâm ve Türk âleminde çalışmak ve eski İttihad ve Terakki teşkilâtlarını ihya ederek bu yeni muhitte mevcut ihtilâf ve siyasî teşkilâtlan birleştirmek ve her sene kongreler akdederek verilecek kararlan tatbik ettirmeye uğraşmak lâzımdır fikrindeyim.

Ahvâlin inkişâfına göre program tevsî' ve temdîd edilebilir. Arkadaşların Malta'ya gitmesine hep acıdık. Ingilizler'in bu hareketini protesto ederek neşriyatla bir te'sir yapmaya çalışmaktan başka şimdilik yapılacak birşey yok. Mayıs'm yirmi beşine kadar olan İstanbul gazetelerini okuduk. Arkadaşları Teşkilât-ı Mahsusa'dan dolayı itham ediyorlar. Gûyâ bütün Ermeni ve Rum tehcirini ve bir takım fenalıkları Teşkilât-ı Mahsusa yapmış. Bu da İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmîsi'ne tâbi' imiş. Bundan bir netice çıkaramadıkları reis ve

---

(20) Enver Paşa"nın takma adı.

müddeiumumilerin mütemadiyen istifa ettikleri anlaşılıyor. Mahkûm edemeyeceklerini anladıklarından dolayı, Malta'ya göndermiş olacaklar.

Almanlar ile yapılan sulh muahedesinde bize ait sarih bir fıkra yok. Bura hariciye nezareti bizim vaziyetin değişmediği kanaatinde bulunuyor. Ancak insanlar İtilâfçılar[7]a karşı pek zayıf olduklarından, belki de âtiyyen burada gizlenmek veya Almanya haricine çıkmak icap edecek. Hollanda'ya bir-iki defa gittim geldim, sıkışınca yine oraya gitmek tasav-vurundayım. Şayed orası da tehlikeli olur ise acaba Rusya'ya gitmek ve orada yaşamak ve çalışmak muvafık ve mümkün mü, Kırım'da emin olarak kalınabilir mi, lütfen fikrini yaz. Ben Kırım'a veya Rusya'ya gider isem Tevfik Hüseyin ve Receb birlikte gelirler zannederim. Üç kişi gelebilir miyiz? Bütün bu mesâil hakkında bir defa görüşmemiz pek iyi olacaktır.

Ben burada gizli yaşamıyorum. Nâzım Bey dâhil herkes Neubabels-burg'da bir sanatoryumda olduğumu biliyor. Birkaç gündenberi Spartakistler[(21)] yine canlandı. Bugün umumi grev ilân olundu. Berlin'e tren yoktur. Akşama doğru Spartakistlerle hükümet arasında muharebe olacağını telefonla söylediler. Zâbitan da Erçberg'in[(22)] istifasını istiyorlarmış o da ayrıca za'fiyyet. Burada Noske'den [(23)] başka kuvvetli bir şahıs yok. Kendisiyle tanıştım, birlikte yemek yedik. Cidden enerjik adam fakat Spartakistler de şiddetle bunun aleyhinde. Bakalım ne olacak. Spartakistler'in birçok para sarfederek askerleri elde etmeye çalıştıkları ve bir kısmını elde ettikleri söyleniyor.

Hayreti [(24)], İstanbul'dan avdet etti. Sultan Efendi'yi[(25)] de görmüş. Sultan Efendi, İstanbul'da sadaret konağında ikamet ediyormuş. Bizimkiler ekseriya kendisini ziyaret ediyormuş. Bizim evi de almak istemişler. Refika, ısrar ederlerse evi yakacağını söylemiş sonra vazgeçmişler.

Sana yanımda bulunan on beş bin frangı gönderiyorum. Fazla tedârikine ahvâl-i grev dolayısıyla imkân yok. Atiyyen yine muavenet mümkündür. İstanbul'dan şimdilik para getirmenin imkânı yoktur.

Hâlid ve Hasan Mehdi, Bavyera'dadır. Tevfik burada benim ile beraberdir. Bahâ da Berlin'dedir. Tevfik gözlerinden, Hayreti de ellerinden öper.

[(21)] Almanya"da 1916"da Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg tarafından teşkil edilen radikal sosyalist grup. Daha sonra Alman Komünist Partisi halini alan grup 5 Ocak 1919"da Berlin"de kommunist darbe girişiminde bulundu ve yandaşları genel grevin ardından bazı hükümet binalarını işgal ettiler. Ayaklanma, Savunma Bakanı Gustav Noske tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı, tutuklanan Liebknecht ile Luxemburg dövülerek öldürüldüler.

[(22)] Almanya"da 1919 Haziran"ında kurulan Gustav Bauer başkanlığındaki hükümetin maliye bakanı Matthias Erzberger (1875-1921) olabilir.

[(23)]Almanya"da 1919 ile 1920 yılları arasında Savunma Bakanı olan ve 1919 Ocak"ındaki komünist darbe girişimini bastırılan sosyal demokrat politikacı Gustav Noske (1868-1946).

[(24)] Talat Paşa"nın küçük kayınbiraderi.

[(25)] Enver Paşa"nın hanımı Naciye Sultan (1896-1957).

Cafer ve Vâsıf oralarda mı, görüyor isen benden selâm söyle. Allah'a emanet ol kardaşım. Mektupları biraz sıklaştıralım.

Sâî

Belge: 4
Talât Paşa'dan Enver Paşa'ya (15 Şubat 1920)

Talât Paşa, 'Sâf takma ismiyle imzaladığı bu mektubunda da, Enver Paşa'ya Avrupa'daki vaziyet hakkında bilgi veriyor.

Muazzez kardeşim Ali Bey-ciğim,[26]

Refikam pazartesi akşamı Zü-rih'e geldi. Ben ondan tam on dakika evvel vâsıl oldum. İsviçre'de rahatsızlandığımı yazmış idim. Telâş ve merak ederek derhal hareket etmeye karar vermiş, Roma'daki dostumun dostları tavassut ederek yalnız olarak göndermişler. Kırk sekiz saat zarfında harekete karar verdiği için refika-i muhteremelerini ziyaret edememiş, hatta akrabalarına da haber verememiş. Afiyette olduğunu söylüyor. Roma'daki dostumuzda dört mektup varmış. Onları getirdi. Kara Vasıf da senin bulunduğun yere isal eylemek üzere bir kart vermiş. Eyüp Sabri getirmiş. Eyüp Sabri bize komşu oturuyormuş. Refi-ka'nın hissiyatına göre ahvâle hakikaten bizimkiler hâkim imiş, tabii ah-vâl-i dahiliyeye. Bilemem, Vâsıf'ın arzu ettikleri muavenet bugün mümkün müdür. Polonya vaziyeti taayyün etse iş kolaylaşır. Size Zürih'ten telgraf çektim. Hareketinizden evvel evden haber almayı arzu ediyor idiniz, doğrudan doğruya olmamakla beraber bilvasıta gelen mektupları okumanızı arzu ettim.

Bilmiyorum, belki de hareket ettiniz. Telgrafımı aldığınıza da emin değilim. Ben on gün kadar burada kalarak vaziyetin tenevvürüne intizar etmek niyetindeyim. İsviçre'de okuduğum Fransız gazetelerinde gördüğüm ingiliz vaziyetine göre, iş bir dereceye kadar ciddiyetini kaybetti zannediyorum. Tamamen tavsarsa yine Berlin'de oturmayı muvafık buluyorum. Orada temas daha kolay olacaktır, isviçre'de fazla birşey öğrenmedim. Cavid'le telefonla görüştüm. Yeni birşey söylemedi. Salarü'ddev-le[27] ile de telefonla görüştüm. Sizin Rusya'da olduğunuzu söyledim. Gayet mühim şeyler olacağını ve behemehal benimle görüşmek istediğini söyledi ve behemehal bu defa olsun kendisinin sözlerine ehemmiyet verilmesini rica etti. Türkistan'a sizin yanınıza gitmek istiyor. Yirmi gün sonra kendisinin Berlin'e gelmesi muvafık olacağını söyledim. Başka yazacak

---

[26] *Ali,* Enver Paşa'nın takrna adıdır.

[27] Arabistan, Kürdistan ve Horasan valiliklerinde bulunan ve bu unvanı taşıyan Kaçar Hanedanı'ndan Şehzade Ebu'1-feth Mirza olabilir. Aynı isim, Ittihad ve Terakki'nin Maliye Nazırı Cavid Bey'in bazı mektuplarında da geçmektedir ama sürgündeki Ittihadçılarla nasıl bir münasebet içerisinde bulunduğunu bilmiyorum.

şey düşünemiyorum. Mübarek gözlerinizden öperek Allah'a emanet ederim. 15 Şubat 920.

Sâî

Ellerinizden öperim. Şark'a gitmek için dört gözle emirlerinizi bekliyorum.

Nâzım [28]

Sizi memnun edecek ve şu sıkıntılı zamanda vicdanınıza büyük bir teselli bahşedecek bir havadis vereceğim.

Refika hikâye ediyor. Avrupa'ya tahsil için giden Azerbaycan talebesi Beyoğlu'ndan Şişli'deki Azerbaycan Sefareti'ne giderken Enver Paşa şarkısını avazları çıktığı kadar bağırarak okuyarak geçmişler. Ben bu takdiri âtî içün fâli hayr ettiğim gibi, dünyada[29] hüsnüniyetle yapılan işlerin unutulmayacağına da hükmettim. Herkesten ziyade ben biliyorum ki Azerbaycan'ı sen yarattın ve o sayede de bugün yaşıyor.[30]

Belge: 5
Talât Paşa'dan Enver Paşa'ya (26 Şubat 1920)

Talât Paşa, yine Sâî takma adıyla imzaladığı bu mektubunda İstanbul'da kalan bazı îttihadçılar'ın tutuklanmalarından ve Avrupa'daki faaliyetlerinden bahsederken, Enver Paşa'ya Kafkasya'dan başlatılması planlanan silâhlı hareketin işe yarayacağına inanmadığını söylüyor.

Paşa'nın bu mektubu, o tarihten sonra tutulacak yol konusunda Enver Paşa ile arasında başgösteren anlaşmazlığın, yani Talât Paşa'nın siyasi, Enver Paşa'nın ise silâhlı mücadeleyi seçmeleri şeklindeki görüş farklılığının elimizdeki ilk yazılı belgesidir.

26 Şubat 1919

Kardaşım Abbas,[31]

Mektubunu aldım. Bir ay evvel yazmışsın, iki gün evvel elime geldi. Şimdi ne vaziyette ve nerede olduğunu bilmiyorum. Kâmil[32] bizim Hayrullah ile beraber bundan iki aya yakın bir zaman evvel hareket ettiler. Budapeşte'den Orşova [33] tarikiyle yani Romanya Köstence yoluyla veya Tuna Bulgaristan yoluyla gitmeyi düşünmüşler. Orşova'dan Kâmil, Madam Zara'ya bir mektup göndermiş. Bundan yolda başına vurarak cebinden pasaportunu ve parasını aldıklarını ve yeni pasaport tedarik ederek Adakale'ye girip oradan Müslümanlar delaletiyle Bulgaristan'a

---

(28) "Bu iki cümle ve imza, ikinci sayfanın sonunda, doktor Nâzım Bey'in elyazısıyladır.
(29)Metinde *dünya* yazılmış.
(30) "Talât Paşa'ya ait olan bu iki paragraf, arka sahifeye yazılmıştır.
(31) Deaha önce Ali takma adını kullanan Enver Paşa, bu defa Abbas ismini kullanıyor.
32 Enver Paşa"nın kardeşi Kamil Killigil (1898-1962).
33 Orşova, Romanya"nın güneybatısında, Tuna üzerinde bulunan liman şehridir.

geçeceğini yazmış. Hayrullah'dan bahis etmemesi beni meraka düşürdü. Orjak'a telgrafla Peşte'den sordum. Ab-dullah'dan hem telgraf, hem mektup aldım. Orşova ile telgrafla görüşmüşler. Dört gün evvel Orşova'dan her ikisinin de hareket ettiğini öğrenmişler. Senin mektup zayi olmuştur diye merak etme, ona son derece ehemmiyet veriyorlar idi. Bittabii açıkta cebinde bırakmamıştır.

İstanbul'dan şimdiye kadar esaslı bir haber almadım. Yalnız evden ve Cavid Beyler'den bir mektup aldım. Onu da sefaret hey'etiyle gelen Al manlar getirdi. Cavid yalnız kabinenin zaafından ve bizim kabinenin Di-vân-ı Alî'ye şevkinden bahsediyor. Yalnız son gelen Tan gazeteleri Haci Âdil, Rahmi, Canbulat, Cahid Beyler'in tevkiflerinden bahsediyor. Sebep olarak Rum ve Ermeni tehciriyle Ermeni katliâmını, gayrımeşru ihtikârı, bir de esirlere fena muamele edilmesini yazıyor. Tevkif edilen sivil ve as ker, kırk kişiye baliğ oluyor imiş. Aynı gazete Halil, Vehib ve [34] Paşalar'ın firara muvaffak olduklarını da yazdı. İstanbul ve buradaki sefaret de bizim hakkımızda müracaattan hâlî kalmıyor. Geçen gün İstanbul'dan İsviçre tarikiyle sefarete bir telgraf geldi. Şimdiye kadar yapılan teşebbü-sâtı tasvip etmekle beraber, takibata devam edilmesi tavsiye ediliyor. Almanlar senin ve benim bu mesâilde mevzubahis olamayacağımızda ısrar ediyorlar. Diğerlerini de nâm-ı müstearla ikamet ettiklerinden, şimdiye kadar bulamadıklarını ve bundan sonra bulunmaları güç olduğunu yazacaklar.

Senin öyle serseri serseri dolaşmaklığmdan bir faideli netice çıkacağını ve hattâ Kafkasya'ya gitmeye muvaffak olsan dahi yine bir faide te'min edilemeyeceğini zannediyorum ve şahsını tehlikeye koyacağını hissediyorum. îşine ve mülâhazatına karışmaya hakkım yok, istediğin gibi hareket edebilirsin, yalnız ben kendi mülâhazatım olarak Almanya'ya gelmeyi ve burada vaziyeti takip ve atîyi görerek hareket etmenizi muvafık buluyorum.

Bakî, ben de seni Allah'a emanet ederim. Ben ve Resuhi Bey gözlerinden öperiz. Baha, bir-iki gün için Münih'ten Berlin'e geldi. Bize misafirdir. O da gözlerinden öpüyor. Cevdet de Münih'de ikamet ediyor.

Bugün gelen Tan gazetesi Nuri Paşa'nın Zonguldak'ta tevkifini yazıyor. İstanbul'dan Ajans Royter'e yazılan bir telgrafa atfediyor, ne dereceye kadar doğru, bilinemez.

Sâî

---

[34] Tam okunmuyor, Remzi olabilir.

Belge: 6

Talât Paşa'nm, îzmir Valisi Rahmi Bey'e telgrafları (Temmuz 1918)

4 Şubat 1917'de sadrazamlığa getirilen Talât Paşa, Sultan Reşad'ın 3 Temmuz 1918'de vefatı üzerine tahta geçen Sultan Vahideddin'e, teamüle uyarak hükümetin istifasını verdi. Vahideddin, 8 Temmuz da-ki hatt-ı hümâyun ile kabinenin görevine devam etmesini istedi.

Sadrazamlığın yânısıra Dahiliye Nazırlığı da Talât Paşa'nın uhdesinde bulu-nuyordu ve Paşa, 17 Temmuz 1918 günü kabinede bir değişiklik yaparak, îttihad ve Terakkinin güçlü isimlerinden olan İsmail Canbolat'ı Dahiliye Nazırlığı'na getirdi. Sultan Vahideddin, İsmail Canbolat'ın tayinine "Ne fayda ki, kaatil" diyerek karşı çıktıysa da, Talât Paşa'nm ısrarı üzerine kabul edecekti.

Bu telgraf, Talât Paşa'nın hükümette daha geniş bir değişiklik düşündüğünü ve bu değişiklikler arasında îttihad ve Terakkinin senelerce İzmir ve Aydın Valiliğini yapan Evranosoğulları'ndan Mustafa Rahmi Bey'in (Rahmi Arslan, Selanik 1874- İstanbul 6 Temmuz 1947 f" Nâfia Nazırlığına getirilmesinin de bulunduğunu gösteriyor. Talât Paşa'nın ısrarlarına rağmen, Rahmi Bey bu görevi kabul etmeyecektir.

Paşa'nın telgrafları, sadaret makamında ve makine başında yazılmıştır.

Birinci telgraf:

Mahreci: Makam-ı Sadaret

Merhaba kardeşim

İnşaallah cümleten afiyettesiniz. Kabinenin takviyesine karar verdik. Dahiliyeye İsmail, maarife Doktor Nâzım, iaşeye Kemal Bey geliyor. Müs-takimâne ve kanun-perverâne bir siyaset takip edeceğiz. Azm ile çalışarak [35] memlekete hizmete gayret edeceğiz. Zât-ı âlîlerinizi Nâfia Nezare-ti'ne münasib görüyoruz. Bunda ârâ müttehiddir. Muvafakat cevabı ver. Sonra düşündüğünüz de zaruret hâlinde olur. Biri diğerine mani olmaz. Kardeşim tereddüt etme, bana ve memlekete merhamet et.

Mehmed Talât

İkinci telgraf:

Vaziyet değişmiştir çürümeye intizar tehlikelidir. Mes'ele Nafia nazırlığı değildir, kabinenin kuvvet ve ahenk peyda etmesidir. Vazifeler ve teşkilâtlar nezaret-i âidesine intikal edince orada dahi mühim hizmetler ifa edilir. Halefiniz

[35] Bu serinin ikinci cildinde, Rahmi Bey'in hususi arşivine ait çok sayıda belge yerala-caktır.

hakkında da ismail ile görüşürsünüz. Muhabere ile anlaşmak güç olacak o halde hemen [(36)] hareket ederek burada anlaşmaklığı-mız muvafık olur.

Mehmed Talât

Üçüncü telgraf:

Ya ne vakit hareket edeceksiniz efendim [(41]. Hemen hareket etmenizi gözlerinizden öperek istirham ederim kardeşim.

Talât

Belge: 7
Talât Paşa'dan İzmir Valisi Rahmi Bey'e şifreli telgraf (9 Ekim 1918)

Birinci Dünya Savası'ndan mağlup çıkan imparatorluğun sadrazamı Talât Paşa, 7 Ekim 1918 akşamı Sultan Vahideddin'e istifasını verdi, padişah yeni hükümeti kurmakla Tevfik Paşa'yı görevlendirdi ve istifa ile ilgili resmî açıklama 13 Ekim'de yapıldı.

Talât Paşa, istifasından iki gün sonra, saray yeni kabine çalışmaları yaptığı sırada İzmir Valisi Rahmi Bey'e gönderdiği bu şifreli telgrafta son gelişmeleri anlatıyor.

Telgraf, Talât Paşa'mn sadrazamlığa kendisinden sonra Rahmi Bey'in getirilmesini istediği yolunda ìttihadçı çevrelerde yaygın olan bir söylentinin doğru olduğunu ispat ederken, Paşa'mn kurulacak yeni hükümette bazı ìttihadçılar'ın görev almaları için çalıştığını da gösteriyor.

Aşağıda dört sayfalık şifreyi ve daha sonra telgraf metninin normal üslûba naklettiğim şeklini veriyorum.

1. sayfa:

sulh - teklif - inden - sonra - bizim -mevki-i - iktidarda - da - almak - olamayacağımız - anlaşılmış - oldu -her - iki - ihtimâl - e - karşı - müzakere - ye - başka - kabine - nin - idare - etmesi lüzumu - her tarafta – his olunma - ya - başlamak - oldu - bizzarure - bu - fikir - karar - ımızı - atabe-i ulyâ-yı mülûkâne - ye - arz - ve - kabul-i - istifa - bir - kabine – nin ihzar - a - lüzumu - nu - ref - eyle dim - zât-ı hazret-i pâdişâhî - bu - lüzum - tasdik - buyurmak - oldular - sizin - kabine - teşkil - etmek - olmanıza - muvafık - buyurmak - olmadılar - esbâb - mı - bilmek - oluyorsun - Tevfik - Paşa -

2. sayfa:

yı - gayrıresmî - memur - etmek - oldular - Tevfik - Paşa - nın - büyük - kabine - şekl - inde bir - hükümet - yapmak - a - çalışmak - olduğunu - öğrenmek -

---

[36] Buradan sonra telgrafın ikinci sahifesi geliyor. [131] Buradan sonra telgrafın ikinci sahifesi geliyor. [I4!] Buradan sonra telgrafın ikinci sahifesi geliyor.

oldum - tehlike - yi [37] - Fethi - Bey - e - de - anlatmak - olarak -muhalefet - den - vazgeçmek - olmasını - söylemek - oldum - muvafık -kalmak - olduk - bunun - üzer - ine - dün - gerek - zât-ı hazret-i şehriyârî - ye - gerek - Tevfik - Paşa - ya - ism-i - aslî - si - Tevfik - İzzet - Paşa – lar - la - Rahmi - Cavid - Bey - lerden - mürekkeb - olmayacak - bir - kabine - ye - müzâharet - imkân -1 - olmayacağını - anlatmak -

3. sayfa:

oldum - padişah - sizin - behemehal - kabineye - dahil - olmanız - için - çalışmak - oluyor - Tevfik - Paşa - bu - teklifi - mizi - red - etmek - oldu - hattâ - bu - kabine - ye Fethi - Bey'in - de - dâhil - olabilmek - olacağını - söylemek - oldum - düşünmek - olduğumuz - şu - dur - bu - kabine - muvakkat - kabine - olacak - siz - içinde - bulunmak - olunca - başkalarına - köprü - olamaz - ahvâl - e - göre - bir - müddet - sonra - senin - riyasetinde -bir - kabine - teşkil - edilebilmek - olur - düşünmek - olan - fenalık - lara -meydan - kalmak - olmaz - ben - şimdi - başka -

4. sayfa:

çare - görmek - olmuyorum - işin - müsaid - ise - istanbul - a - gel - padişah - da - böyle - düşünmek - oluyor - müsaid - değilse - mütâleânızı - şifre - ile - bana - yazmak - olunuz - kopyeleri - telgrafhaneden - aldırmak -yi - unutmak - olma - kardaşım - şayed - size - bir - teklif - vâki - olur – ise -red-etmek - olmayarak - hemen - İstanbul - a - gelmek - olunuz. 9-10-34. Sadrazam Mehmed Talât

Şifreli metnin normal üslûba nakledilmiş şekli:

Sulh teklifinden sonra bizim mevki-i iktidarda da kalamayacağımız anlaşılmış oldu. Her iki ihtimâle karşı müzakereyi başka kabinenin idare etmesi lüzumu her tarafta hissolunmaya başladı. Bizzarure bu fikr ü kararımızı atabe-i ulyâ-yı mülûkâneye arz ve kabul-i istifa bir kabinenin ihzara lüzumunu ref eyledim. Zât-ı hazret-i pâdişâhı, bu lüzumu tasdik buyurdular. Sizin kabine teşkil etmenize muvafakat buyurmadılar. Esbabını biliyorsun. Tevfik Paşa'yı gaynresmî memur ettiler. Tevfik Paşa'nın büyük kabine şeklinde bir hükümet yapmaya çalıştığını öğrendim. Tehlikeyi Fethi Bey'e de anlatarak muhalefetten vazgeçmesini söyledim. Muvafık kaldık. Bunun üzerine dün gerek zât-ı hazret-i şehriyârîye, gerek Tevfik Paşa'ya, ism-i aslîsi Tevfik, İzzet Paşalar ile Rahmi ve Cavid Bey-ler'den mürekkep olmayacak bir kabineye müzâharet imkânı olmayacağını anlattım. Padişah sizin behemehal kabineye dahil olmanız için çalışıyor. Tevfik Paşa bu teklifimizi reddetti. Hattâ, bu kabineye Fethi Bey'in de dâhil olabileceğini söyledim. Düşündüğümüz şudur: Bu kabine muvakkat olacak. Siz içinde bulununca başkalarına köprü olamaz. Ahvâle göre bir müddet sonra senin riyasetinde bir kabine teşkil edilebilir. Düşünülmekte olan fenalıklara meydan kalmaz. Ben şimdi başka çare görmüyorum. İşin müsaid ise İstanbul'a gel. Padişah

[37] Bu hece "ise" okunuyor, siyaka göre "yi" yaptım.

da böyle düşünüyor. Mü-said değilse, mütâleânızı şifre ile bana yazınız. Kopyeleri telgrafhaneden aldırmayı unutma kardaşım. Şayed size bir teklif vâki olur ise reddetmeyerek hemen istanbul'a geliniz.

9-10-34
Sadrazam Mehmed Talât

Belge: 8
İzmir Valisi Rahmi Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (26 Mayıs 1918)

İttihad ve Terakki'nin izmir Valisi Rahmi Bey'in (Rahmi Arslan, Selanik 1874-ls-tanbul 6 Temmuz 1947) bu yazısından anlaşıldığına göre, İçişleri Bakanlığı Fethiye ile Alanya arasında yaşayan gayrimüslimler ile demiryollarının geçtiği yerlerde sakin Rumlar'in üç-dört gün uzaklıktaki bölgelere nakledilmesini ve bazı evlerin de işgal edilmesini istemiştir.

Rahmi Bey, İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği bu cevâbı yazısında bakanlığın isteğine karşı çıkıyor bu gibi uygulamaların hükümete yakışmayacağını söylüyor.

Dahiliye Nezareti'ne yazılan
28 Mayıs 334 tarihli ve 68 numaralı
Şifrenin suretidir.

Numara
2
Numara
68

26 Mayıs 334. Emniyet-i Umumiye numara yirmi dört:

Fethiye ile Alâiye arasındaki mevâkii ve orada yaşayanları hiç görmediğim cihetle betahsis bunlar hakkında hiçbir mütalâada bulunamayacağım. Bunları üç-dört günlük mesafe dahiline almak, her dem müracaat ve şikâyâtı ve açılan yaranın kurcalanmasını intâc edeceğinden, intihâb olunacak mevâkide iskânları veyahut hiç yerlerinden oynatılmaması taraftarıyım. DemiryoUar güzergâhından bulunan Rumlardan ise bidâyet-i

harpten bugüne kadar bir mazarrat vukua gelmemiş ve gelmesi ihtimali de vârid görülmemiş olduğundan, bunların yerlerinden oynatılmasında hiçbir faide tasavvur edemiyorum. İşgali arzu edilen münasip haneler sahiplerinin yerlerinden bu sebeple kaldırılmak istenildiği vâki ise de, bunda da maddî ve manevî zararlar melhuz ve fakat menfaat gayrı mutasavverdir. Geçen sene ihtira' olunan bir casusluk sebebiyle Ayvalık'tan tahliyesi icra edilmişken bilâhare Ayvalıklılar'm yine iadelerine hükümetçe lüzum hissedilmiş olması, teemmüle şâyeste bir

keyfiyettir. Bilâ mucib-i tahribat her halde hükümete muzır ve hükümet-i Osmaniye'nin hayat-ı müstakbele-i müstakilesinde edepsizlik edeceklerin başlarını ezmeye kaadir olması, bu kabil tedâbire mahal bırakmaz mütâlâasındayım. Yirmibirinci kolordu kumandanının bir buçuk sene mukaddem ne sebeple âmâk-ı askeriyeye civar olması mes'elesi vesilesiyle bir hâne sahibine muamelede bulunulduğunu o zaman arzetmiştim. Hükümetçe hiç de şeref-bahş olmayacak bu kaabil muamelâta bizler gibi memurin tarafından teşebbüs olunmasına müsait kapı bırakacak işlere müsaade olunur ise, hükümete şüphe getirecek vekayiin de hadis olacağı muhakkak bilinmelidir. Zaten, Beşinci ordu kumandanı Aydın vilâyeti dahilinde yapılacak bu gibi icraata bi'1-istişâre karar vereceğini bildirmiş ve esnâ-yı istişarede makul görünen hususâtm kumandan paşa hazretlerince de tasvip buyurula-cağma kanaatim bulunmuş olmakla sarf-ı evâmir-i devletlerine ittisâlen ve bir şekl-i umumide mütâlâat-ı âcizânemi arzediyorum efendim.

28 Mayıs 334

Belge: 9
17. Kolordu Kumandanı'ndan izmir
Valisi Rahmi Bey'e (1914-1918 arası)

Bu tarihsiz belgevi, dünya savaşı yıllarında yaşanan keyfî ve tatsız uygulamalara bir örnek teşkil etmesi bakımından yayınlıyorum.

Mektubun altındaki imza okunamadığı için, kimin tarafından yazıldığını bilmiyorum. Ancak, kâğıdın arkasında Rahmi Bey'in elyazısıyla "Harb zamanında Kolordu Kumandanı Şükrü Bey'in ..." şeklinde bir not bulunuyor.

HUSUSÎ

Vali-i vilâyet Rahmi Beyefendi Hazretleri'ne Frenk mahallesinde terzi Madam Klod nâmında bir kadın var imiş. Rahatsız bulunan refikamın sokağa yıkamamasından dolayı evime gelmesi-, ni dün rica ve bugün bu ricamı tekrar ettirdim. Cevaben gidemeyeceğini söylemiş.

Hâl-i harpte bulunduğumuz bir milletin teb'ası olan bu kadının harp zamanında kemâl-i refah ve serbesti ile icrâ-yı ticaret ve taayyüş eylediği bir memleketteki en büyük rütbeli bir askerî kumandanın böyle bir halde evine gidemeyeceğini söylemesi ve vaki olan bir ricayı istihfaf etmesini yalnız istigrâb etmekle kalmayarak mevki-i âcizânem nâmına biraz da dilgîr oldum. Bu kadının bugün behemahal evime getirilmesini yâver-i âcizâneme emretmiş olduğumu arz ve takdim-i ihtiram ederim beyefendimiz.

17. Kolordu Kumandanı
...[38]

---

[38] İmza okunmuyor.

Belge: 10

Talât Paşa'nm kabine taslağı (Şubat 1917)

İttihad ve Terakki Partisi'nin sadrazamı Said Halim Paşanın 3 Şubat 1917'de istifa etmesinden bir gün sonra, 4 Şubat'ta, Dahiliye Nâzın Talât Bey "Paşa" unvanı verilerek sadrazamlığa tayin edildi ve 15 Şubat günü MecUs'te hükümet listesi ile hükümet programını açıkladı.

Paşa'nın elyazısıyla olan dört ve bazı bakanlıklarla ilgili olarak da beş ihtimalli bu kabine taslağı, o günlerde hazırlanmıştır.

SADRAZAM	Talât Paşa	Talât Paşa
ŞEYHÜLİSLÂM	Musa Kâzım Ef.	Mustafa Fevzi Ef.
HARBİYE	Enver Paşa	Enver Paşa
DAHİLİYE	İsmail Bey	Talât Paşa
HARİCİYE	Rıfat Paşa	Hakkı Paşa
BAHRİYE	Rauf Bey	Rauf Bey
ADLİYE	Necmeddin Bey	Necmeddin Bey
MALİYE	Cavid Bey	Cavid Bey
MAARİF	Cahid Bey	Cahid Bey
ZİRAAT	Hacı Âdil Bey	Hacı Âdil Bey
TİCARET	Sason Efendi	Nesîmi Bey
NAFİA	Midhat Şükrü Bey	Hallacyan Efendi
ŞüRÂ-YI DEVLET	Talât Paşa	Ali Münif Bey
SIHHİYE	Doktor Nâzım Bey	Adnan Bev
POSTA EMANETİ	Oskan Efendi	Hâşim Bey
EVKAF EMANETİ	Münir Bey	?
MEBUSAN REİSİ	Halil Bey	Halil Bey
KÂTİB-İ UMÛMİ	Nesîmi Bey	İsmail Bey
Talât Paşa	Talât Paşa	
?	?	
Enver Paşa	Enver Paşa	
Câhid Bey	Talât Paşa	
Talât Paşa	Nesîmi Bey	
Cemal Paşa	Cemal Paşa	

Halil Bey	Necmeddin Bey	
Cavid Bey	Cavid Bey	
Midhat Şükrü Bey	Midhat Şükrü Bey	
Nesîmi Bey	Mustafa Şeref Bey	
Hâmid Bey	Hâşim Bey	Midhat Şükrü
Ali Münif Bey	İsmail Bey	
Hallacyan Ef.	Halil Bey	Nesimî Bey
Âkil Bey	7	
Hâşim Bey	Mustafa Abdülühâlik	
?	?	?
Hacı Âdil Bey	Hacı Âdil Bey	
ismail Bey	Cahid Bey	

Belge: 11
Talât Paşa'nın hükümet programı notları (Şubat 1917)

Sadrazam Talât Paşa'nın elyazısıyla olan bu notlar, Paşanın 4 Şubat 1917'de sadrazamlığa getirilmesinden sonra kurduğu hükümetin program taslağının, şimdi elimizde bulunan tek sayfasıdır.

Taslağın önemli tarafı, maddelerde "programa geçecek" ve "geçmeyecek" şekilde bir ayırıma gidilmesi, yani açık ve gizli maddelerin mevcudiyetidir. Meselâ her Osmanlı vatandaşının anayasanın tanıdığı haklardan istifade edeceğinin açık bir şekilde öngörüldüğü programda imparatorluğun Türk unsurunu güçlendirecek tedbirler de öngörülmekte, fakat bu madde gizli tutulmakta ve ilân edilecek programa alınmamaktadır. Programda, Müslüman kadınların örtünmeleri konusuna da temas edilmektedir, ancak, belgenin diğer sayfalarının elimizde bulunmaması sebebiyle bu maddenin tam şeklini bilemiyoruz.

Kabinenin siyaset-i dahiliyesi

1. Kabine, hukuk-ı efrada son derece riayet edecektir; bilâ istisna her ferd-i Osmanî kanun-ı esâsı ile bahşolunan hukuktan müstefid olacaktır. (Beyannameye geçecektir)

2. Devletin bekasını teessüsünden beri te'min eden ve Müslümanlığı müstakil bir devlet hâlinde muhafaza eyleyen Türk unsuru, bu vazife-i mukaddeseyi güçlükle ifa edebilecek derecede ezilmiştir. Bu unsurların inkırazı memleket-i Osmaniye'yi ve Müslümanlığı ve hilâfeti tehlikeye

düşürebilir. İşte bu nokta-i nazardan, kabine Türk unsurunun kabiliyeti derecesinde iktisâden ve ictimâen kuvvetlenmesini kendisine esas ittihaz edecek ve bu derecelerin tanziminde bu ciheti nazar-ı dikkate alacaktır. Hukuk-ı esâsiyede diğer anâsırın müsavatı kabul edilmiştir; Türk milletini ilmî ve içtimâi olarak yükseltmek ve gençlerine hiss-i millî vermek için, ancak maarif nezareti ancak diğer anâsır-ı Islâmiye üzerinde suitesir etmeyecek bir şekilde çalışacaktır. Hususî teşebbüslere hükümet hiçbir veçhile müzaharet ve muavenet etmeyecektir. (Beyannameye girmeyecektir)

Son zamanlarda tesettür mes'elesi bazen içtimaî şeklinden çıkmış idâri bir hale girmiştir. Hükümetin bu işte vazifesi mahdud olmak lazımdır. İslam kadınlar gayr-ı mesture olarak sokakta...

Belge: 12

Talât Paşa'dan eşi Hayriye Talât Hanım'a (1920 yazı)

Talât Paşa, Türkiye'den ayrılıp Almanya'ya gitmesinden sonra, 1919'da Cafer Sâî adıyla bir müddet Berlin'de, Neubabels-berg'deki Dr. Richard Sinn'e ait sanatoryumda kalmış ve sürgündeki diğer İttihad-çılarla temaslarını buradan yürütmüştü.

Elimizde bulunan diğer yazışmalardan, Paşa ile eşinin 1920 yılında da bu defa Bad Kissingen'de Dr. Dopper'e ait bir sanatoryumda kaldıkları anlaşılıyor. Çiftin sanatoryumda bulunuş sebeplerinin hastalık değil, bir müddet gizlenmek ve teşkilât işlerini gözlerden uzak bir yerde yürütmek olduğunu Hayriye Talât Hanım'dan dinlemiştim.

Paşa'nın eşini bir müddet sanatoryumda bırakarak Bad Kissingen'den ayrıldığı sıra-, da gönderdiği bu ve arka sahibedeki kartpostalın üzerindeki pullar daha sonra çıkartıldığı ve posta damgaları da bu yüzden okunmaz hâle geldiği için, kesin gönderiliş tarihlerini bilemiyoruz. Ancak, sanatoryuma başkaları tarafından yazılan ve elimizde bulunan diğer kartpostallar, Paşa ile hanımının Dr. Dopper'in sanatoryumunda 1920 yazında kaldıklarını göstermektedir.

İki gözüm Hayriyeciğim,

Trende yoldaş olduğumuz zat gayet iyi bir adam çıktı. O ihtiyar kadın kayınvalidesi, kız da baldızı imiş. Familyası Karlsbad'da bulunduğundan kendisi şimdi oraya gidiyor. Rusya ahvâline dair uzun uzadıya bahsettik. İki saatten beri Bamberg'de tren bekliyoruz. Birlikte şehri gezdik. Miha-ilsberg denilen kartta gördüğün kilisede kahve içtik ve burada seni hatırladım. Gözlerinden öperim güzel karıcığım.

Sâî

Sultan Efendi [39] hazretlerine tazimatımı söyleyiniz. Küçük sultanları da benim hesabıma öpünüz.

Belge: 13
Talât Paşa'dan eşi Hayriye Talât Hanım'a (1920 yazı)

Kartpostalla ilgili açıklama için, önceki sayfada yeralan diğer kartpostal hakkındaki izahata bakınız.

İki gözüm ruhum karıcığım, Pazartesi sabahı, yani bugün Münih'den hareket ederek saat üç buçukta kazasız geldik. Münih'de bir gece .... Bey'de[40] kaldım. Şimdi Zürih'e telefon ettik. Misafirimiz yarm gelebilecek. Ben, Çarşamba günü Münih'e, perşembe günü de oraya gelebileceğim. Inşaallah fazla kalmam. Oraya hareketimi telgrafla bildiririm. Sultan Efendi Hazretlerine ta'zimlerimi, Kâmil Bey'e selâmımı söyleyiniz.

Sâî

Özlemiş özlemiş gözlerinden öperim güzel elmas karıcığım.

Belge: 14
Talât Paşa'dan eşi Hayriye Talât Hanım'a (13 Ekim 1920)

Talât Paşanın eşi Hayriye Hanımın ağabeyi Abdullah Hulusi Bey, Osmanlı Hariciyesi'nde çalışıyordu. İttihadçılar'ın iktidardan düşmelerinden bir müddet sonra meslekten çıkartıldı, Komaya yerleşti ve 1945'te orada vefat etti. Talât Paşa'nın ailesi, îttihadçı liderlerin Avrupa'ya gitmelerinden sonra, Abdullah Bey'in onlara altın kuryeliği yaptığını söyler.

Paşa, bir ara Peşte'ye, kayınbiraderi Abdullah Beyin yanına giden hanımına yazdığı bu kartpostalı, Abdullah Bey'in Peşte'deki sefaret adresine göndermiş. Kartın üzerinde tarih bulunmuyor ama posta damgasından Charîottenbnrg Postahanesi'nden, 13 Ekim 1920'de yollandığı anlaşılıyor ve bu damga, Paşa'nın son ikametgâhı olan Charlotten-burg'da, Hardenberg Caddesindeki 4 numaralı eve bu tarihte artık yerleşmiş olduğunu gösteriyor. Talât Paşa, 15 Mart 1921 günü bu caddede, evinden az ileride şehid edilecektir.

Kartpostalın tuhaf olan tarafı, ön yüzündeki fotoğraftır; Avrupa'da "Saf takma adıyla yaşamakta olan Talât Paşa, hanımı ve iki dostuyla beraber Avrupa'da bir yerde yaptıkları bir fayton gezisinde çekilmiş resimlerini kartpostal olarak bastırmış ve Hayriye Talât Hanım'a arkasına aşağıdaki metni yazdığı bu kartı göndermiştir. Benzer tuhaflıklar, yine bende bulunan ve bu serinin ikinci cildinde yayınlayacağım Talât Paşanın

---

[39] Enver Paşa'nın hanımı Naciye Sultan (1896-1957).

[40] İsmi okuyamadım, Ekmel olabilir.

Berlin'deki adresine gönderilmiş çok sayıdaki diğer kartpostallarda da vardır ve kartpostalların adresten önceki isim kısmında bazen "Sâî Bey", bazen de açıkça "Talât Paşa" yazılıdır. Bütün bunlar, Paşa'nın sürgün sırasında sanıldığı gibi gizli bir hayat sürmediğinin ve "Sâî" adına zannedildiğinin aksine pek rağbet göstermediğinin yanısıra, intikam peşindeki Ermeni örgütlerinin Paşayı bulabilmek için pek de öyle zahmete girmelerine lüzum kalmadığını göstermektedir.

İki gözüm, canım, ciğerim, elmasım, ruhum karıcığım, Bu sabah iki kartını aldım. Afiyetle Pasav'a (41) kadar gittiğini tebşir ediyor idi. Viyana'da gider iken kalmayacağınızı anladım. înşaallah kemâl-i afiyetle bugün Peşte'ye vâsıl olmuşsunuzdur. Asıl özlemek, tahammül edememek benim içindir. Sen ne kadar olsa yollarda eğlendiğin gibi, orada ağabeyinin, teyzenin, Mebrure Hanım'in yanında elbette beni unuttuğun dakikalar olacaktır. Ben ise hiçbir dakika seni unutamıyorum. Yazdığırı gibi inşaallah çok kalmazsın, istanbul'dan yeni haber almadım. Burada da yeni birşey yoktur. Geçen akşam Mebrure Hanım, Peşte'den burasını buldu. Çarşamba günü akşamı, olmazsa cuma günü akşamı ben evde beklerim. Sen de beni bul olmaz mı?

Gözlerinden öperim güzel tombulum. Teyzene, Mebrure Hanımefen-di'ye (42) arz-ı hürmet ederim. Abdullah'ın, Neriman'ın (43), Münevver'in (44) gözlerinden öperim.

Belge: 15
Talât Paşa'dan eşi Hayriye Talât Hanım'a (24 Ekim 1920)

Talât Paşa, Peşte'de bulunan hanımına yazdığı bu kartpostalı da, bir önceki kartpostal gibi Peşte'deki Türk Sefaretinde görevli olan kayınbiraderi Abdullah Hulusi Bey'in adresine göndermiş. Tarihsiz olan kartın üzerindeki posta damgasından, Charlottenburg Postahanesi'nden yollandığı görülüyor.

24 Teşrinevvel, Pazar

İki gözüm Hayriyeciğim

Beni ne kadar meraka soktuğunu tasavvur edemezsin. Daha yoldan bana iki kart gönderen karıcığım elbette bu kadar çabuk beni unutmaz, beni habersiz bırakmaz diyorum ve cidden merak ediyorum. Bununla beş kart oldu gönderiyorum. Senden on gündür bir tek haber almadım. Hastalandın mı, Öyle olsa Abdullah iki satır birşey yazar diyorum. Beni bu kadar üzmek, azaba sokmak için acaba günahım nedir? Bu kartımı alır almaz sıhhatine ve vakt-i hareketine dair bana derhal telgraf yaz. İstanbul'dan bugün hem Şefkati'den'", hem İsmail

---

[41]Pasav,Almanya"nın Doğu Bavyera bölgesindeki Passau kasabasıdır.
[42] Hayriye Talât Hanım'ın erkek kardeşi.
[43] Abdullah Bey"in kızı.
[44] Hayriye Hanım"ın teyzesi Faika Hanım"ın kızı.

Bey'den[45] mektup aldım. Annem ve ablalarım, Vasfıdil[46] hepsi iyi imiş. Vasfıdil'in verem olduğundan bazı doktorlar mütereddit imiş, bazıları da birinci derecedir diyorlar imiş. Gel de onu getirmek için düşünelim. Burhan'ı[47] da bir Peşte tariki ile göndermişler. Burada başka havadis yok.

Teyze hanıma, Mebrure Hanım'a hürmetler. Abdullah'ın, çocukların gözlerinden öperim.

Belge: 16

Talât Paşa'dan eşi Hayriye Talât Hanım'a (25 Şubat 1921)

Talât Paşanın elimizdeki son yazışması, yazıldığı tarih metinden ve üzerindeki posta damgasından anlaşılan bu kartpostaldır. Paşa, Peşte de, kayınbiraderi Abdullah Bey'in yanında bulunan hanımına gönderdiği bu kartpostalı da, önceki iki kartpostal gibi Abdullah Bey'in Peşte'deki sefaret adresine yollamış. Metinden, Talât Paşanın o günlerde yine bir seyahate çıktığı ve Berlin'e henüz dönmüş olduğu görülüyor. Paşa, bu tarihten 20 gün sonra şehid edilecektir.

İki gözüm ruhum karıcığım,

Gece son derece rahatsız olarak hemen hiç uyumayarak Berlin'e geldim. Dün öğle yemeğini Baha Bey'de yedim. Hadice Hanım da davetli idi. Her iki hanım pek çok selâm ederler. Hadice Hanım, Potsdam'da bir villa tutuyor. Bize de bir oda tahsis edecek. Biz düşündük, daha üç ay için evi tutmaya karar verdim. Münih'e gelip beş-altı gün kaldıktan sonra

Berlin'e avdet ederiz, sonra da ..'ya[48] gideriz. İstersen yine Bavyera'ya gideriz. Aldığım mektuplara göre birkaç ay Berlin'deki evi muhafaza lâzım. Ben yarın, yani ayın yirmi altısında Dortmund civarında Halle'e gidiyorum. Rüstem oraya gelecek. Almanya dahilindedir. Oradan veya avdette sana yazarım. Mebrure'ye, Abdullah'a çok selâm. Çocukların gözlerinden öperim. Nâzım Bey hemen gelsin, senin canm sıkıldı ise Nâzım ile gelebilirsin yahut bir hafta-on gün sonra ben gelir isem on gün oturur birlikte döneriz. Nasıl arzu edersen ben[49]. Baki gözlerinden öperim elmas karıcığım. Molla Beyler'e, Ali Beyler'e çok selâmlar. Leylâ…,[50] Azize . Hanımlar'a keza hürmetler.

Nâzım Bey gelince benim İtalya'ya gitmekliğime ihtiyaç vardır. Ben bir hafta sonra oraya geleceğim.

Sâi

---

45 Hayriye Talat Hanım"ın erkek arkadaşı.
46 Ailenin yakın dostu olan Hacıbekirler"den İsmail Bey.
47 Kim olduğunu tesbit edemedim.
48 Buradaki yer ismini okuyamadım. Bir ihtimal, Peşte olabilir.
49 Yazının bu kısmına posta damgası geldiği için bazı kelimeler okunmuyor.
50 Buradaki iki ismi de okuyamadım.

Belge: 17
Talât Paşa'nm, eşi Hayriye Talât Hanım'a Mektubu (31 Mart 1920)

Talât Paşa, bu mektubu Almanya'da sürgünde olduğu sırada İsviçre'ye yaptığı seyahatlerden birinde, Berlin'de bulunan hanımına göndermiştir.

İki gözüm elmas karıcığım, ruhum canım Hayriye'çiğim, .

Artık seni fazla özledim. Bu defa dayanamıyorum. Evvelce alışmış idim, şimdi de sana alıştım(51).

Edib Bey(52) geldi. Cumartesi günü birlikte Karasu'nun (53) bulunduğu yere gideceğiz. Hiç merak etme, o herkesi tanıyor. Kendi hususî yeri de var. İki gün yahut bir gün kaldıktan sonra doğru senin yanma döneceğim. Pazar günü Lozan'a gittim, Cavid Bey ile görüştüm ve pasaportu yaptırdım. Pazartesi günü de Neoşatel'e giderek Salârü'd-dev-le'yi ziyaret ettim. Dün de tekrar Bal'e geldim. Akşam da Edib Bey geldi. Karasu'nun yanma gideceğimi hiç kimseye söyleme, İsviçre'de işleri daha bitmemiş dersin.

Dün sana siyah, parlak, uçları sivri bir çift bot aldım. Kızma, bot değil iskarpin aldım. Inşaallah beğenirsin.

Hayreti'nin gözlerinden öperim. Onun da düğmelerini aldım. Çorapları avdetimde alacağım. Burada şapka beğen(e)medim. Camlarda yalnız senin hasırlara benzer şapkalar var. Baki yanaklarından öper, seni Allah'a emanet ederim elmas karıcığım.

Senin
Sâi
31 Mart 920

Bana mektup yaz, Tevfik Bey'e ver. O bana gönderir. Kendisine adresi verdim.

---

51 İfade anlaşılmıyor.

52 Karakol Teşkilâtı'nm mensuplarından olan ve Cumhuriyet'ten sonra İstanbul Milletvekilliği yapan Edib Servet Tör.

53 Ittihad ve Terakki'nin Selanik mebusu olan Emmanuel Carasso (1862-1934). 1909 Ni-san'ında Sultan Abdülhamid'e tahttan indirildiğini tebliğe giden heyette de yeralmıştı.

4. BÖLÜM
TALÂT PAŞA'NIN EŞİ
HAYRİYE TALÂT HANIM (BAFRALI) İLE MÜLAKAT (Ekim 1982)

Yanyalı Ahmed Hulusi Bey ile Abdüllâtif Paşa soyundan Hadice Hanım'ın kızı olan Hayriye Hanım, 18 Eylül 1895'te (5 Eylül 1311) Yanya'da doğdu.

Üç yaşındayken annesini, 11 yaşına geldiğinde de babasını kaybetti ve teyzeleri tarafından İstanbul'a getirildi. Nötre Dame de Sion Lisesi'ne devam ettiği sırada, henüz 15 yaşındayken Talât Bey tarafından ailesinden istetilen Hayriye Hanım ile Talât Bey'in nikâhları 18 Şubat (Milâdî 3 Mart)'l910'da kıyıldı ve düğünleri de 10 Mart (Milâdî 23 Mart) 1911'de yapıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonraki senelerdeki çöküş günlerini olayların içinden yaşayan ve İttihad ve Terakki erkânını da çok yakından tanıyan Hayriye Talât Hanım, kocasının Dahiliye Nazırlığı ve sadrazamlık yıllarında başta Ermeni tehciri olmak üzere diğer bütün önemli hadiselerin en yakın şahitlerinden oldu.

Hayriye Talât Hanım, Talât Paşa'nın önde gelen diğer İttihadçılarla beraber 1918 Kasım'ında Türkiye'den ayrılmasından sonra bir müddet İstanbul'da kaldı. Ama, hayatı İttihad ve Terakki'nin ardından işbaşına gelen hükümetlerin ve mağlûp imparatorluğun başkentini resmen olmasa bile fiilen işgal altında tutan müttefiklerin baskıları neticesinde dayanılmaz bir hâl alınca İstanbul'u gizlice terkedip Avrupa'ya, eşinin yanına gitti.

Siyasi faaliyetlerine Berlin'i merkez yaparak devam eden Paşa'sının 15 Mart 1921'de bir Ermeni teröristin kurşunlarıyla can vermesi üzerine çektiği ruhî ıstırabın yanısıra büyük geçim sıkıntısıyla karşılaşan Hayriye Talât Hanım, yeniden Türkiye'ye döndü. Ama, Türkiye'de artık başka bir rejim vardı ve Hayriye Talât Hanım artık yapayalnızdı. İktidar günlerinde her an yanmasında olanların kapıları yüzüne kapanıyor; bir zamanlar tek bir tebessümüne nail olabilmek için her türlü şekle girenler, onu gördüklerinde yollarını değiştiriyorlardı.

Türkiye Cumhuriyeti, 1925'de Hayriye Talât Hanım'a hıdemât-ı vataniye tertibinden aylık bağladı ama bu meblâğın, artık tek başına olan şehid sadrazamın hanımının geçim sıkıntısını azaltabilmesi mümkün değildi ve Hayriye Talât Hanım için yeni bir izdivaç yapmaktan başka çare yoktu: 11 Haziran 1926'da, Bafralı tüccarlardan Mehmet Hamdi Bafralı (1885-12 Eylül 1954) ile evlendi ve Bafralı soyadını aldı.

Hayriye Talât Hanım'ın, yahut yeni adıyla Hayriye Bafrah'nın bu evlilikten Talât Erol (1928) ve Mehmet Ertuğrul (1929) isimlerinde iki oğlu oldu. Başladığı bu yeni hayata rağmen gençlik yıllarında büyük bir aşkla bağlandığı ama büyük bir felâkete kurban verdiği ilk eşini, Sadrazam Talât Paşa'yı hiçbir zaman unutmadı.

Paşa'nın fotoğrafı evinde yine salonun başköşesinde duruyordu. Hayriye Hanım, Talât Paşa'nın hatırasına yapılan törenlerde her zaman ön sıradaydı. Meselâ, Paşa'nın Berlin'de 22 sene boyunca geçici bir kabirde muhafaza edilen

cenazesi 1943'te İstanbul'a getirildiği zaman yapılan askeri törende, kortejin en başında ikinci eşiyle ve oğullarıyla beraber yine o vardı.

Hayatının sonuna kadar hep İttihadçı kalan Hayriye Talât Hanım, eski İttihadçı ailelerin de zaten hep hanımefendisi idi. Hayriye Hanım'ı sık sık ziyaret eden rahmetli Celâl Bayar'ın bu ziyaretlerden birinde sorduğum bir soruya verdiği ve fırka kenetlenmesini tam manâsıyla gösteren "Hanımefendi, şefimin refikasıdır" cevabı, hatırımdan hiç çıkmamıştır.

Sadrazam Talât Paşa'nın refikası Hayriye Talât Hanım, 15 Ocak 1983'te, Şişli'deki evinde vefat etti. Cenazesi ertesi gün Şişli Camii'nden kaldırıldı ve Zincirlikuyu Kabristanı'nda toprağa verildi.

Bu bölümde, Talât Paşa'nın eşi Hayriye Talât Bafralı ile vefatından üç ay kadar önce, 1982 Ekim'inde birkaç gün boyunca yaptığım mülakatın band çözümleri, kanunlardan kaynaklanan zorunlu sınırlamalar sebebiyle çıkartılan bazı kısımlar dışında aynen yeralmaktadır. Metindeki bazı tekrarların ve kimi soruların önce yanlış anlaşılmasının sebebi, Hayriye Talât Hanım'ın ağır işitmesidir.

MÜLAKAT

- Buyurun.
- Yani benim annem, babamı... Ben nereliyim?
- Evet.
- Evet, benim babam, haaa, bak onu söyleyeceğim, şey... Cihat Baban var ya, hani Yanya'ya bir heyet yollamışlardı? Cihat Baban da varmış o heyetin içinde. "Aaa, o derebeyi benim babam" deyince, "A a aaaa" dedi. Selim Sarpefin karısı öyle, aman n'apsın Hatice zavallı. "Aman" dedi, "İşte" dedi, "O derebeyin kızı bu halam" dedi. Benim bütün mallarım biliyorsunuz, Paşa'nın felâketinden iki ay sonra kardaşımı şehid etti Yunanlılar. Durup dururken.
- Evet efendim
- Efendim, ben işte Yanya'da doğdum. Yanya'da tanınan bir aile. Yanyah Ahmed Hulusi Bey'in kızı ve Eşref Bey'in kızı Hafize Hanım, annem. O, Abdüllâtif Paşa'nın torunu. Yanya'nm en asil ailesine mensup bir kadın. Babam, çiftlikleri vardı ve bugün dünyada üç tane mağara var. Bir tanesi Amerika'daymış. Kaç saat sürüyormuş. Bir tanesi Yugoslavya'daymış, bir tanesi de benim çiftliğimde. Bizim zamanımızda biz korkardık.
- Evet,
- Sade böyle kapıdan bağırırdık öbür çiftlikten ses giderdi ama örüm cekler, akrepler, filânlar. Böyle kullanılmıyordu, cehalet vardı. Yoktu bu hürriyet yoktu, bu hayat yoktu oğlum. Bugünkü hayat yoktu ki... Bugün Yunanistan dünyanın parasını kazanıyor antreden. O da üç saat sürüyor.

İki taraf bütün böyle o dağın altında hep böyle kabartmalarla, hangi zamanda yapılmış, ben görmedim, bilmiyorum. Bütün elektrik tesisatı yapılmış.

- Sizin çiftlikte miydi efendim mağara?

- Benim çiftliğimin içinde, ama ben on para almadım.

- Evet.

- Üç çiftlikten on para almadım. Bütün Yanyahlar bilir. Tapular elimde. 12 tane dalyan, aşağı yukarı 20 tane emlâk. Hiçbir şey almadım. Yani hu, bu mesele... Gayri mübadil meselesini yazamayız, sakın o tarafa gitme.

- Buyurun.

- Yanya'da doğdum. Üç yaşındayken annemi kaybettim. Annemi tanımıyorum. O büyük bir ıstıraptı.

- Kaç kardeştiniz efendim?

- Beş. Dört erkek, bir kız, benim. Dördü gitti, bir ben kaldım. Bütün onların ıstırabını ben çektim. Paşa'nın felâketinden iki ay sonra o kar-daşımı, çiftliğimin yolunda hiç, şehid ettiler. Hiç! Ne alacak var, ne vere cek var, malına hâkim. O zaman o mübadildi. Evliydi, karısı vardı, çocuk ları vardı. Genç çocuk, gitti. Öteki, Şefkati'yle Abdullah. Abdullah, Hariciye'deydi. Hariciye'den çıkardılar. Yok bilmem neymiş, yok buy muş, o da çekip gitti. Ne yapabilirim? Memur olamazlar bunlar, iş yapa mazlar. Zavallı Şefkati, denizyollarında çalıştı. Milyonları vardı. Ne yapalım, Allah bize o felâketi verdi. Takip etti.

- Efendim, çocukluğunuz nasıl geçti?

- Benim çocukluğum... Ben on yaşına kadar hiç akrabamdan olsun, ben, Yanya'nm böyle sevilen ailelerden, beni "Hayriye" diye çağırmazlardı. Benim adım "Hanım"di. "Hanım'a gideceğiz" ve yaşlı yaşlı hanımlar bana misafir gelirlerdi. Akrabalarım annelerine "anne" demezdi halazadelerim, ben mahrum olacağım diye onlar da "hala" der lerdi bizim yanımızda.

- Evet.

- Ancak kendi evlerinde annelerine "anne" derlerdi. "Aman, üzülecek söylemeyin..." Fevkalâde sevilen, rahat, saltanat... Dört at araba koşardı. Sokağa çıkacağım, arabacımız, Arnavut uşağımız, içeride benim dadım, ben. Köşede otururdum, böyle bir saltanat. Üç basamakla... Alman Kraliçesi Korfu'ya gelmişti. O zaman Nirvant yaptı. Onun arabasını aldı babam getirdi bana hediye. Üç basamakla çıkardık böyle.

-Evet.

- Kapı dışarı adım artırmazlardı. Bahçeye çıkardım. Dadım şemsiye açardı, güneş başıma geçecek diye. Mantaliteye bak. O zaman öyleydi. Yani nasıl söyleyeyim size, hani altın kafesin içinde bir kuş gibiydim. Benim için "yok" ne demek? Param ne demek? ...Ben davetler, ziyafetler verirdim. Çiftlik bizim, yani

buradan Osmanbey'e kadar yakın. Bizim büyük çiftliğimiz. Babam geldi, babama dedim ki, "Babacığım" dedim, "Benim bir ricam var size" dedim. "Aa, hayırdır inşallah? Ne istiyorsun kızım?" dedi. "Baba" dedim. "Dört tane dedim, 25 kuruş verir misiniz? Dört tane". "Evet, e, ne yapacaksın onlarla?" dedi. "Benim bir arkadaşım geldi, giyiyordu" dedim. 25 kuruştu o zaman.

-Evet.

- Yanlış söyledim, 25 lira değil, 25 kuruş. "Ben de onlardan, renklileri ni alacağım, almak istiyorum". "Peki kızım, gel" dedi. "Bak, sana ne göstereceğim" dedi. Vallahi billahi, odasında bir siyah sandık, demirden. İki tarafında böyle halkalarla, kapalı... Yazıhane var, yazıhanede kasamız var. Kâtipler, onlar başka. Bu evde, açtı, hani atların torbaları var, eskiden yem korlardı. Üç tane böyle torba, birinde bir lira, birinde yarım lira, birinde çeyrek lira. Bütün altın... "Al elini, sok" dedi "Al" dedi "Avucuna istediğin kadar" dedi. "Anahtarı da vereyim sana kızım" dedi. "Ne münasebeti var" dedim. "Peki al, istediğin kadar al" dedi. "Yoo, teşekkür ederim babacığım" dedim. "Siz verin" dedim. "Peki" dedi ve kapattı. Ertesi gün dört kutu getirmiş. Dört kutu. "Ver arkadaşlarına, dağıt" dedi. "Sen" dedi, "Ötekilerine de hediye et" dedi. İşte, bu hayatım böyleydi. Evimizde ahçılar, sofra... Öğlen zamanında dört sofra çıkardı. Bir defa selâmlık tamamen ayrı. Her gece içeriden haremden tablalar, o zaman vardı, yemekte, biri beylerin, biri de aşağıda uşakların. Dört-beş tane Arnavut uşak, silâhlı, kordonlu, gümüş, bilmem saatlar, böyle kapıda beklerler. Böyle bir ailenin kızıydım.

- Efendini babanız siz kaç yaşındayken vefat etti?

- Aaa, çok geç, çok geç. Ben size söyleyeyim, babam öldüğü zaman anneciğim, zavallı 24 yaşında, 45 yaşında... Paşa kadar...

- Babanız? Siz kaçyaşmdaydınız o zaman?

- Ben, babam öldüğü zaman 11 yaşındaydım.

- Semra ne yaptınız efendim?

- Şimdi, evde anne yok. Evin içinde altı-yedi tane Arnavut kızı var, eve bakıyorlar, bize bakıyorlar. Ne bileyim ben, ihtiyarlar var, gençler var. Mutfakta iki tane uşak vardı ve bütün Yanyalılar bilir, Yanya'ya gelen heyetler, İstanbul'dan, böyle kontrol ederler diye Ahmed Hulusi'nin evin de yerlerdi. Çünki bizim ahçıların Rum ikisi, ana, baba ile oğlu. Yaptığı börekler, yaptığı baklavalar, yaptığı kuzular, bilmemneler, Yanya'da yok. Bütün takımlar bizde. Düğün yaparlar, tabak takımı bizden gider, su takımı bizden gider. Yoktu bunlar. Bütün bu şeyler Ahmed Hulusi'nin evinden çıkar, gider. Böyle bir evin kızı, bir kızı. Bu felâket geldi, burada da teyzelerim var. Birisi İzmit Mutasarrıfı Kâzım Bey ki, o, Sultan Hamid zamanında kayd-ı hayat şartıyla İzmit mutasarrıflığı vermiş. Şeyin, Namık Kemal'in dayızadesi oluyordu. Onun için Sultan Hamid de kabul etti onu, "Evet haklısın Kâzım Bey" demiş. Sormuş, anlatmış, "Haklısın" demiş. "Fakat

seni" demiş, "İzmit'te kayd-ı hayat şartıyla, mutasarrıf"... Hatta o İzmit, eski, tren yolu, muazzam ağaçlar var orada... Onları Kâzım Bey yaptı. Kâzım Bey gelmeyince, Yanya'da benim büyükbabam, annem öldükten sonra anneannem, dedem ve iki teyzem kaldı. Burada da ablaları. Derhal, anneannem, kızının acısından kırkıncı gün öldü.

-Evet.

-Kızkardaşlarını, babasını İzmit'e aldı büyük teyze. Onlar mektup yazıyorlar bana. "Aman ne istersin?" Annem yok, biliyorlar, ama babamın zamanında, sorarlar, hediyeler gönderirler her sene filân. Böyle bir ailenin kızı. Babam ölünce büyük teyzem Kâzım Bey'in ki, aynı zamanda da gelini oluyor kardaşınm, Selâhattin Bey'in haremi. Aman mektup yazıyor. "Derhal" diyor, "Kızı İstanbul'a gönderin!"

- Kim diyar?

- Kâzım Bey'in yeğeni Eşref Bey'in kızı. Eşref Bey, Kâzım Bey'in kardaşı.

- Efendim Kâzım Bey, Kemal Bey'in nesi?

- Kâzım Bey, benim annemin amcası.

- Kemal Bey?

- Namık Kemal de benim büyükbabamın yeğeni. Yani, Namık Kemal'in annesi, benim büyükbabamla kardaş çocukları.

- Anladım

- O da Abdüllâtif Paşa'nın torunu, kızı. Nureddin Bey de Abdüllâtif Paşa'nın oğlu. Nureddin Bey, benim büyükbabamın babası.

-Evet.

- Biz ana tarafıyız. Biz Menemenci değiliz.

- Anladım

- Onlarla alâkamız yok. Biz ana tarafıyız. Baba tarafı değiliz.

- Evet.

- Mektup yazdılar İstanbul'a. Tabii, ben Yanya'da anne yok, baba yok, ev açık, giren, çıkan, eyyy!

- Ders alır mıydınız o zaman? Hususî dersler alır mıydınız?

- Hususî dersim, Rumca, Fransızca vardı. O da haftada bir defa ders alırdım. Bir Matmazel Eftaliya vardı. O gelirdi, ders verirdi. Ama konuşa mazdım. Fakat bir kalfam vardı. Selâmlıkta da kardaşlanmın Alman hocası vardı. Almanca ders alırlardı ve orada da biraz çata pata konuşur duk.

- Evet, sonra efendim mektup geldi?...

- Evde Rumca, Arnavutça, Türkçe, üç lisan. Evde, Türkçe konuşurduk. Bütün bize bakan kızlar, kadınlar, Arnavut'tu. Uşaklar, ahçılar, bilmemne, Rum. Yani üç lisanı biliyorduk.

- Mektup yazdılar efendim?..

- Ondan sonra efendim, işte beni İstanbul, büyük teyzem kocasını vapura bindiriyor, Selâhaddin enişteyi, geliyor Yanya'dan bizi alıyor. Ha, beni alıyor, bırakmıyor, yok diyor, teyzeleri kıyamet koparıyor. Bir teyzem izmit mutasarrıfının gelini. Kâzım Bey'in. Bir teyzem, Veysel Paşa'nın gelini. Veysel Paşa da halamızın kocası, Şahin Bey'in babası. Fatih'te türbeleri var, Arnavut. Arnavut hanedanı onlar. Şamlı. Meb'ustu, filândı. Yaptılar ya, paşa yaptılar, neyse efendim. Bir teyzemin de kocası hariciyeci.

- Evet.

- Büyük teyzem "Hayır" dedi. "Kızı ben alacağım, bırakmam kimseye!” O zaman da işte 12 yaşımı bitirmiş, 13'e girdim. Derhal lisanı düzeltelim, ne yapalım? Moda'da Damdüsyon.

- İstanbul'a geldiniz mi?

- İstanbul'a geldim.

- Neyle geldiniz?

- Yanya'dan arabamızla Preveze'ye geldik. Kendi arabamız, kendi saltanatımız, oradan vapura bindik. Pire'ye çıktık. Pire'den italyan vapurlarının bir, büyük bir vapur, neyse ismini unuttum, istanbul'a geldim. Yani geldiğim zaman hiçbir şey almamak şartıyla evden, öyle. "Aman" dediler, "Kızı kurtaralım, bırakmayın", teyzelerim istemiyordu Yanya'da kalmamı...

- Nereye geldiniz o zaman istanbul'da efendim?

- Moda'ya.

- Teyzenizin evi?..

- Teyzemin evi... Tabii, teyzemin kocası geldi aldı zaten.

- Sonra efendim?

- Teyzemin... Kışlık tiyatrosu vardı Moda'da eskiden... Onun bitişiğindeki konakta. Meşrutiyet'te de İzmit mutasarrıflığını aldılar, değiştirdiler.. Değiştirince amcam da oğullarını, torunlarını, filânını, Moda'ya geldi, Moda'da o konağı aldı. Orada oturuyorlardı, öteki teyzem de Moda'da, sade küçük teyzem burada, Şişli'de. Rumeli Caddesi'nde Veysel Paşa Konağı vardı. Âbidin Paşa, Veysel Paşa, neyse, kardaş bunlar, onları da anlatacam. Efendim buraya geldim, "Aman!" dediler. "Moda Damdüsyon'a verelim" fakat, amcam, ki annemin amcası, dedi ki, "Hayır, çocuk sıkılır" dedi. "O evinde böyle bu kadar adamın arasında. Sörlerin arasında, bu sene nehârî gitsin. Alışsın bakalım. Eğir arzu ederse leylî veririz ertesi sene". Ama yakın burada ev, köşebaşmda mektep, okul. Beni, Damdüsyon'a yazdırdılar ve ben Damdüsyon talebe si oldum.

- Kaç sene devam ettiniz?

- Uç buçuk sene okudum.

- Leylî mi gittiniz, nehârî mi?

- Nehârî bir sene gittim. İki buçuk sene için de leylî kaldım. Leyli kaldığım zaman, nehârî kaldığım zaman, Hacı Bekir Ali var ya, onun, Ali'nin teyzesi de, kocası Yanya'lıydı.

-Evet.

- Oradan tanıyorum, temasımız var. Mihri benim en iyi arkadaşım, Hayri İpar'm karısı. Efendim, sonra, zavallı Melek Hanım, bu şeyin Morali İbrahim Paşa'nın torunu Melek, filân, biz, o, Türk Teşkilâtı. Celile Zorlu filân hepimiz ama hepsi bana tâbiler. "Bir şey yap, aman Ha) bunu yapalım mı?"... "Aman Hayriye...". Her Cumartesi günü büyük asamble yaparlardı, temizlik hakkında. "Aman" derdim, "Sakın beni görmeden gitmeyin". Mihri biraz çapaçuldu. "Aman Mihri", fa alırım, üstünü temizlerim, saçını düzeltirim ki, okulda bir şey demesinler, Türk kızları yani... Bende de bu varmış içimde. Hep arkadaşlarla böyle.

- Celile demiştiniz, Celile Hanım?
- Celile Zorlu.
- Fatin Rüştü'nün annesi mi?
- Hayır akrabası.
- Akrabası?
- Fatin Rüşdi'nin amcasının kızı.
- Amcasının kızı.
- Hayır, Fatin Rüşdi'nin annesi Güzide Hanım.
- Güzide Hanım, evet.
- O, Rüştü......'in[54] haremi. Hayır, Fatin'in amcası, amcasının kızı, Celile Zorlu.
- Peki efendim, Hacı Bekir'lerin teyzesi olan?
- Hacı Bekir'in kızkardaşı Mihrinisa, en son o geçen gün, geçenlerde kocası öldü, viyolonsel...
- Muhiddin Sadak Muhiddin Sadak onun hanımı mı?
- Muhiddin Sadak'in karısı idi.
- Peki bu Ipaflara gelin oldu demiştiniz.
- Ipar'ın karısı da Hayri İpar'ın karısı.
- Kim?
- Tevhide. Tevhide, onların galiba babası Tevfik Paşa mı? Faik Paşa'nın kızı. Evet, o da Faik Paşa'nın kızı.
- Peki efendim, İbrahim Paşa'nın torunu Melek Hanım kim?
- Kim?
- İbrahim Paşa'nın torunu Melek Hanım
- Melek Hanım, evet...
- O kimle evlendi?

---

54 Buradaki isim anlaşılmıyor.

- O, Melek hanım, Selahattin Âlî Bey'in kızkardaşı, bu Âdile Sultan'in kocası, kardaşı. Salâh Cimcoz'un da, Salâh Cimcoz, Melek Hanım'ın eniştesi oluyordu.

- Evet.

- Ama aslı Mora'lı.

- Mora'lı?

- Mora'lı, İbrahim Paşa'nm torunu. Meşhur, burada Haydarpaşa İs tasyonu yapıldı ya şimdi, İbrahim Paşa Konağı filân, hep onlarındı.

- Oldu efendim, oldu.

- Melek Hanım, onlar, onlar benim en iyi arkadaşım, bir de Sıdıkab vardı, onu bilmiyorum. Efendim, sonra benim bir arkadaşım, bu şeyin Abidin Paşa'nın torunu Leylâ Dino. Rasih Bey'in kızı, nişanlandı. Nişana tabii davet olduk. Eee, akraba.

- Siz mezun olduktan sonra mı efendim?

- Hayır, mezun olmadım.

- Üç buçuk sene gittiniz.

- Yarıda kaldım. Bitirseydim, şeyi, ortayı bitirecektim.

- Eee, Damdüsyon'a başladığınızda kaç yaşmdaydmız?

- Damdüsyon'a girdiğim zaman mı?

- Evet.

- İşte 13,12-13 yaşında.

- Ha, tamam şimdi.

- Evet. Nişanda bütün gençler, o zamanki nişanlar şahaneydi. Onların da Osmanbey'de Rumeli Caddesi'nde köşede şâhâne bir konakları vardı.

- Nişan konakta mı yapıldı efendim?

- Paşa, Dâhiliye Nâzın idi. Hiç, Paşa'yla bizim alâkamız yok.

- Hayır, nişan, nişan konakta mı yapıldı?

- Evet.

- Osmanbey'deki konakta?..

- Hayır o konakta olmadı. Anlatacağım. Beni nişanda o zaman, böyle 14 yaşında artık, sayılıyorum. Güzel, hiç unutmam, dantelli beyaz bir esvap yapılmıştı filân. Herkes bakıyor, seviyor, "Aman, ne güzel çocuk!", okşuyorlar. Saçlarım lüle lüle filân böyle. Orada, Molla Bey'in hanımı görmüş beni.

- Hangi Molla efendim?

- Necmeddin Molla Bey'in. Necmeddin Molla Bey'in hanımı da, yani Talât Paşa'nın annesiyle kızkardaşlarıyla beraber, evde, çünki yanyanalar. Gelmiş, beni methetmiş. "Aman!" demiş, "Bir Arnavut kızı gördüm", Arnavut değilim ya, "Şöyle" filan... Malûm ya, bizim alaturkada, haber vermişler, "Gelmek istiyoruz, acaba ne gün gelebiliriz?" Teyzem de hiç tanımıyor, bilmiyor. "Buyursunlar" demiş. Hakikaten beni pek beğendiler. Çıkarken hep öptüler, kucakladılar böyle.

"Kaç yaşında?" demiş görümcem. "Aaa" demiş teyzem, "İşte vallahi 14'ü bitirmek üzere, 15'e girecek" demiş. Gittiler. Ama ben bilmiyorum, görücü filân.

- Kim kim geldiler efendim? Kimler geldi?

- Paşa'nın annesi, Molla Bey'in hanımı, bir de ablası.

- Paşa'nın ablası?.. Evet?..

- Paşa'nın annesi bayıldı bana. Ama nasıl, görsen böyle öpüyor, aman, ben de öpüyorum. Babaanne gibi bana böyle... Çünki akraba dediler, ben de akraba diye konuşuyorum. Forma üstümde. Resmim var, resmim var, onu çıkarayım, göstereyim size. Forma üzerimde. Hiç öyle giyinmek filân yok. Babaanneler, filânlar... Böyle, böyle bir şey oldu. Ben mektepteyim. İşte hayatım bu. Teyzelerim etrafımda. Öteki teyzem, Veysel Paşa'nın geliniydi, annemin halasının oğlu Şahin Bey'in, hani efendim... O da Arnavutluk Çan meb'usu yaptı Paşa. Ondan sonra kralın dâhiliye nazırıydı. Arnavutluk ihtilâlinde karşısında Türk meb'usu, kaçtılar o zaman, biliyorsun. Arnavutluk patırtısı... Mustafa Abdülhalik Renda baştaydı. Onu getiren benim kardaşım. Neyse, o ciheti, girecek. Ben daha okuyorum, arkadaşlarım var. İşte o zamanmki hayatı. Tatilde arabamız var, her gün Fenerbahçe'ye giderdik. Bir turlar yapardık. Bilmemne ederdik. Denize girerdik. Teyzem çok medeni kadındı. Benim hamdolsun gelirim, ver dediğim zaman akıtırdı kardaşlarım. Babam öldü ama, kardaşlarımı vekil bıraktı. Ne isterseniz yapın, bana lâzım olan parayı gönderin. O mektebin masrafı, üst-baş filân, hep kendi paramızdan. Teyzeme de kalırdım. Teyzem hamiydi. Anladınız mı, yani himaye.

- Semra ne oldu efendim? Sizi istemeye gelmişlerdi, görmeye geldiler, gittiler.

- Evet, istemediler. Hayır, hayır, hayır. Sâde yaşımı sordular. Hayır hayır, hayır, hayır, istemek yok. Bir hanım vardı yanında, onun bir oğlu vardı, Mustafa ama anlatamam, o öldü. Bu, Atatürk'ün de en iyi arkadaşıydı o Mustafa. Nimeti Hanım diye bir hanım vardı. Paşa demiş ki, "Nimeti Hanım, sen söyle" demiş. "Nasıldı" demiş "O Yanyalı kız?" demiş.

- Paşa mı demiş efendim?

- Nimeti Hanım da, "Amaaan beyefendi!" demiş, "Lokum gibi bir kız!" demiş. "Kap da kaç!" demiş. "Ondan güzeli yok!" demiş, "Ondan tatlısı"... Canlı bir insandım anladınız mı? E, bilmiyorum öyle görücü bilmemne filân. Her neyse. Şimdi geliyorlarmış, filân yerde bir kız var. Söylüyorlarmış Paşa'ya. "Amaan" diyormuş. "Yanyalı kızı bekleyelim. Yaaa, Yanyalı kız. Ee, bekleriz, ne var" diyormuş.

- Paşa hiç evlenmemişti değil mi efendim?

- Hayır, kat'iyyen! Paşa da o zaman 33-34 yaşındaydı.

- Evlendiğinizde mi 34 yaşmdaydı?

- Evlendiğim zaman 34 yaşındaydı.

- Sonra efendim?...

- "Yanyalı kız olursa olur. Bırak şimdi, işlerim var. Vaktim yok evlen eye" diyormuş, kapatıyormuş. Halbuki kafası hep bendeymiş. Bir sene sonra bir haber: "Efendim, Molla Bey'in hanımıyla Talât Bey'in hemşireleri gelecek, görüşecekler". "Buyursunlar". Ben de o zaman artık 16 yaşındayım, içindeyim. 15-16, giriyorum işte. Tabii, yaşları pek hatırlayamıyorum. "Vallahi" demiş teyzem, işte "Kız burda, benim yeğenim", anlatmış. "Biz çok beğendik, istiyoruz". "Peki" demiş amcalarım. Hem kayınpederi, hem amcası, benim de annemin amcası. "Konuşalım, makul". O zaman Dâhiliye Nâzın idi. E, amcam da "Aman" demiş "Daha iyisini bulamayız ya. Evet, biraz tehlikeli" demiş çocuk için. "Ama iyi bir parti. Kaçırmayalım. Şeref verir" demiş. "Hiç olmazsa tarihî bir adam daha katılır" demiş. Amcam da biraz feylesofumsu. O, kanda var bizde. Hepimizde var. Söz verdiler ki, "Evet". Bu sefer Paşa tutturdu: "Haftasında alalım kızı". Canım olur mu?

- Peki size kim söyledi efendim Paşa'nm sizi istediğini?

- Daha beni görmedi.

- Hayır. Paşa'nm sizi istediğini, size kim söyledi?

- Haaa, işte onu anlatacağım. Ben hâlâ okuldayım. Ben okuldayım. Ben bilmiyorum, tanımıyorum. Bunlar karar veriyor. Teyzem diyor "Gideyim, Damdüsyon'da, Notrmer ile konuşayım". Leylîyim. "Çocuğu alalım, kızı". Geliyor, bana diyorlar ki, parlorlarda, "Teyzeniz geldi". "Peki" diyorum, iniyorum parlora. Teyzem diyor ki, "Hayriye" diyor, "Eve gideceğiz" diyor. "Neden?". "E" diyor, "İşte, biliyorsun, o misafirler geldi. Gene konuşacaklar". "A, peki" diyorum. Ama söylemiyor gene. Fekat notrmere söylüyor. Anlatıyor meseleyi ki, bu adam bu. Sörler, filân lar, hepsi memnun. "Aman" diyorlar, "İyiliğini bekleriz" filân, böyle birşey Ben de teyzemle çıkıyorum, geliyorum eve. Bana orada teyzemi! bir kardaşı var, o biliyor. Efendim, "Abla...". Kemal. "Abla..." "Ne var Kemal?". "Evlendiriyoruz biz seni". "Hadi be budala, aptal. Kimle evlendireceksiniz beni? Ben mektebimi bitirmeden evlenmem. Yok öyle şey". "Vallahi veriyorlar abla". "Neden, kime veriyorlar?"

- Kim bu Kemal efendim?

- Kemal işte, teyzemin oğlu. Namık Kemal'di ama Namık Kemal kovmadılar da Mehmed Kemal koydular. "A, evet" dediler, "Sen bilmiyorsun, bak işte ben sana söyleyeyim, bu budur". "Kim bu adam?" dedim. Hemen gitti ve resmini getirmişler. Bir de baktım, "Aaa, ayol bu adam güzel adam! Başka birini bulsun. Beni ne diye alıyor? Hadi be Kemal, yapma, atma, atıyorsun". "Vallahi Abla, veriyorlar". Derken teyzem girdi odaya. "Hayriye" dedi, "Böyle böyle oluyor" dedi. "Amcan da karar verdi. Ben de makul buldum" dedi. "Vallahi benim" dedim, o zamanki terbiye başka türlüydü. "Madem ki amcam makul bulmuş, siz karar vermişsiniz, ben itiraz edecek değilim. Anam da, babam da, her şeyini sizsiniz. Siz düşüneceksiniz. Size ait bir mesele." Haftasında kabine düşüyor. Paşa, Dâhiliye Nazırlığından fırka reisi oluyor. O zaman telefon lar yoktu. Polis karakolu da böyle karşımızda. Oradan bir şey gelivor, "Yarın saat

bilmem kaçta geleceğim, amcanın elini öpmeye". Neyse, "Giyin" diyorlar bana, "Ben giyinmem" diyorum. "Ne giyineceğim?" diyorum. "Yahu ayıp, bir şey ayır". Yine Damdüsyon forması, beyaz yakam, kravatım, saçım böyle arkadan bağlı, böyle. Kapı açıldı, aldılar. Güzel bir çiçek. Tokatlıyan'dan hiç unutmam, büyük bir kutu şokola Geldi, amcamın elini öptü filân etti. Amcam da öptü. "Nerede çocuklar, gelsinler" dedi. Evvelâ Kemal girdi. Sonra ben de arkadan filân. Ama beni görünce güldü, çok güldü.

- Hiç dalın emce görmüş müydü sizi?

- Hayır, işte ilk gördü. Bir tuhaf oldu böyle. Beni görünce, söyleyeyim size, böyle bir gayrıtabii bir hâl aldı. Ve bilmem, tanımam hiç. Soruyor, aaa, ben gene mektepten, hocalardan bahsediyorum. Napolyon'dan, Fransa'nın Jandark'mdan bahsettim. Mükâleme de bu, Napolyon, canım, hele Jandark. Aman işte Jandark ne kahraman kadın. Böyle yaptı, böyle etti. Resimlerdi, filânları. Ama, Paşa uçuyor, uçuyor uçuyor. Ondan sonra sabah akşam telefon eder, boş vakti gelir, saati sormaz, bilmemne etmez. "Aman illâ bir şey yapmayın, istemiyoruz. Ev döşeli, dayalı. Benim odam da var, yatağım da var". "Yoo" demiş teyzem. "Onu yapamam. Müsaade edin". Ancak, Kânunusani'nin o zaman 29'unda söz verdik. 10 Mart'ta evlendik.

- Yıl kaç efendim, hangi sene?

- 1911'de. Yani 40 gün içerisinde, zavallı teyzeciğim, o zaman da hamieydi. Öteki teyzelerim, ooo, yatak odası Psalte'den gidiyor. O sırmalı takımlar yapılıyor, anlatamam gümüş takımları. Hatta Rıdvan Paşa'nın kızı Nuriye Hanım, Canbolat Bey'in haremi, o gün düğünde gördüm. Hep söylerdi, "Vallahi" derdi, "O kadar düğün gördüm, fakat senin o asil şeylerini hiç kimsede görmedim" derdi. Hakikaten hazırladılar, filân ettiler, 11 Mart'ta nikâh.

- Nerede yapldı efendim?

- Nikâh, Yerebatan'daki evde. Bak, nikâhta amcam ve üç tane eniştem, dayım, başka kimse yok. Paşa'nın da Molla Bey, bilmem kim.

- Nikâh nerede yapıldı ?

- Aaa, Molla Bey'in evinde. Dairesinde yok.

- Ev neredeydi?

- İşte, Talât Paşa'nın evinin yanında. Yerebatan'da. Yandı. Yerebatan Camisi'nin bitişiğinde. Büyük bir konak vardı, o.

- Düğün yaptınız mı efendim?

- Bakın anlatacağım. Nikâh oldu. 11 Mart'ta evleneceğiz, düğün ola cak, e ne yapalım? Çatana gelsin, Moda'dan gelini alsın.

- Efendim pardon, nikâhla düğün ayrı günlerde mi oldu?

- Hayır nikâhı yaptılar. 15 gün kadar sonra evlendik.

- Hayır, nikâh hangi gün oldu? 11 Mart düğün değil mi? 11 Mart'ta düğünmü oldu, nikâh mı?

- Evvelâ nikâh oldu, sonra düğün oldu. Yani düğün evlenmek, öyle düğün filan, böyle değil, yok öyle şey. Tam alaturka ve evlendim yani. Ondan sonra arabayla Moda'da indik. Çatanaya bindik, çıktık, Topkapı Sarayı'nda. Orada hazırlandık. Arabalar, üç tane araba. Benim araba, teyzelerimin, adamlarımın. Geldik, Yerebatan'a. Paşa da Molla Bey'in evinden pencerede bekliyor beni. Ne görecek? Kapalı. Çarşaf o zaman. Ben bilmem. Eve geldik ki, ooo, ertesi gün Perşembe günü düğün var. Başımı taradılar. Gelinlik esvabımı giydirdiler, filân. O kuyruklar, filânlar, sormayın, bir âlem. Bir debdebe, yani şimdi milyonlar versen, yok. Bütün dantel angleden yapılmış. Eve geldim. Kayınvalidemin odasına. Teyzelerim indirdiler. Kayınvalidem romatizmalı. Elini öptüm. Ondan sonra yukarı kat tamamen bana tahsis ettiler. Muazzam böyle bir salon. Pembe kadifeden yatak odam. Paşa'nın kütüphanesi ve hol böyle bir sedef takım. Aman nasıl da oldum! Polisler kapıda bekliyor. O zaman teb-dil-i kıyafetle gelirlermiş. Benim düğünümde dört tane sadrazam ailesi gelmiş. Said Paşa, Ferid Paşa, sonra Halil Rifat Paşa, bir de Kâmil Paşa. Dört tane saydılar. Ben kimseyi tanımıyorum. Hiç kimseyi tanımam, bilmem.

- Yani, düğün evde oldu değil mi, Paşa'nın evinde?

- Düğün, Paşa'nın evinde. Yani düğün, düğün, bu, gelini görmek ve isteyenlere şerbet dağıtıyorlardı, o kadar. Öyle ikram, filanlar yok. "Koltuğa girecek" dediler. Paşa geldi, koltuğa girdi. Koltuğa girdi. Tabii, koltuğa girince güldü. Ben de güldüm. Hatta böyle merdiven var. Ayağı kaydı da böyle elini ben koltuğumda ya böyle, tuttum. Yüzüme baktı, "Teşekkür ederim, gene kurtardın beni" dedi. Ama onu şey olarak yapmadım bunu. Düşüyor diye mi yaptım ne yaptım? Çocuk! O kendine aldı,kendine aldı. "Teşekkür ederim" dedi. Çıktı, beş dakika oturdu, çıktı, inerken para serpti, gitti. Sonra ezanda eve geldi. Aile sofrası. Annesi, kızkardaşları, benim kardaşlarım, yemek yedik hep beraber, o kadar. Teyzelerim de hepsi evlerine gittiler. Kimse kalmadı. Düğün olarak bu. Yoksa öyle düğün düğün, sazlar, bilmemne yok. Gayet sâde, kibar. Polisler idare etti. "Ev yıkılacak" dediler. Beş-altı tane polis idare etti. Talât Bey evleniyor. Talât Bey o zaman Merkez-i Umumi şeysi, Fırka Reisi. Vekil filan değil. Evlenmem, bu.

- Efendim, düğününüzde, düğününüzde ne hediyeler gelmişti? Hahv, hediye.

- Hayır, hayır, hayır. Hiç kimseden hediye kabul etmedim.

- Gelmedi mi?

- Hayır, hiç. O şartla evlendi. En samimi arkadaşları bile bir şey yapamadılar. Sade o şey vardı, neyse, bir küçük seccade getirdi. Şöyle bir yol halısı, yatağın önüne kondu. Kat'iyyen, hediye kabul etmemek şartıyla Padişahın bir hediyesini, kat'iyyen, hiç... Onun için zaten işi çabuk bağladı. Kat'iyyen hediye kimse getirmedi. En iyi arkadaşları biliyorlardı ahlâkını. Kat'iyyen. Yoksa hediye yapsa, bütün İstanbul hediye yığacaktı, evi dolduracaktık, nereye koyalım?

- Efendim, evde kaç kişiydiniz? Paşa'nın ailesi kaç kişiydi? Kimler vardı?

- Kayınvalidem vardı... İki tane görümcem...

- İsimleri neydi?

- Annesi, Hürmüz Hanım, resmi var. Dünyanın en iyi insanı o, hâlâ işte biliyorlar, dualar ederim, okurum, evvelâ ona okurum. Yani ban.) analık yapan bir hanım. Bakın, neden? Şimdi evliyiz. Evimiz, bilmem, katımız ayrı. Bazen çıkardı yukarıya, oğlunu görmeye. Doğru benim tarafıma gelir. Yataklar böyle. Gelir, beni öper, okşar, ondan sonra oğlunu gider okşar. Bir gün dedim ki, "Anneciğim", dedim, ben "anne" derdim. Onlar "nene" derlerdi. "Anneciğim" dedim, niye böyle yapıyorsun?" dedim. "O senin oğlun. Daha yakının benden". "Aaa, kızım" dedi. "Ben Allah kuluyum, Allah'tan korkarım. Senin anacağın olsaydı, seni evvelâ öpmeyecek miydi?" dedi. "İşte ben, senin ananım" dedi. "Evvelâ seni öperim, sonra oğlumu öperim" dedi. Yani kaynana terbiyesini veren Paşa'nm annesi bana. Dünyada bulunmaz bir insan. Kızkardaşları, fevkalâde insanlar.

- İsimleri neydi efendim?

- Bir tanesinin kocası yok. O zavallı çok gençken kocası doktor, öldü. Öteki küçüğü İsmailov. O da Bulgaristanlı, onların tanıdıkları, ama çok sonra evlendi. Yani ben evlendirdim onları.

- İsimleri neydi efendim?

- Kâmile, Hürmüz, Hayriye... Kâmile. Ablası Hayriye, öteki kardaşı da Kâmile.

- Bu ev kimindi efendini aradaki?

- Kirada. Bizim evimiz yoktu. Tam caminin bitişiğinde. Hattâ o camiyi yıkmak istediler de evkaf "Hayır" dediler. Talât Paşa Camisi. Duruyor, hâlâ duruyor. Yerebatan Camisi. Hepsini kayınvalidem, görümcelerim bakardı. Onlar çok Müslüman kadındı. Beş vakit namaz kılarlardı. Fukaraya yardım ederler. Ne bileyim, camiye bakarlardı, filân, çok iyi insanlardı. Emsalleri olmayan insanlardı.

- Efendim şimdi...

- "Emredin, ferman edin", herkes beklerdi beni. Ne istersem yapacak lar. Ev sonra yandı. Yanınca, Molla Beyler Arnavutköyü'ne gittiler. Yalıda. Molla Bey kendi evini bize verdi, bıraktı, İstanbul'da, orada bir sene, orada kaldık. Köşedeki evi, Belediye'nin evi... Belediye evi işgal etmiş. O evde vaktiyle bir Süreyya Paşa varmış. Onun oğlu sefirdi. Yola aldılar, kestiler, sonra Belediye'ye intikal etti. Onu da Mimar Donnari vardı; İtalyan. O tamir etti, o hazırladı. Ona gittik, ama parayla, gene Belediye aylık veriyordu ve makbuzu alıyordu.

- Efendim, Paşa'nm ailesini anlatır mısınız? Talât Paşa'nm?

- Paşa'nın ailesinin nesini anlatayım?

- Kimdiler?

- İşte anlattım. Annesi, Paşa'nın annesi aslen Kayserili Süpürgecioğulları'ndan. Sultan Murad'ın Dördüncü Murad'ın, dedesi bostancıbaşısı. O aman bostancıbaşı başvekil demek.

- Evet.

-O, beraberdiler, hep beraberdiler, sonra Edirne'ye geldiler.

- Evet.

Edirne'de oğlu oldu işte kayınvalidemin büyükbabası evlendi, oradan bir hanım aldı. Onun babası böyle, aslen Kayserili Süpürgecioğlu ve Paşa çok aradı onları. Evet demişler, Süpürgecioğlu çok eski bir aile ama kalmamış kimse.

- Babası efendini, babası?

- Babası, Bulgaristan'lı. Kırcaali'li. Babası, Kırcaali'li. Bunlar Kırcaali'li yani Karacaali'li. Vaktiyle üç Arap gelmiş o Bulgaristan kısmını işgal etmiş, yerleşmişler orada, Sarı Hüseyin var.

- O kim efendim?

- O işte bir, oranın hâkimi, onun türbesi var.

- Evet.

- Şimdi gidip ziyaret ediyorlarmiş, duruyormuş.

- Evet.

- Ak Hüseyin.

- Ak Hüseyin?

- Ak Hüseyin evet. Onların torunu, o, hep bunlar ulemâ, şeyden yetişme, medreseden. O zamanlar biliyorsunuz.

- Evet

- Adliye yoktu, medreseden. Babası da medreseden yetişme, kadı.

- Hin.

- Hâkim, Vize hâkimi olmuş. Vize'de onbir sene vazife ve çok hattat bir adamdı, fevkalâde. Paşa'mn da Türkçe yazısı şahane, yani makine bas maz o kadar güzelini. Gayet güzel yazı yazarmış. Paşa Vize'de doğdu, Edirne'de doğmadı.

- Vize'de?

- Hayır. Paşa Edirne'ye sekiz yaşında filân geldi.

- Siz kayınpederinizi görmediniz değil mi?

- Kimi?

- Kayınpederinizi görmediniz.

- Yooo, Paşa sekiz yaşındayken öldü. Hiç... Talât Paşa bir defa Edirne'de, Edirne Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra Alyans mektebine girdi. Alyans mektebini. Türkçe ders veriyordu, o Fransızca ders alıyordu Yahudilerden.

-Evet.

- Paşa'mn Fransızcası ordan gelme. Gayet iyi Rumca biliyordu.

- Çünki Vize'de yetişti, Vize mektebine girdi, iyi bir aksanı vardı. Ondan sonra bir arkadaşı, o Alyans mektebindeyken, bu Nâmık Kemal, Midhat Paşa'nın ne bilsin ki akrabasını alacak. Midhat Paşalar'in o eski hürriyet kahra manlarını çok severdi ve daima hep askerleri yani Sultan Hamid'in, şah sen değil, hareketini, ah

dermiş, bizim askerleri yalınayak gördükçe diyormuş annesine, öleceğim diyormuş, karlarda filân sefalet içindeydi.

- Efendini siz evlendikten sonra, 1911 'de evleniyorsunuz, Talât Paşa o zaman Balkan Savaşı çkmış, Edirne'ye gönüllü gitmiş. Evli miydiniz o zaman?

- Balkan Harbi'ne gönüllü olarak gitti.

- Evli miydiniz o zaman ?

- Edirne'yi dedi, "Çobanlara bırakmam" dedi.

- Evli miydiniz o zaman?

- Evliydik tabii, iki senelik evliydik, ll'de, 13'de oldu Balkan Harbi.

- Ne kadar kaldı ?

- İki ay bile kalmadı. Gönüllü gitti. "Hayır hayır, bir şey olmam ben" dedi. Gönüllü olarak gitti ve arkadaşlarla orada siper kazıyorlarmış. Şükrü Paşa da, kumandan. Şükrü Paşa'ya demişler ki, "Yahu demişler vallahi, bu Talât Bey...". Daha paşa olmamıştı, kabine de yok. "Talât Bey ne fedakâr adam" demiş, "Nasıl çalışıyor, nasıl ağlıyor. Allah bana Edirne'yi çobanların elinde göstermesin. Beş tane Bulgar öldüreceğim; bir tanesi de beni öldürür. Benim ölümüm kalsın. Ben vatanımı Bulgarlar'a, çobanlara bırakmam" diye böyle. Şükrü Paşa da korkmuş, yani ben hak veriyorum, ben de olsam ben de yapardım. Şükrü Paşa haber yollamış, "Lütfen gelsin" demiş. Paşa da kalkıyor, gidiyor. "Beyefendi" diyor, ama böyle vallahi "Beyefendi" diyor, "Siz diyor hakikaten büyük bir vatanper versiniz ve gösteriyor ki vatanınıza bağlılığınız namütenahi ama" demiş, "Burada böyle üç tane Bulgar öldürmekle, siper kazmakla vatan kurtul maz. Eğer beni", demiş "severseniz" demiş, "Kabul ederseniz, ben sizin yerinizde olsam, İstanbul'a gidin, orada bir inkılâp yapın. Orasını balon kurtarmaya. Çünki görüyorum" demiş, "İdare yok". "Görüyorum" demiş, "İdare yok". Ve hiç cevap da vermiyor, teşekkür ediyor ve çıkıyor. Torbasını alıyor, trene biniyor, Çatalca'da tren duruyor. Çatalca'da iniyor, vesait bulacak, İstanbul'a gelecek. Çatalca'da inince bir de bakmış, Baha Şakir, doktor. "Nerdesin be yahu?" diyorlar. "Edirne'de". "Ne arıyorsun Edirne'de? Yaa, böyle şey olur mu?" "Ne yapayım?" demiş, "Dayanamadım çobanlara Edirne'yi...". "Canım sen mi kaldın Edirne'yi kurtaracak? Gel. Doktor Nazım var, Şakir, Doktor Reşit". Hani intihar eden. Sonra bir daha var. Nedir o meşhur birisi. Ağlıyorlar, "Yapma, etme" diyorlar, götürüyorlar. "Hadi yat" diyorlar. "Yat". Uykusuz tabii. Ertesi gün bir vesait buluyorlar, eve gönderiyorlar. Ve eve girdiği zaman vallahi oğlum, yani bir ölüm. "Aah ah, ah Edirne, ne büyük bir felâket!". "Aman sus Talât" dedim, "Bırak" dedim. "Geç imdi otur bakalım, aklın başına gelsin" filan, bir taraftan da o büyük kabine duydu ya Talât Bey'in geldiğini, etrafımıza hafiyeler sarıyor, yakalayacaklar, hapsedecekler. Bırakırlar mı bizimkini, uf!

- Evet.

- Tabii, bırakırlar mı? Derhal o gece, ertesi gün kaçırdılar. O ahbabın evinde, bu ahbabın evinde. Ve kimin evinde paşam kaldı? Büyük kabine

var. Kimin evinde yani. Bu, Divan-ı Harp Reisi Tatar Osman Paşa'nın kardaşının evi. Rıza Bey'in evinde. Rıza Bey'in karısı da, Midhat Şükrü Bey'in akrabası, gelini. Rıza Bey geliyor, haber veriyor, "Bugün" diyor, "Said Halim Korusu'nu bastık" diyor. "Yarın Alemdağı'nı basacağız" diyor. Alay ediyor, ama Talât Bey orada. Kâmuran Mükerrem Hanım'm evinde.

- Efendim, o sırada Babıâli baskını olmuş.

- Babıâli baskınını -işte onun.ismini buldum- bizim hani Alanya'daki ahbap, Alanya'da hani benim bir tanıdığım var ya, bitişik, kocası Adliye'de, onun dayısı... İsmini unuttum.

- (Erol BAFRALI): Belks. Belks Hanım

- Yakup Cemil meselesi var. O Babıâli baskınında da, o Yakup Cemil meselesinde de bir suiistimal yapıldı. Yakup Cemil de vatanperver ve Yakup Cemil idam edildiği zaman Talât Paşa hüngür hüngür ağladı. Hüngür hüngür ağladı. Nasıl kandırdılar onu, kim ne yaptı, onu pek bilmiyordu.

- Efendim baskından size bahsetti mi Paşa? Babıali baskınından?

- Evet, tabii, tabii biliyordum.

- Size balısetti mi? Çünki baskında Paşa da varmış.

- Gördüm, gözümle gördüm ben.

- Neredeydiniz?

- Babıâli baskını, ahlâksızlar, fevkalâde bir kadındı, bütün bu İttihat Terakki evraklarını taşıyan kadındı.

- Kimin ablası?

- Mesude, Talât Paşa'nın. O vakit Selanik'teyken bütün evrakları büyük görümcem taşıyordu ona buna. Kadın diye, hepsini dağıtan o. Yani onun da büyük hizmeti var İttihat ve Terakki'de.

- Paşa, baskından sema size bahsetti mi îıactiselerden?

- Evet evet.

- Nasıl anlattı?

- Ama kat'iyyen öldürmek taraftan değildi.

- Şimdi Nazım Paşa'yı Yakup Cemil vurmuş baskında.

- Evet, şimdi dâmâdı öldürdüler ya? Babıâli'de Enver Paşa.

- Nazım Paşa.

- Nazım Paşa. Şimdi kabahat Nazım Paşa'nın. Kat'iyyen, kat'iyyeffi yâni yüzde yüz bin yemin ederim ki, kıl kadar birini kimse birbirini öldürmeyecekti. "Çekilin! Çıkın! Gidin!" Fakat, Allah taksiratını a Nazım Paşa çıkmış, Babıâli'nin bir holü vardı, iç hol. Tabancasını çekmiş ve Enver Paşa'ya karşı "Geberteceğim seni!" Etraf bunu görünce "Yapma, aman!" dediler. "Hayır" demiş, "Öldüreceğim!" demiş. Onun üzerine de attılar kurşunu, Nazım Paşa'yı öldürdüler. Yani Nazım Paşa, ölümü kendi aradı.

- Bunu Talât Paşa mı söyledi size?

- Evet, evet.

- Başka ne dedi baskın için?

- Yani bu, şeyi, bu, ondan sonra çekildiler ve derhal oturdular Babıâli'ye İttihatçılar.

- Yalnız, Babıâli baskınından sonra Mahmud Şevket Paşa kuruyor hükümeti. Mahmud Şevket Paşa sadrâzam oluyor.

- Mahmud Şevket Paşa'yı başvekil yaptılar.

- Fakat o hükümette Talât Paşa yok, niçin yok?

- Aaaa, Mahmud Şevket Paşa'yı öldüren Halaskar Partisi kurulmuş. Birtakım serseriler, Karpuz Arifler, bilmemneler, filânlar, meşhur o zaman. Onlar yaptı. Mahmud Şevket Paşa'yı öldürdüler. Onu, Beyazıt Meydanı'nda.

- Hayır, Mahmud Şevket Paşa kabineyi kuruyor Babıâli baskınından sonra.

- Evet, başvekil oluyor.

- Talât Paşa olmuyor o hükümette.

- Olmadı.

- Niçin olmadı hükümette?

- Girmedi kabineye, istemedi.

- Kendisi mi istemedi? Niçin ?

- "Hayır" dedi. "Onlar yapsın bakalım. Yani biz hükümeti almakla, mevki-i iktidarı almak elimizde değil". Alsınlar, Mahmud Şevket Paşa'yı başvekil yapıyor. Etrafını veriyor hepsine. Bunlar da çekiliyorlar, bırakıyorlar. Ama bırakıyorlar yani değil, gene beraberler, girmiyor. İdare ettikten sonra ne lüzumu var?

- Peki efendim, Mahmud Şevket Paşa'dan sonra Said Halim Paşa geliyor.

- Said Halim Paşa, sonra.

- Mahmud Şevket Paşa'dan sonra.

- Evet.

- O zaman Talât Paşa, Dahiliye Nâzın.

- O vakit Dâhiliye Nâzın oluyor. Parti yapıyor.

- Bu hadiselerden bahseder miydi size? Siyasi hadiselerden?

- Siyasi, Mahmud Şevket Paşa'yı öldürüyorlar. Ötekilerini yakalıyorlar.

- Hayır; Talât Paşa size anlatır mıydı?

- Hepsini bilirdim. Şimdi gidiyorum, şimdi geliyorum. Mümkün olduğu zaman bile telefon ederdi eve, "Merak etmeyin şimdi hareket ediyorum, merak etmeyin şimdi geldim" diye haber verirdi bana. Yok kat'iyyen bir şey saklamazdı. Ve Said Halim Paşa'yı severdi. Said Halim Paşa, Yeniköy belediye reisiydi eskiden. Gayet biliyorsunuz, asil, terbiyeli, tahsilli, mevki-i iktidara gelebilen bir adam. "Aman" dedi, "Kimi yapalım, kimse biz karışmayalım, sadrazam onu yapalım, biz de maiyetinde çalışalım". Paşa da Dahiliye Nâzın oldu. Enver Paşa, Harbiye Nâzın oldu. Cemal Paşa, Bahriye Nâzın oldu. Ahmed Nesimî Bey, Hariciye Nâzın oldu. Hacı Âdil Bey, Edirne valisiydi, o meclis reisiydi, Hariciye Vekili oluyor. Şeref Bey vardı, o, Münakalât Yolları Vekili. Yani bir kabine

kuruyorlar, Said Halim Paşa'yı da başvekil yapıyorlar. Cemal Paşa, Fransız taraftarı; Fransızlara severdi. Fransa'ya gönderiyorlar; "Git, bir kontrol et". O zaman da Avrupa kaynamaya başladı. Cemal Paşa gidiyor. Enver Paşa, tahsilinin bu kurmay bilmemne kısmını Almanya'da yaptı. Onu biliyorlar ki, Almanya kabul etti istediklerini. Ama Fransa böyle, hem istiyor, hem de İngiliz taraftarı. Halil Bey'i kat'iyyen kabul etmiyorlar. Talât Paşa Rusya'ya gidiyor.

- O pek bilinmiyor efendim, o gezisi...

- Tabii, Yalta'ya gidiyor, Ertuğrul...

- Gizli görüşme mi?

- Tabii, Carta. Çar kabul etti.

- Peki efendim bu memleketin... Şimdi, o zaman Avrupa kaynıyor.

- Bunları çalışıyorlar, acaba ittifak...

- Ne derdi size bu vaziyet için?

- Kim alır bizi yanma, kimse kabul etmedi.

- Hayır, bu umumi vaziyet için Paşa size ne derdi, gelecek için?

- Aaaa, hep, "Harbi kazanacağız" derdi. Bütün ümidimiz oydu. Hiç tahmin etmedik. Zaten gene Almanların yüzünden oldu. Allah kahretsin, haris, kanaat etmediler.

- Efendim savaşa girdiğimizde, Birinci Dünya Harbi'ne girdiğimizde, Talât Paşa, Enver Paşa, bir de Said Halim Paşa'nın lıaberi varmış bundan.

- Kim var?

- Said Halim Paşa.

- Said Halim Paşa başvekil.

- O üçü kararlaştırmış derler. Paşa ne derdi bu savaşa, girdi, meselâ savaş, harb ilân ediyor Osmanlı İmparatorluğu o zaman. Harb ilân ettiği gün size ne dedi?

- İşte harb ilân etmek içün diyorum size, hazırlandılar, gittiler, bütün bu devletler... Laval Muahedesi vardı, onu okuyun siz.

- Biliyorum efendim. Hayır, Paşa, hususî olarak size neler anlatırdı?

- Hepsine müracaat ettiler, hiçbiri yanaşmadı. Paşa da kalktı, Yalta'ya gitti.

- (Erol BAFRALI): Bozmak için, o yaptıkları Rusya, İngiltere, Frc arasındaki anlaşmayı bozmak için bunlar ellerinden gelen herşeyi yapmışlar. Fakat hiçbir netice çıkmayınca, yani nasıl olsa siz nasıl olsa kurbanlık koyununsunuz deyince, son çareyi bunlar Almanlar'la müttefik olup harbe girmekte bulmuşlar.

- Annenize bir şey anlatmış mı, hususi konuşmalar âlân?

- (Erol BAFRALI): Ha, bu harb ilânı olduğu vakit diyor, Murat diyor, "Paşa size bir şey söyledi mi?" özel olarak diyor.

- Olduğu vakit tabii söyledi, o gece zaten söyledi.

- Ne dedi?

- "Aman" dedi, "Donanma çıktı, Alman donanması, bombardıman ediyor" dedi. "Artık dedi, şeyden çıktık" dedi. "Çünki hiçbiri yanaşmadı, hiçbiri almadı" dedi. "Başka bir çaremiz yok, girecekler Almanlar içeriye" dedi. Bulgarlarla

anlaştılar, Yogoslavlar'la anlaştılar. Bu Avrupa bizi kat'iyyen istemedi. İngiliz, Fransız ve şey, Rusya, onlar aleyhimizde. Derhal Türkiye'yi işgal edecekler. "Aman" dediler, "Bari bütün dünyayla harb edeceğiz ama bütün dünya bizim aleyhimize yürürse ne yapalım? Bir Türkiye başa çıkamaz. Hiç olmazsa şerefle gidelim, şerefsiz gideceğimize. Şerefimizle gidelim, gayret edelim, çalışalım, kurtaralım". İşte Talât Paşa'nın şeyi, mantalitesi burada. Bakın, Edirne'yi kurtarmak içün şey vardı, Macar sefiri vardı Palaviçini. İhtiyar bir adam, ama çok diplomat. Paşa gitmiş Palaviçini'ye, "Ekselans" demiş, "Ben bir karar verdim" demiş. "Ne kararı verdin?" demiş. "Edirne'yi geri alacağım" demiş. "Aman yapma" demiş, "Yapma bunu" demiş, "Alamazsın" demiş. Ama niçün almayayım demiş?

- Bu, Balkan Harbi sırasında mı oluyor?

- Edirne'nin kurtuluşunda oluyor. "Alamazsın" demiş. Enver Paşa da hasta, 38 dereceyle, Fransız Hastanesi'nde apandisitten yatıyor. "Alacağım" demiş. "Peki neden bu kadar şey yapıyorsun? Bütün Avrupa bak..." demiş, "Aleyhinizde" demiş, "Mahvedecekler" demiş. "Vallahi ekselans" demiş, "Beni" demiş, "Beş tane çoban" demiş, "Alsın diye kat lanmam" demiş. "Ama bütün Avrupa, herkes bir olursa hiç olmazsa Türkiye şerefini kazanır" demiş. "Ne yapalım, ne yapabiliriz? Dünyada böyle bir şey namevcut. Bir devlet, bütün ötekiler üstümüze hücum ederse pek tabii ki kaybedeceğiz" demiş. "Nerden çıkalım, bir kapı gösterin" demiş. Vallahi, billahi, yani ve adam böyle bakmış bakmış, bakmış, "Hayatımda demiş senin kadar cesur, namuslu bir siyasi adam görmedim" demiş. Yap işini". Gitti hastaneye. Enver Paşa'yı 38 ateşiyle atın üstüne koydu ve Edirne'ye soktu, aldı. Ama Edirne'yi(55) aldı, alsın, onun olsun, helâl olsun, olsun. Bugün Edirne bizim ya, sen ona bak. İşte bakın, harbin girmesi, işte bakın ilk defa size söyledim. Hiç Avrupa kabul ötmedi bizi. Cavid Bey, Allah rahmet eylesin, Fransa'nın en büyük dostuydu. Kat'iyyen yanaşmadılar. Cavid Bey hiç harb taraftarı değildi. Fakat Fransa red cevabı verince, "Aman" demiş, "Yapamadım Talâtcığım" demiş, "Gördün mü?" demiş. "Haklısın" demiş. Ondan sonra maliye vekaletini kabul etmiş. Yaaa, bunlar kolay şeyler değil. Ama bunları kalem alıyor, kâğıt alıyor diyorum ya biraz yazıyor. Ben de beş sayfa dolduray ım, götür, ver gazetelere... Gazi kendi söyledi, Tahsin Bey'in evinde, "Evet" dedi, "Mecburduk" dedi, "Harbe girmeye" dedi.

- Tahsin Bey kim efendim?

- Tahsin Üzer. Bana hoşgeldine geldi evimde. Hani bir de var ki, sâde bana değil, elli kişinin içinde. Tahsin Bey'in kızları duydu, onların evinde, "Evet" dedi, "Haklıydı devlet bunu yapmaya" dedi, "Çok iyi oldu". Yok aleyhindeymiş, yalan, yanlış. Ama diyoruz, onun kabahati yok, o bir takım(56) var. O(57) etrafını aldı ve bana söylediği gibi, Allah rahmet eylesin. Rahmi Bey'e de söyledi, Tahsin Bey'in

---

[55] Buradaki bir kelime metinden çıkartıldı.
[56] Buradaki bir kelime metinden çıkartıldı.
[57] Buradaki bir kelime metinden çıkartıldı.

evinde. Hepsi bunlar, hepsi böyle ayakta, "Hanımefendi" dedi, "Bak, bak, bak şunlara" dedi. "Eyvaaah" dedim, "Bir şey söyleyecek!" "Bunlar" dedi, "Sizi temin ede
rim...." [58]

- Efendim, Yakup Cemil hâdisesinde, Yakup Cemil Talât Paşa'nın, eee, şöyle bir şey söyleniyor. Enver Paşa, Yakup Cemil'i tutuyormuş. Talât Paşa'nın Emniyet Müdürü'ne, îstanbul Emniyet Müdürü'ne bir rapor yaptırtıp, Enver Paşa yokken idam ettirdiği söyleniyor Yakup Cemil'i. Yani, Yakup Cemil'i Talât Paşa idam ettirtti deniyor. Nasıl bu hadise?

- O bambaşka, o başka bir konu. O da bir... Yakup Cemil, Enver Paşa'nın, Talât Paşa'nın... İdamı, filânı yok. Yakup Cemil esasen kendi şeyini almak istiyor, otoritesini.

- Fakat Talât Paşa idam ettirtti deniyor Yakup Cemil'i.

- Evet, işte, diyorum size, ağladı hüngür hüngür, imza etti idamını. Talât Paşa imza etti. Ama Yakup Cemil hakikaten vatanperver, hakikaten namus-ı mücessem bir adam. Fakat öyle bir bu şeylerle bir oldu ki, yani devleti batıracaktı. Çıkaracak değildi, 24 saat "Yapma, etme", anlamadı, isyankâr oldu. Evet, orda doğru, ordunun içine girdi, Enver Paşa'nın aleyhinde. Evet, anlattım ya demin, Yakup Cemil idam olduğu zaman hüngür, hüngür ağladı. Bu siyaset işi. Ona bakarsanız... Şimdi (teybi) kapat!

- Sadaret konağına gitmedik. Gitmedik. Sadaret konağı döşeli, dayalı.

- Neredeydi efendim?

- Sadaret konağı şeyde efendim, Sultanahmed'in arkasında. Bu, şimdi ki Adliye Vekâleti'nin altında. Fuat Paşa Türbesi var, onun karşısındaydı, yandı. Hatta benim orada iki tane büyük avizem yandı, alamadım, koya cak yerim yok. Sultan Reşad...

- Bu konağa niçin gitmediniz?

- Gitmedik. Oooo, büyük bina, çok adam lâzım, saltanat... Bizim paramız yoktu ki, o konağı idare etmeye. Kolay değildi ki, maaşla geçinen insanlardık. Nasıl gidelim sadaret konağına?

- Efendim sadrazam olduğu gün ne dedi size?

- Hiç istemedi, hiç istemedi. Hattâ, Allah rahmet eylesin, Sultan Reşad takılırdı, "Yanyalı kızım" derdi bana. "Yanyalı kızım, bak senin hatırın için sakalsız sadrazam yaptım onu" derdi. İlk sakalsız sadrazam Talât Paşa. Bütün sadrazamlar sakal bırakırdı. Yaaa, bütün sadrazamlar sakal bırakırdı. Sakal duası yaparlardı. Ve takılırdı bana, "Yanyalı kızım" derdi, pek severdi, Allah rahmet eylesin. "Seni çok seviyorum" derdi. "Bak senin hatırın için kocanı ilk sakalsız sadrazam yaptım" derdi. Gülünecek şeyler.

---

[58] Buradan itibaren, birkaç dakikalık bölüm metinden çıkartıldı.

- Evet efendim Niçin istemiyordu sadrazam olmayı?

- İstemiyordu, o kadar büyük darbeye girsin. "Gene ben hizmet yapayım, daha iyi yaparım derdi, daha serbestim, bırakın beni". Ama fırka bırakmadı. Allah rahmet eylesin, Kara Kemal dedi ki bana, sadrazam olduğu ertesi gece geldi bize. O da babamı tanıyordu, Yanya'ya geldi. "Gel buraya" dedi, "Gel, gel". "Gelmem" dedim. "Kemal, ben darıldım sana Kemal Bey" dedim. "Baba dostu diye kabul ediyorsun, ama sen de baba dostu çıkmadın". "Neden?" dedi. "Niçün?" dedim, "Talât Paşa'yı yaptınız, sadrazam yaptınız?" dedim. "Ne paşalık?" dedim. "İnadına Talât Paşa demiyeceğim, Talât Bey diyeceğim" dedim. Bir zaman "Talât Paşa" demedim. "Niye?" dedim onu, "Yani beni" dedim, "Hep topun ağzına bunu mu koyuyorsunuz?" dedim. "Yok mu başka bir adam, topun ağzına gelsin?" dedim. Şöyle bir baktı, Allah rahmet eylesin, "Sen daha" dedi, "Daha dedi olgunlaşmadın" dedi. "Yaa olmadım, sen olgunlaştın öyleyse!" dedim. "Sen, olsana" dedim. "Buldun böyle bir adamı koy top ağzına" dedim. "Senin kocan zaten top ağzında" dedi bana. "Ama farkında değilsin, ben söylüyorum sana" dedi. "Yanı senin kocan dedi daha kapı dışarı çıkınca top ağzmdadır" dedi. "Onu bize sor, biz muhafaza ediyoruz" dedi. "Ve bu olacak" dedi. "Ne yapalım?" dedi, "Bu fedakârlık senin başına geldi" dedi. Yani, Kara Kemal kendi söyledi.

- Efendim, sadrazam olunca, Paşa ne dedi size?

- Paşa hiç memnun kalmadı, hiç memnun kalmadı. "Bir belâ geldi başımıza, sorma!" dedi. Hiç vallahi, zerre kadar. Bayılırdı, "Aman, evime geleyim" derdi, "Pijama, mijama istemiyorum. Bu gece bıraksınlar, bir gecelik verin bana, oooh, biraz bahçeye çıkayım, bir de halı koyup oturarayım, hava alayım, evimi, ailemi göreyim". "Aman" derdi, "Aman!" derdi. Bazen olurdu, 20 gün, 20 gece eve gelmezdi. Yemekler yapılır, sdofralar hazırlanır, Paşa yok. Zırr telefon, "Bilmem kim geldi, oraya gidiyorum, zırr bir telefon, bilmem ne oldu, oraya gidiyorum". Böyle hiç Kalmazdı. Çok mesuldü. - Nerede oturuyordunuz?

- Ağır mesuliyet aldı başına.

- Nerede oturuyordunuz efendim? Nerede oturuyordunuz o zaman? Eviniz neredeydi?

- İşte Ayasofya'daki ev.

- Aynı ev?

- Orada, biz değiştirmedik.

- Molla'nm evi değil değil mi?

- Hayır, evimizi değiştirmedik.

- (Erol BAFRALI): Molla Be/in evi hangisiydi?

- Yanımızda duruyor Molla Bey'in evi. Bizim evin arkasında Molla Bey'in evi, bir duvarcık var. Yalnız oradan bize yer verdi Molla Bey, hakkımız yoktu, orada bir ilâve yaptık, altına mutfak ve üstünde uşak dairesi yaptık. O yer Molla Bey'indi.

- Efendim, saraya gider miydiniz? Saraya, Sultan Reşad'a?

- Aaa, saraya giderdik.

- Anlatır mısınız onu?

- Fevkalade... Beni saraydan kendi şeyleri gibi kabul ederlerdi. Hatta bir defa hiç unutmam her senede bir, senede bir Kızılay bir müsamere verirdi.

- Evet.

- Ve biletleri böyle padişahtan şeye kadar dağıtırdı. Öyle avam değilde, hani tanınmış...

-Evet.

- Satılırdı. Hep onları biz satardık. Ben Kızılay'da resmen iki sene çalıştım. İki sene sonra Almanya'ya gittim.

-Evet.

- Almanya'dan geldikten sonra istifa ettim. Aman, Besim Ömer Paşa'yla Nezihe Hanım, Macide Hanım, filân, illâ "İstifa etme biz senin şerefini, çalışmanı"... "Yooo" dedim, "Artık Talât Paşa yok" dedim, "Ben çalışamam. Ben o zaman kuvvetim, kudretim, emrime amadeydi. Bütün ne istersem tak, gelir. Şimdi hiçbir şey yapmazlar, ben üzülürüm, hergün bir darbe yerim. Siz bulun kendinize". Ondan sonra şekerim, Kızılay'dan bahsediyorlar mı? Fermanım var, Kızılay fermanım da var. Hangi hanımın fermanı var? Hadi bakalım.

- Sultan Reşad'dan mı efendim?

- Devlet veriyor Kızılay'da... Asker Yardım Cemiyeti, kim kurdu? ....[59]

*

- Efendim, sarayda yemek yermişsiniz galiba. Sarayda.

- Sarayda yemek, tabii...

- Onu anlatır mısınız?

- Şimdi Kızılay'da Nezihe Hanım veznedar, Mâcide Hanım, Besim Ömer Paşa'mn, yooo Macide ayrı. Besim Ömer Paşa'nm hemşiresi, müze müdürü Halil Bey'in haremi. Bunlar heyet-i idarenin kuvvetli simaları, kadınlar.

- Evet.

- Bir de reise, ben. Bizi Sultan Reşad resmen saraya davet ettiler, harem tarafında. Birinci kadın o gün çıkıyor ve Sultan Reşad'dan bu tepsinin ikisi, üçü kadar büyük böyle...

-Evet.

- Çay, o şeyler, tatlılar filânlar ikram ediliyor. O zavallı sultanlar, o zavallı kadınlar, eyyy dünyadan bihaber, bilmiyorlar, dünyayla alâkalan yok. Onlar için bir saray, bir padişah, o kadar. Yani hatta konuşmaları bile zayıf, anlamıyor.

- Evet.

- Sigaralar ikram ettiler. Bir, iki kişi biz içmiyoruz. Birisi sigara içti galiba. Nezihe Hanım içti galiba, veznedar, her neyse. Kadınefendi diyor ki, "Amaaan"

---

[59] Buradan itibaren, bazı ifadeler metinden çıkartıldı.

diyor, "Eskiden" diyor, "Şehirlilerle" diyor, "Biz şehirli derdik" diyor, "Bakardık böyle" diyor. "Siz bak" diyor, "Ne kadar" diyor "Şeysiniz" diyor. "Nasıl" diyor, "Şehirli böyle kadınlar yetiştirir?". "Aman efendim" diyor, Leylâ Vahid, o çok zeki, beş lisan bilirdi. "Aman efendim biz" diyor, "İşte şöyle çalışıyoruz" diyor. Eeee, anlamıyor kadın.

-Evef.

- Hiç, anlatıyor ama, ooo anlayan yok.

- Evet.

- Bu birinci kadın, ayıp sayarlarmış büyüğünün yanında çay içmeyi. Ben dedim ki, "Aman efendim, müsaade buyurun" dedim. "Yani bizim haddimize kalmadı, bırakın ki rüyamızda bile böyle bir saltanatı görme yiz" dedim. "Öyle bir ihsân-ı şâhâne ki" dedim, "Başımızın tacı" dedim. "Ne olsa yeriz, içeriz" dedim.

- Evet.

- "Aaa" diyor, "Şehirde" diyor, "Bir fasulye tüccarı varmış" diyor. "Çoook" dedim, "Kaç tane var". "Ama o adam karısına taç almış. O şehirli kadın nasıl taç takar?". "Aman efendim, müsaade buyurun, niye takmasın? Kocası para kazanıyor, taç da alır, gerdanlık da alır, konak da alır, at, araba da alır". O zaman otomobiller yok. "Her şeyi alır, kazanıyorsa". "Demek şehirliler öyle". "Elbette".

- Evet.

- Yani farkında değiller. Şehirlilerle...

- Evet.

- "Aaa" diyor, "Fasulye tüccarı karısına taç alır mı?" diyor. "Alır efendim. Bende yok" diyorum. "Aaa ben neyim?". "Eee, vezirimizin haremi, yok. Fasulye, var". "Güle güle takıyor, yakışıyor. Benden iyi giyiniyor, uuuuuu... Bilmiyorlar, bu hayatı yaşıyorlardı.

- Evet.

- Sonra orda yemek odası yoktu, sarayın... Bu şey var ya Hürriyet'in sahibi...

- Simaviler mi?

- Neydi ismi?

- Simaviler mi? Lütfi Sima[60]

- Lütfi Bey'e dedim ki, "Lütfi Beyciğim" dedim, "Bir taraftan medeniyeti sokalım, beraber uğraşıyoruz. Ben bir gün bütün sefireleri çağıracağım, ama böyle salonlarda otururken eline vermek olmaz".

- O zaman Paşa, sadrazam mıydı efendim?

- Sadrazamdı. "Bir büyük yer ayıralım".

---

[60] Sultan Reşad ile Sultan Vahideddin'in başmabeyinciliğini yapan Lütfi Simavi. Hatıralarını "Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim" (Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1340) isimli kitapta yayınlamıştır.

- Evet.

- "Güzel o gümüş şeyleri çıkaralım, koyalım, dolu, tanzim edelim ve sefireleri çağırayım, bir çay verelim. Görsünler güzel kızları, çok güzel Çerkeş kızları. Nasıl böyle görseniz harika, böyle, biri birinden güzel. Çıksınlar, servis yapsınlar, görsünler". Yani bu fikirdeydim ve böyle yapacaktım yani.

- Evet.

- Bunu muhakkak yapacaktım.

- Olmadı değil mi?

- Eeee, harbi kaybettik. Bütün imparotariça, Avusturya, Macaristan, Almanya kralları, imparatorları hep onlarlan temas ettirecektim.

- Görüştünüz mü anlarla efendim?

- Ben onları gördüm ama bunlar zavallılar diyorum. Ben Alman İmparatoriçesini görmedim yalnız Avusturya İmparatoriçesini gördüm, Zita. Ve o beni sevdi ve hakikaten bana çok büyük iltifatlarda bulundu. "Biliyoruz" dedi, "Hiçbir şey almıyorsunuz ama" dedi, "Benim çok sevdiğim bir arabam var o arabayı çok rica ederim, bindikçe beni hatırla" dedi.

-Evet.

- Arabasını verdi ve ben de işte İtalyanlar[7] a kaçırdım.

- Evet.

- Onu da almak istediler ama alamadılar.

- Evet.

- İşte o kadar. Görüşürdük, Alman İmparatoruyla görüştüm, Avustur ya İmparatoruyla görüştüm.

Nerede görüştünüz?

- O sarayda, sarayda kabul etti. Alman İmparatoru, Alman Sefareti'nde görüştüm.

- Wilhelm değil mi?

- Burada, Ayaspaşa'da görüştük.

- Wilhelm'le değil mi, Kayzefle değil mi efendim?

- Kayzer'le evet. Eeee Avusturya İmparatorunu da şeyde, Şadırvan Köşkü'nde, yukarıda. Yıldız'da merdivenin başında, böyle kabul etti beni, "Oooo" diyerek iki elini... Çok güzel adamdı. Çok güzel bir adamdı, böylem iki elini açtı, öyle kabul etti. "Hayatımın en bahtiyar ânı" dedi, "Böyle bir kahramanın ailesiyle görüşmek" dedi. Böyle bir elini, iki elimi tuttu, bırakmadı.

- Evet.

- Dakikalarla.

- Efendini Sultan Reşadnasıldı? Sultan Reşad?

- Sultan Reşad?

- Sultan Reşad, nasıldı? Tanır mıydınız?

- Aaa elbette Sultan Reşad...

- Nasıl bir adamdı?

- Alay ederdi, ah zavallı Talât, "İkinci kocam" derdi, karışırdı. Bana, "Yanyalı kızım, gel yanıma otur" derdi. O çok, çok şey bir adamdı, nasıl diyeyim, evliya, evliya bir adamdı. Çok dinî, dindar ve temiz bir adamdı Sultan Reşad.. O hepsi yalan...

-Evet.

- O Cemil Topuzlu'nun bir kitabı var, baştan aşağı yalan, hepsi yalan, hepsi yalan. Bilirim, tanırım, beni çok severdi. Vahdettin de, bakın Vahdettin bana çok iltifat etti. Bir defa gördüm, bir bayram, o Kurban Bayramı'nda ve Paşa Almanya'daydı, son bayramdı. Bayramın ilk günü saraya giderdim, o gün cülus günüydü. Evvelâ dışarıda heyetleri kabul etti sonra hareme geldi. Hareme girdiği zaman tabii böyle evvelâ işte hükümet, ondan sonra bilmem ne, sultanlar filân sırayla kabul ederdi. Ve beni kabul ettiği zaman tahmin edemedi. İki defa sordu, çok genç. Eee, tabii gençtim.

-Evet.

- Benim arkam hepsi yaşlı, hatta orada Valide Paşa'ya dedim ki, önümüzde Valide Paşa, yerimi, "Hayır, aman efendim müsaade buyurun" dedim, "Ben" dedim, "Hiçbir zaman sizin Önünüzden geçmedim, iz benim içün dedim başımızın tacısınız, buyurun" dedim. Ve fevkalâde emnun oldu, fevkalâde. Valide Paşa girdi, Valide Paşa'nın arkasında en girdim, tabii bir selâm verdim, bir selâm da, yanında o vakit gelen ayağını öpüyor, onun maiyetinde. Bu şey, Edhem Paşa'nın kızı Bedriye Hanım vardı, o salona geldiği zaman baktım böyle, hattâ gözümü indirdim baktım, ayakkabısını öpüyor adamın. Şöyle bir başımı çevirdim, bir Bedriye Hanımefendiye baktım, aman ne, kimin ayağını öpüyorsun?

- Evet.

- Öyle dedi, ayak öpmek filân, etek öpmek yok ki, Sultan Reşad zamanında kalktı onlar. Selâm verirdin, girerdin, kat'iyyen etek öpmezdin, gitsen bile "Aman estağfurullah" diye ayağa kalkar şey eder di. Ve karısına döndü dedi ki, "Kim?" dedi, tabii girince sağında karısı, solunda ben. "Kim?" dedi hanım, o da lisan, Çerkes'di, "Bizim vezirim izin haremi hanımefendi" dedi. "Haaa" dedi, o esnada gene bir gelen giden oldu. Bir daha sordu. "Efendim, arzettim" dedi. "Sarayda yiyin".

- Vahdettin mi dedi efendim?

- Vahdettin dedi.

- Öğle yemeğine?

- Evet. "Sizi" dedi, "Çağırın" dedi "Sultanları" dedi, kızları. Ulviye Sultan ile Sabiha Sultan geldi ve dedi ki, "Hanımefendiyi öğle yemeğine tutun, bırakmayın" dedi. "Öğle yemeğinden sonra gitsin". Ben de "Emredersiniz, ferman buyurursunuz" filân dedim, çıktım. Derken Naciye Sultan da ayakta, Naciye Sultan'a dedim ki, "Sultan efendi, bak" dedim, "Sana bir şey söyleyeceğim ama ağzından kaçırma, ben evime git mek mecburiyetindeyim" dedim, "Benim evimde kimse yok, şimdi benim evim lebâleb" dedim, "Halkla" dedim. "Benim

kayınvalidem biliyorsun yaşlı, hasta" dedim, "Görümcelerim hiçbir şey yapmaz. Ben mecburum gitmeye, Allah Zât-ı Şâhâne'ye ömür versin, elbette geleceğim, elbette yemek yiyeceğim burada da" dedim, ama "Sen" dedim "Şimdi" dedim... Ulviye Sultan'la hattâ dedi ki Vahdettin kızlarına, "Yemek yesin, sonra her tarafı gezdirin" dedi.

-Hımm

- "Sen" dedim, "Ben" dedim, "Şeyederken al Ulviye Sultanı, Sabiha Sultan'a söyle, bir yere git konuş, ben fırsatı bulup ineyim". Hakikaten, Naciye Sultan birşey çevirdi, onları aldı götürdü. Ben ordan merdivenden aşağıya, harem ağaları filân bekliyor, bağırıyorlar, "Talât Paşa'nm arabası gelsin". Hemen feraceyi, yaşmak o zaman, yaşmağımı bağladım, ferace mi giydim, bindim arabaya evime geldim, kalmadım.

*

- Serkil Doryan'da kabul etti Ermeniler'i.

- Kimler geldi?

- Neydi isimleri?.. Bir tanesi gazeteci, bir tanesi de bu Ermeniler'in başıydı, neyse. İsimleri belki aklıma gelir, birden şeyedemiyorum. "Yapmayın" dedi, "Kaç senedir Osmanlı Devleti, bak sizi paşa yaptık, vekil yaptık, Hariciye vekili yaptık". Hariciye vekili, Ermeni.

- Noraradunkyan Efendi mi, efendim?

- Evet. Posta Telgraf Nazırı, Ermeni. Oskan Efendi. Yaaa. Aklıma geliyor. Hallaçyan Efendi, Nâfiâ Nâzın, bunlar hep Ermeni. Size Osmanlı Devleti kardaş gibi muamele ediyor. Rahatsınız, evinizde, şeyinizde. Vazgeçin. Başladılar Ermeniler. Çünki Rus kışkırtıyor. O Erzurum vak'ası. Biz çok kaybettik. Bizim kaybımız onlardan büyük.

- Sonra ne oldu efendim, Serkil Doryan'da?

- İşte atışıyorlar, yok yapmayacağız, yok yapacağız, yok bilmem ne. Acaba biz mi teşkilâtı yapalım, ordu mu girsin? Ordu hareket etsin, filân. Ondan sonra öyle bir hâle girdiler ki, onlar yaparken arkadan da ordu, vur emri verdiler ve yaptılar.

- (Erol BAFRALI): Hayır, Serkil Doryan'da ne oldu, Ermenilerle konuşurken?

- "Aaa" demişler, bu Ermeniler. "Orda haklısınız, ama bize muhtariyet vermek lâzım". "Onu çıkarın aklınızdan" demiş, "Onu kat'iyyen, kat'iyyeten... Siz Türkiye'den muhtariyet alamazsınız. Ben ne isem sen de o. Ben de vekilim sen de vekilsin. Ben gazeteciyim, sen de gazetecisin. Fakat yer vermek, asla!" demiş, "Veremem" demiş. Bunun üzerine çıktılar, gittiler ve kaçtılar. Ve "Yapın pasaportlarınızı, gidin" demiş. "Eğer oturursanız da başınıza belâ gelir" demiş.

- (Erol BAFRALI): Yani kaçmalarma da Paşa sebep olmuş.

- Muhtariyet istediler. "Muhtariyet ver" dediler. "Hayır" demiş. İşte o zaman Paşa isyan etti. Son dakikaya kadar yalvardı. "Yapmayın" dedi. "Bak,

vekiller, paşalar, doktor paşalar, hepsini veriyoruz size. Rahat, saltanatınız, paranız, malınız, mülkünüz elinizde. Niçin yapıyorsunuz?" "Bize muhtariyet ver" dediler. "Hayır" demiş, "Onu aklınızdan kat'iyyen çıkarın".

- (Erol BAFRALI): Ondan sonra kaçmışlar, zaten. Paşa Ermenilerle çok dostmuş ve arkadaşlarının hep tenkidine uğrarmış. "Sen Ermeniler'i himaye ediyorsun" diye. Fakat o da en sonra, "Bu kadar kâfi" diye şey yapmış.

- Efendim, eee, bu isyan sırasında, Ermeni hadiseleri sırasında Paşa'nın evin de, sizin evinizde telgraf makinesi filân varmış.

- Var, evet.

- Kendisi mi kullanırdı makineyi?

- Hem kendi kullanıyordu, hem de... Bak, ismini buldum şimdi! Gene kaybettim ismini... Kör oldu sonra... Hani yeni öldü, yukarıda... Neyse bulamadım... Kendi kullanırdı tabii. Bütün valilere emir verirdi, "Aman yapmayın, aman dikkat edin, aman mala taarruz etmeyin, kadına taarruz etmeyin, himaye edin, yollarını açın, bırakın, serbest bırakın, gitsinler"., Onlar cevap verirdi. Artık cevapları o kadar bilmem. Sabaha kadar telgraf başında duramazdım ki!

- Çok kişi ölmüş o zamanlar, epey ölenler var iki taraftan da. Paşa ne derdi bunlar için?

- Bizimkiler çok gitti.

- Paşa neler derdi bunlar için?

- Paşa ne diyecek? Azap içinde, ıstırap içinde. O Erzurum vak'ası hiii! O camilere girip hamile kadınları yardılar, çocukları aldılar, süngüye taktı Ermeniler öyle gösterdiler. Ermeni zulmü. Bunu yazıyorlar mı? Bunu söylüyorlar mı? Bir de muhtariyet diyorlar sonra! Neyi verecek? Evvelâ seni, beni kesecek. O, Ahmed'i, Mehmed'i sokakta kesmez. Onu nasılsa kesecek. Evvelâ senin başını, benim başımı kaldıracak. Onun için işte neye yapıyorlar diplomatlara?[61] Paşa'nın katili muhakemede söyledi. "Biz" dedi, "Harb edemeyiz Türkiye ile" dedi. "Fakat Türkiye'nin en akıllıları, en Türkiye'yi kurtaracak kafaları yok edeceğiz" dedi ve yaptılar, yapıyorlar.

- Efendim bir de şeyden bahsetmiştiniz, geçer? sefer. Her alsam çukulata getirirdi, şokola. Her akşam şokola getirirdi, falan diye. Romanya'ya gittiğinde telefon etmişti diye Bunları anlatır mısınız?

- Romanya'ya gitti ama o vakit harpteydik.

- (Erol BAFRALI): Hani eve geldiği vakit ne getirirdi? Hani senin sevdiğin çikolataları filân getirirdi. Biraz da allardan bahsedin diyor.

- Haaa. Romanya'ya gitti çikolata getirmedi. Beyoğlu'ndan getirirdi, Tokatlıyan'dan. Otomobilinin sesi onun, şey gibiydi, düdüğü, etfâiye düdüğü gibiydi. Anlarlardı, kapıyı açarlardı, girerdi. Şokola alır, gelir, getirirdi gece eve.

---

[61] O senelerde Türk diplomatlarını yoğun bir şekilde hedef alan ASALA terörünü kastediyor.

Beni çikolatayla uyandırırdı. Allah rahmet eylesin şeyin çocuğu, Molla Bey'in oğlu beni, "Gelin abla" derlerdi onlar, benim adım gelin ablaydı. Molla Beyler beni böyle tanırlardı. "Gelin abla çuçanna var sende", çikolata diyemezdi. "Çuçanna var, geleyim verir misin?" Öyle. O, başka. Romanya'dan süpürge getirdi bana.

- Süpürge?

- Şimdi telefon açılırdı Romanya'yla Türkiye konuşuyoruz. ...karısı[(62)] bana bluzlar yolladı filân. "Aman" dedim "Teşekkür et, sen de sor, bir şey isterse ben de göndereyim daha sonra Romanya'ya filân". "Ne var?" dedi. "Bıktım bu adamlardan vallahi Talât. Vallahi, Paşa dedim. Artık idare edemeyeceğim ben çok âciz kaldım" dedim. "Her gün yeni birşeyler çıkarıyorlar". "Gene dikildiler karşıma" dedim, "Beş tane süpürge, ay Allah yarabbi!" dedi. Her kadın süpürgesi... Süpürge almış, bunun üze rine.

- Efendim, Paşa Almanya'ya giderken Ahmet İzzet Paşa'ya bir mektup yazmış. Sizin yanınızda mı yazdı? Yazdığında yanında mıydınız?

- Aaaa evde yazmadı, bilmiyorum. Onun pek farkında değilim, evdemi yazdı? Herhalde evde yazdı, nerde yazacak? İzzet Paşa'ya yazdığı mektubu biliyorum.

*

- Efendim eee, Paşa'mn...

- Talât Paşa'mn dışarı çıkmasının taraftarının en büyüğü benim. Aman git! Ve son dakikaya kadar annesi, kızkardaşları haber almadı. Ancak geceydi...

- Nasıl gitti efendim?

- Valizler çıkarken haber aldık. Yukarıya oturdu. Kendi katımızda, kapıları kapadım, kendim yaptım çantalarını.

- Nasıl gitti efendim?

- Hiç, gayet tabii olarak. Evvelâ çantaları, kardaşım vardı Şefkati, çan talarla Arnavutköy'e geldi. Emin Bey vardı, ona bıraktı. İhsan Bey, çok severdi onu. İhsan Bey bekliyordu, İhsan Bey'i aldı. O gün İhsan Bey'in evinde kaldı. Çantalar gitti, ondan sonra ben indim. Kayınvalideme dedim ki, "Anneciğim, sıkılma" dedim. "Oğlun, gitmesi lâzım, çok karışıyor ortalık, maazallah bir felâkete mâruz kalmayalım" dedim. "Bilmem" dedi, "Sen bilirsin". "Ben" dedim, "Taraftarım, gitsin". "Gitsin öyleyse" dedi. Görümcelerim "Aman" dediler, "Başımıza bu felâket gelmesin, gitsin" dediler. "Zararı yok, zamanla elbette anlaşılır, düzelir, gene Allah kavuşturur bizi". Yani böyle kabul ettik.

- Nasıl gitti efendim, hangi yoldan?

- Hiç, hiç. Böyle oturuyorduk. O hep şey etti, öptü annesini, kızkardaşlarını, benimle oturdu beş on dakika, ondan sonra indi.

- Neler dedi size, neler söyledi size?

---

[62] O zamanki Rumen Dışişleri Bakanı'nın eşini kastediyor ama söylediği isim anlaşılmıyor.

- Bilmiyorum, anlattım. "Ben şimdi İhsan'a gidiyorum" dedi. "Enver Paşa, Cemal Paşa, Alman tahtelbahirine gelecekler, ben İhsan'a gideceğim" dedi. "İhsan'da kalacağım, karanlık olduktan sonra ineceğim" dedi. Denize yakındı. "Denizden bir sandalla geçeceğim ve ineceğim" dedi. Ve giderken benim kardaşımı aldı yanına. Hayretî'yi, en küçük kardaşımı. "Aman" dedi, "Hayreti yanıma gelsin, hiç olmazsa senden bir insan var, evden bir insan var, yalnız yapamayacağım" dedi.

- Almanya'ya mı götürdü?

- Tabii Almanya'ya götürdü. Hayreti benim kardaşım, beraber gittiler.

- Efendim ayrılırken, ne dedi size?

- İşte ayrılırkeni anlatıyorum. "Sen" dedi, "Dikkat et" dedi. "Akıllısın, hesabını bilirsin". Böyle dağıtan bir insan değildim. Böyle sokaklar, esvaplar, filân, şimdiki hâl yoktu. Ben evimin hanımefendisiydim. Kayınvalidem, görümcelerim, adamlarım, o kızlar vardı. Onları evlendirdim. Adamlar vardı, birer birer çıkardım. Diyorum, otomobilim vardı. Avusturya İmparatoriçesi, Kraliçesi Zita verdi bana, hediye etti.

Efendim, otomobilime biniyorum, geliyorum. Dahiliye Nâzın Kanbur İzzet, Polis Müdürü Tahsin Bey, haber veriyorlar. "Aman çok sıkıştık. devletin işleri çok sıkışık. Hanımefendi n'olur bize arabasını versin, bir müddet sonra da iade ederiz". Hiç ses çıkarmadım. "İki-üç gün müsaade etsinler" dedim, "Veririm" dedim, "İşlerim var, veririm" dedim. Kalktım geldim, St. Antuan Kilisesi'ne, Mimar Donnari vardı. Donnari'ye dedim ki, "Kont Kaprini polis müdürünün şefi burada"...
-Evet.

- Söyle dedim Kont Kaprini'ye: "Arabayı veriyorum Kont Kaprini'ye, alsın, fakat İtalyan bayrağı da takmasın. Göndersin, ama derhal adam yol lasın, garajdan". O sadâret konağının Kumkapı'ya kadar inerdi bahçesi. "Oradadır, gitsin, filân adamdan alsın arabayı". Ve ben döndüm arabayla, atlı arabalar vardı o zaman, eve geldim. Ertesi gün, "Efendim garaja gittik, arabayı bulamadık, acaba birine mi verdiniz?" "Yoo, haberim yok" dedim. "Belki işgal kuvvetleri aldılar" dedim. "Bilmem, haberim yok, siz söylüyorsunuz" dedim. "Yok araba" dediler. "Aaa nasıl olur?" dedim. Ve biraz öyle geçti. Tahsin Bey'e telefon ediyorum, "Arabayı, Tahsin Bey" dedim, "Kimse bizden almadı arabayı, arabaya siz bakın, polis müdürü sizsiniz, bulun" dedim. "Bakın, işgal kuvvetlerinde" dedim. "Göreceksiniz arabayı" dedim, araba gitti.

- Hayır, Paşa meselâ acaba ayrılırken romantik bir şey söylememiş miydi?

- Yani bu işler benim başımda döndü hepsi. Anladınız mı? Onun için kafam tekâmül etmiş. Ben başka şeyle meşgul olamam zaten. Aklım ermez, ermez. Ben söylüyorum.

- Efendim, Paşa ayrılırken, meselâ kapıdan çıkarken lıiçbirşey söylemedi mi?

- İşte söylüyorum ya, emanet etti. Annesini, evet, ve bana da gayret verdi, "Sakın" dedi "Düşünme sat, sıkıntı çekme, evde ne varsa sat, halıları sat". At,

arabam vardı, Sultan Reşad hediye etmişti. Fevkalâde atlarım vardı o zaman Merkez Kumandanı Cevat Bey vardı, Yeşilköy'de oturuyordu. Cevat Bey'e verdim. "Aman, Cevat Bey" dedim, "Atları al". "Alacaklar" dedim. Ondan sonra arabayı ne yaptılar bilmiyorum, parça ladılar, sattılar mı, düşünmedim. Atları oraya kaçırdım. Kendi atlarımın bir tanesini Nemlizade Midhat'ın bir ağabeysi mi, amcası mı, o aldı. Bir tanesini bilmem Adapazarlı bir adam aldı. Yani hep bunları satan, parayı toplayan, neyle geçindik oğlum, bizim paramız yoktu ki.

- Ne yaptınız gittikten sonra? Nasıl geçindiniz?
- Toplandık, evi işgal ediyorlar.
- Nasıl işgal ediyorlar?
- Nasıl işgal ediyorlar evi? Fransızlar ev istiyor İstanbul'da. Dâhiliye Nâzın diyor ki, "Talât Bey'in, Talât Paşa'nm" diyor "Konağı var" diyor. Konak bizimmiş. Ayasofya'nm karşısında. Dâhiliye Nâzın Kanbur İzzet, "O konağı işgal edin" diyor. "Karısı, üç tane hanım diyor, bir yere gitsinler" diyor. Zaten diyor, "Karşı tarafta köşkleri var, oraya gitsinler" diyor. Ne karşı tarafta köşk var, ne Ayasofya'da konak var. Jeneral Dö La Gini isminde bak onu unutmam, Dö La Gini telefon ediyor, "Ben Jeneral Dö La Gini" diyor. "Evet" diyorum. "Sizinle görüşmek istiyorum" diyor. "Hay hav, buyurun". Ama ben de ufak tefek şeyleri hep çıkardım. Halama, Bakırköy'e gönderiyorum, Ulvi Beyler'e dört beş sandık oraya gönderdim. "Efendim" dedi, "Bir" dedi "Ev arıyoruz" dedi. "Evet" dedim. "Sizin evi, hükümet işgal edin dedi". "Hay hay, buyurun" dedim, "İşgal edin, yalnız bize, bana müsaade edin" dedim. "Benim şimdi başımda dedim daha 20 kişi var" dedim. "Adamlar var, kızlar var. Bir yer bulalım, çıkalım". "Eee" dedi, "Karşı tarafta köşkünüz?". "Öyle bir şey yok" dedim. "Eğer varsa lütfen söyleyin gidelim köşkünüze" dedi. "Benim haberim yok" dedim. "Yok öyle bir şey" dedim. "Burası da bizim konağımız değil, buyurun bakın" dedim. "Biz kirayla oturuyoruz". "İsterseniz" dedim, "Fakat ben size rica ediyorum, bakın" dedim. "Benim tahsilim Fransızca'dır, Fransa'yı severim" dedim. "Evet" dedi. "Ben sizin kadar değilim ama Napolyon'u da, Jandark'ı da, bilmem neyi de hepsini biliyorum" dedim. "Medeniyet var" dedim. "Siz, medeni bir devletin bir jeneralisiniz, ona göre hareket edin. Çıkalım fakat bana müsaade edin bir ay" dedim. "Fakat" dedim, Aaa, dedi ki, "Hükümet ısrar etti, belki hükümet müdahale eder". "Bakın" dedim, "Size rica ederim, şu kapının arkasına bir kâğıt koyalım, yazın, Fransız orduları şeyi, komitesi, bu evi işgal etti ve gelen adama kapıyı açarız gösteririz. Okur, almaz" dedim. "O vakit siz düşünün" dedim. Hiç unutmam yerinden kalktı, "Bravo madam Talât Paşa" dedi. Hemen kâğıdı yapıştırdık, yazdı, "Hiç kimse müdahale edemez. Ancak benim emrim üzerinde benim bu ev işgal olacak". Ve ben de Nuruosmâniye'de Merkez-i Umumi'nin yanında polis merkezi var. Polis merkezinin yanındaki evi tuttum. Onu da polis merkezi komiseri neyse ismi, o bize buldu. O haber veriyor, "Aman çıkın, aman yavaş verin, ev boştur". Bilmem ne parayı veren, bilmem ne eden onlar. Polisler yapıyor, hep el altından. Yani bizim

bir polis gelip de kapımızı çalmadı. Çalamadı. "Biz yapamayız" dediler. Talât Paşa bize teşkilâtlandırdı, ekmek verdi, biz ona karşı hörmetkârız, hepimiz istifa ederiz ama gidemeyiz. Bir polis vallahi gelmedi. Ama Fransızlar sonradan soydular, aldılar. Yemek odamı aldılar. Fevkalâde güzel dört tane kürküm vardı, hârika, onları aldılar. Madam Bonpar gelmişti. Çay vermiştim, bir çay takımım vardı, onu aldı Dö La Gini. "Al" dedi ve bir de kâğıt verdiler: "20 bin liralık mal Madam Talât Paşa'dan aldık". O kâğıdı da, bakın nerden nereye, Celâl Sâhir Ankara'ya gidiyor. Celâl Sahir diyor ki, "Ver, Hayriye Hanım bana o kâğıdı. Şimdi Fransa ile anlaşacaklar, bari alalım bu tazminatı size". Biz de sıkıntıdayız. Lâmba, gazla oturduk. Düşün bir defa, gazla. "Peki" dedim, kâğıdı verdim. Almış, kimse o zaman bilmiyorum, Ankara'daki başvekil. Fransız devletinin... Benim hesabı da onların kendi hesaplarına geçirdiler. E, verin parayı, hayır. Ordan da gitti! İşte, yapan...[63], O para da, mal da böyle gitti.

- Efendim Paşa gittikten sonra, Paşa gittikten sonra, siz ne kadar kaldınız Türkiye'de?

- Türkiye'de ben... Talât Paşa 1918'de gitti.

- Gününü biliyor musunuz? Hatırlıyor musunuz?

- Gününü hatırlamıyorum ama 18'de gitti.

- Evet.

- 21'de öldü. 20'de gittim galiba.

- Nasıl gittiniz efendim?

- Aaa, İtalyanlar kaçırdı beni.

- Onu anlatır mısınız?

- İngilizler vize vermediler.

- Anlatır mısınız onu?

- İngilizler "Vize vermeyiz" dediler. Papaz Fru var, meşhur bir papaz, şeyi yapan, bu Yunanlıları tutan Papaz Fru diye...

-Evet.

- O, bana kendi söyledi. "Madam" dedi, "Severim, sayarım, ne istersen yap, sakın" dedi, "İstanbul'dan çıkayım deme" dedi. Çünki dedi, "İngilizler yakalarsa alamam artık sizi" dedi, "Kurtaramam" dedi. "Gidersiniz Londra'ya" dedi bana. "Aaa niye çıkayım Mr. Fru?" dedim, "Ne zorum var?" dedim. "Ben dedim mektuplaşıyorum Talât Paşa'yla" dedim. "O hayatını veriyor, ben de hayatımı veriyorum, hayııır" dedim, "Gitmem" dedim. "Sen git desen dedim gene gitmem". Yalaaan, hepsi yalan. "Aferin!" dedi, "Bravo!" dedi. "Ben de senden bunu..." "Yaaa, tabii" dedim, "Gitmem, hiç gider miyim?" dedim. Bu taraftan Kont Kaprini, adı da Lloyd Tristino'nun vaporu. Rıhtımda yanaşmış, haber veriyor, diyor ki, "Filân akşam", ne akşamdı, günleri pek hatırlamıyorum, "Saat sekizde gelsin"

---

[63] Burada geçen isimler metinden çıkartıldı.

demiş. Karşıda da Lloyd Tristino'nun acentesi vardı, İtalyan. "Oraya gelsin, o kadar" dedim, "Başka bir şey istemem" demiş. Hiiiç. Bizimkiler de o evde oturuyor. Onlara dedim ki, "Ben gidiyorum, sakın öyle ağlamak, mağlamak, bağırmak bırakın. Talât Paşa Almanya'da hasta, ateşi var. Bir başına sıkılıyor. Hiç olmazsa gideyim ona biraz kudret, kuvvet vereyim" dedim. "Gene gelirim" dedim, "Üzülmeyin" dedim. Kardaşım Şefkati ile beraber bir atlı arabaya bindik. O vakit atlı arabalar vardı. Yalnız, İkinci Yaver Ömer Bey, Seyfi Bey haa, o buradaydı. "Ömer" dedim, "Ben gidiyorum". "Aman dedi, Seyfi'ye haber vereyim" dedi, "Bakalım ne diyecek?" dedi. Ömer Bey geldi ben gitmeden evvel. Seyfi Bey diyor ki, "Aman, hanımefendi Paşa'ya haber versin. Ne yaparsa yapsın, silâh ve para yetiştirsin Ankara'ya. Muazzam sıkıntı var Ankara'da. Para yok, silâh yok. Bizim arzumuz bu". Onu şahsen söyledi tabii. Biz acenteye geldik Lloyd Tristino'nun. Zavallı kardaşım Şefkati, gitti. Öpüştük, gitti. Benim üstümde siyah bir kürk, başımda da arabada pelerin, peçe filân onları çıkardım, Şefkati'nin cebine koydum. Bir böyle bere gibi bir şey geçirdim. O zaman Rus kadınları filân vardı. Ruslar gelmişti ya, hicret etmişlerdi. -Evet.

- Girdim içeri, bakıyorlar filân. Dedim ki, "Polis şefini istiyorum". Girdim içeri. "Aaa" dedi, "Anladım" dedi, "Kont Kaprini'nin misafiri" dedi. "Evet" dedim. "Peki" dedi. Hemen telefona bastı, konuştu İtalyan ca. Hakikaten on dakika sonra Kont Kaprini geldi. O, "Bonsuvar madam, bonsuvar filân", koluma girdi, aldı beni götürdü vapora. Girdik vapora. Kaptana teslim etti. "Bari" dedi, "Brindizi'de çık, Brindizi'ye kadar götürürsünüz". "Yalnız" dedi bana, "Size bir polis koyduk, sizi Brindizi'ye kadar götürecek ve Roma'ya kadar götürecek, Roma'dan dönecek. Bize lütfen haber verin". "Peki, teşekkür ederim" dedim. O sivil polis de yanımda beraber, bana kaptan dairesini verdi. Ben yukarda vapor lebalep prensler, prensesler, kontesler, bizimkiler, kaçanlar, filânlar var. Ben kaptanın dairesinde oturdum, orada yedim, orada oturdum, orada şey ettim. Böyle çıktım. Polis yanımda Brindizi'ye geldik. Brindizi'de çıktık. Allah rahmet eylesin Prenses Şivekâr ile kocası Selim orada. "Aaa Hayriye sen misin?". "Benim". "Aaa, niye haber vermedin?". "Ne bilirim ben prensesciğim ben sizin burada olduğunuzu?" Ben anlattım "Böyle böyle işte böyle, böyle, firar ettim filân"... O gece bin medik trene, oturduk. "Eğlenmeye bırakmayız" dedi Selim. Selim, Şivekâr ve maiyetimdeki adam. O gece Brindizi'de kaldık. Sabahleyin eksprese bindim, Roma'ya geldik beraber. Roma'ya geldik ama Roma'da iğne atacak yer yok. Yok, yok, yok. Benim yerim var. Kont Kaprini bana dairesini hazırladı, kızkardaşı. Eee, Şivekârla kocası, "Üzülme pren sesciğim, ben kendi odamı vereceğim size, biz beraberiz".

- Onlar nereye gidiyor efendim?

- O, Mısır'a gidiyor. Beraber oturalım. O Avrupa'ya, Paris'e çıktı. Beraber yatarız. Selim de dışarıda bu adamla böyle antrede, divanda yatsınlar. Başka çare yok, yok. İstersen yüz bin lira ver, yok. Suad Şakir vardı, zavallı, öldü. O o kadar

bulamadı, bulamadı ama buldum ben, gene ben. Sabahleyin ben trene bindim, onlar da gittiler Paris'e. Ben de geldim şeye, Roma'ya. Roma'ya geldim benim kâğıtlarım yapılmış, hazır.

-Evet.

- Pasaportlarım hazır. Hiç, bu akşam hareket ediyorsunuz, bu gün dediler.

- Nereye efendim?

Milano'ya. Pekâlâ dedim. Adama da bir mektup yazdım teşekkür ettim Kont Kaprini'ye filân, Donnari'ye işte... Gayet rahatım, fevkalâde geldim. Hakikaten öyle. Adam döndü İstanbul'a. Ben Milano'ya geldim. Milano'da Palasya Oteli'nde indim. İndim, şimdi herkes bakıyor. Orada da köşede de üç tane Yahudi Türkçe konuşuyorlar. Meğer bir tanesi Karasu'nun oğluymuş, ben tanımıyorum Yahudileri. "Vallahi" diyor, "Fena haberler var İstanbul'dan" diyor. Bilmem "Şöyle yapıyorlar, böyle yapıyorlar" filân, söylüyor. Ben de hiç ses çıkarmıyorum. Neyse odama çıktım. Ertesi gün sabahleyin trene bindirdiler. Zürih'e geliyorum. İsviçre'ye geçiyorum. Paşa beni İsviçre'den...

- Pardon, pasaportunuz var ıra efendim?

- Paşa da İsviçre'de

- Pasaportunuz var mı?

- Elimde benim pasaportum matmazel, Madam Hulusi.

- Evet.

- Geliyorum, trene biniyorum. Komo'dan yukarı çıkıyor tren. Hududa. Herkes iniyor, herkes iniyor, en son ben. Burda bir iş var diyorum. İndim. Dedi ki adam, "Madam pasaportunuz yanlış" dedi. "Neden?". "E, çünki burada hudud vizesi yazmamışlar" dedi. "Aman yapmayın, ben Roma'dan geliyorum, Milano'da kaldım, gelicem, dönecem Milano'ya. Milano'dan gene geleceğim". "Milano'ya gitmeyin" dediler. "Aşağı inin arabayla. Komo var. Komo'da kalın, otelde, ordan telefon edin". Başka türlü de olmuyor. "Peki" dedim, aldım çantalarımı, indik arabayla Komo'ya. Bak, kaç yaşındaydım onları yaparken. Komo'ya geldim tele fonu açtım, Kont Kaprini'yi buldum. Dedim ki "Kont Kaprini, benim pasaportum yanlış yapılmış ve biliyorum, cumartesi günü gidiyordum. Şimdi Komo'da indim. Eee, yarın Pazar, konsoloshaneye filâna nereye müracaat edeyim? Kime müracaat edeyim? Ne yapayım?". "Pazartesi trene binin". Zürih'te de Paşa beni cuma akşamı bekliyor. Meğer onun da pasaportu yanlışmış. Bakın Allah'ın hikmetine vallahi. Orada bizim Ziya Bey vardı, Zürih konsolosu. Ziya'ya telefon ediyor, "Aman" diyor, "Hayriye gelecek, sen" diyor "Git trenden Milano'dan gelen trenden göreceksin" diyor, "Bir hanım bir kadın, tanıyacaksın tabii" diyor. "Hayriye'yi al, Eden au Lac Oteli'ne, Eden au Lac'ta kalın" diyor. Bırakın" diyor. "Oooh" diyor. "Ziya alacak Hayriye'yi, aldı. Ben de Eden au Lac'a inerim". Paşa da Almanya'dan İsviçre'ye geçiyor. Şimdi ben de odamda ama nasıl nasıl kahroluyorum, kimseyi tanımam, bilmem. Komo küçücük bir yer, cumartesi, pazar var, kapalı. Bir de sabahleyin tık tık kapım vuruluyor, girin diyorum, bir kızcağız geliyor. "Efendim"

dedi, "Madam Hulusi Bey siz misiniz?". "Evet, benim" dedim. "Aaaa", dedi "Biz dün gece aldık telefonu, sizi rahatsız etmedik". "Hah" diyorum içimden, "Canın çıksm. Geceyansı geleydin keşke". "Efendim" diyor, "Kont Kaprini" diyor, herşeye haber verdiler, sizin pasportunuzu verin bize, biz sefarete, konsoloshaneye gideceğiz, açtıracağız, konsolosa imza ettireceğiz ve bu gün hava güzel, pazar, size orno Gölü'nü gezdireyim emrettiler".

- Kimmiş bunlar efendim?

- Kim görecek oğlum, ne Korno Gölü? Yani, cenneti verseler göremem.

- Bunlar kim efendim, bu gelenler? Bu gelenler kim odanıza? Bu hz geldi dediniz, kim?

- Neyse, Pazar sabahı zavallı kız geldi, otomobille beni aldı, gezdirdi, filân etti. O gölü gezdik, filân ettik. Trene, tren saati geldi, bindim. Şimdi geldim yukarı odaya, adam gülüyor. "Ooo madam" diyor "Vbuz avez tres bonnes voyages" diyor. "Ah" diyorum içimden, "Ne 'tre bon voyaj'ı, sen biliyor musun, kan ağladım". Bir mikrop kaptım, şu parmağım buraya kadar cerahat doldu, ateşler içindeyim, aldırmıyorum. Meğer şey toplamış, püy (Fransızca 'pus': cerahat) toplamış. Neyse, trene bindik. Trende de bir karı bir koca, dedim ki "Hayriye, aklını başına al." Şimdi ben rötar yaptım belki zavallı Paşa bilmiyorum, geldi, baktı, yok, yok. Ne yapıyor, ona sıkılıyorum, deliye döndü adam. Roma'dan çıkıyorum, Milano'dan çıkıyorum, ben ortada yokum. Halbuki bakın Allah'ın hikme tine, onun pasportu da yanlış yapıldı. Benden yarım saat evvel gelmiş.

- Nereye?

- Zürih'e.

- Evet.

- Eden au Lac'a gidiyor. "Hayır" diyorlar, "Milano'dan kimse gelme di". Hemen Ziya'ya telefon ediyor, terbiyeli adam, diyor konsolos. "Hayır Paşam diyor, gittim vallahi" diyor. "Şimdi de gidiyordum karşılamaya" diyor. "Bu üçüncü". "Nasıl olur, Ziya" diyor, "Gelecekti" diyor. "Yok" diyor, "Tek bir kadın inmedi trenden" diyor. "Yani Madam Hulusi değil, tek bir kadın inmedi" diyor. "Gidelim" diyorlar. Ziya'yla beraber geliyorlar Paşa. Hakikaten yarım saat sonra ben geliyorum. Zavallı Paşa, bastonuna dayanmış, beni görünce "Haaayriye" dedi. Ama nasıl böyle, bitti, bir hâl aldı böyle. Neyse, işte koştum, kucakladım, işte geldim dedim. Biraz daha ayakta Ziya'ya teşekkür ettim. "Aman hanımefendi" diyor, "Siz birbirinizi buldunuz ama diyor, beni öldürdünüz" diyor. "E zararı yok filân" diyorum. O evine gitti, biz Eden au Lac'a döndük. İşte böyle.

- Ordan nereye gittiniz efendini? Oradan nereye gittiniz?

- Orada, otelde kaldık üç gün.

- Üç gün sair a?

- Sonra, şeye, Lak Leman'a geldik. Lak Leman'dan vapura bindik, eee Alman hududuna çıktık.

-Evet.

- Neydi o, kardaşım da orda bekliyordu, Hayreti. İki saat.
- Oradan Almanya'ya gittiniz.
- Ordan Münih'e geldik. Münih'den Berlin'e geldik.
- Berlin 'de ne yaptınız?
- Nasıl?
- Paşa nerede kalıyormuş daha önce, Berlin'de?
- Evet?
- Siz istanbul'dayken?
- Evet.
- Paşa nerede kalıyormuş?
- İşte bir vardı, hepsi beraber birarada oturuyorlardı.
- Kimlerle?
- Hardenberg Strasse'de. Charlottenburg'da.
- Evet.
- Doktor Nazım Bey, Doktor Rüsuhi Bey, Paşa beraber otururduk. Aile değil onlar hepsi beraber gittiler.
- Evet eeee..
- Anlattım size
- Oldu efendim
- Bizimkinden sonra Nazım Bey, Doktor Nazım Bey Münih'e gitti. Baha Şakir Bey'in ailesi geldi, o ayrıldı. Gene, Berlin'de bize yakın bir yerde oturdu. Rüsuhi Bey beni bırakmadı. Rüsuhi Bey ve kardaşım Hayreti beraber oturduk ve biz geldik. Ondan sonra Rüsuhi Bey İstanbul'a geldi, onu bilmem.
-Evet.
- Bir iş yapmıyordu, ne iş yapsın? Evinde, onun tarlasında çapa çapalıyordu. Az para alıyorlardı. Odun keserdi onlara. Yardım ediyordu, ekmek yiyordu.
- Eee efendim bir büfe işletiyorlarmış.
- Ne?
- Büfe, sigara satıyorlarmış bir yerlerde. Böyle bir şey var mıydı?
- Cemal Azmi Bey, Trabzon Valisi, tütün ticareti, eee sigara ticareti yapıyordu.
- Berlin'de?
- Berlin'de.
- Evet.
- O Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey.
- Evet.
- İşte onu Baha Şakir Bey'le beraber öldürdüler. Baha Şakir ile Cemal Azmi Bey sokakta, kapının önünde, Ermeniler öldürdü. İkinci felâket.

*

- Efendim, Paşa'nın, Paşa'mn vurulduğu günü anlatır mısınız?

- Evet

- O günü anlatır mısınız?

- Tabii hatırlarım.

- Anlatır mısınız?

- O gün...

- Evet.

- Bize bir şey gelecekti, bir gazeteci, karısıyla, öğle yemeğine...

- İtalyan mı?

- Ama isimlerini bilmivorum.

- İtalyan mı?

- Bir adam, bir gazeteci karı koca, onlar, Baha, Doktor Bahaddin Şakir Bey.

- Evet.

- Çünki kabul edecek şey, bizim evdi. Yani, benim oturduğum yer. Yemeğe geleceklerdi saat on birde. Gene Türklerden çok sevdiğimiz Refik Bey, o geldi. "Aman" dedi, "Hayriye" dedi, "Yemeğe kadar kravat, surdan dedi gideyim de" dedi. Çünki bizim oturduğumuz yer biraz santral. "Bir kravat alayım Refik'le". O iyi Almanca konuşurdu, tanıyordu. Daha evvel dişçi Refik, Ahmet Nesimi Bey'in kayınbiraderi. Zürih'te bunlar, çok terbiyeli çocuklar. Beraber böyle çıkarken "Hiç gitmek istemiyorum" dedi. Vallahi, "Allah yani ah yarabbim!". "Yani, senden ayrılmak kat'iyyen arzu etmiyorum" dedi. "Aaa, artık Paşa" dedim "Sen de çok oluyorsun yani. Yani çocuk musun?" dedim, "İlle böyle eteğime mi yapışacaksın böyle" dedim. "Ne bileyim ben, sen yanımda iken bir kuvvet hissediyorum" dedi. Kapıda, vallahi sokak kapısında. "Sen yanımdayken" dedi, "Bir kuvvet hissediyorum" dedi. "Eee işte yanındayım" dedim, "Şuraya bir kravat alıp gelicen, ben şimdi çıkamam". Evet evde iki adam vardı, biri Polonya'h, biri “lı [64] ama tene bakmak lâzımdı.

- Kimdi efendim onlar, ne iş yapıyorlardı?

- Birisi yemek yapardı, biri de... On bir odalı apartman. Çünki, hep beraber oturuyorduk. Onların yatakları var, yıkanmaları var, filân. İşte bunlar hep toplanırlardı beşer onar ne varsa korlardı. Beraber oturup yiyorduk, yaşıyorduk.

- Evet.

- Ve, Refik Bey geldi, beraber çıktılar. Yani ne kadar, anlatayım, surdan köşe başına kadar. Balkondan baksaydım görecektim, o kadar yakın. Tam o köşeye dönerken, orda bir küçük meydan, Ştaynplas diye bir yer vardı, orada arkasından... Bu adam geldi, kimse, ve ensesinden... Ve adam, katil de söyledi zaten. "İki defa teşebbüs ettim" dedi. "Fakat o kadar tesir altında kalıyordum ki bana baktığı zaman dedi cesaret edip silâhımı alamıyordum" dedi.

---

[64] Buradaki bir kelime anlaşılmıyor.

- Evet. Size kim lıaber verdi efendim? Kim haber verdi?
- Ben evdeyim, apartmandayım.
- Kim söyledi size Paşa'nın vurulduğunu?
- Muhakemede söyledi.
- Hayır Paşa'nın vurulduğunu o gün?
- Aaa, Paşa'nın vurulduğu. İşte o esnada tabii toplandılar.
- Evet.
- Midhat Şükrü Bey'in oğlu vardı zavallı Turgut, öldü o da geçen sene. O geliyordu bize, o görmüş vak'ayı.
- Evet.
- Ve Paşa baston kullanırdı, fena halde hırpalamış katili, polisler kurtardı.
- Evet.
- Turgut koştu, "Aman" dedi. Eee, evin içinde Rüsuhi Bey var filân, kalabalığız. O felâketi birden Doktor Nazım ağlayarak, Baha Şakir bağırarak, ağlayarak. Kimisi ağlıyor, kimisi başını vuruyor. Ben de ortada artık ne olduğumu bilmem. O esnada artık hatırlayamam. Efendim bir de cenazeyi anlatır mısınız? Cenazeyi... Nasıl oldu, nasıl kalktı?
- Fevkalâde yaptılar. Üç gün sonra cenazeyi aldılar şeye götürdüler. Şeye götürdüler, Anbome yaptılar, dondurdular tabii. Yani öyle bir şey yaptılar ki, hani yüz sene yaşayabilir. Muazzam bir şey yaptılar. Ve cenaze, gelen telgraflar, mektuplar, bütün o eski kumandanlar, tayyarelerle mektuplar attılar. General Ludendorff "Alman'ın kara lekesi. Alman devleti bugün muazzam bir kara eee şeyi aldı, leke aldı ve silinmez, ebedî bir leke" dedi telgrafında. Çok, çok iştirak ettiler.
- Hangi camiden kalktı? Orada bir camiden kalkmış, cami.
- İşte, camiden kalkmadı. Cami yoktu daha. Camiyi, Talât Paşa o arsayı elde etti filan çalıştılar, çalışıyorlardı. Cami filan bir şey yok. Bir oda, bir mescit gibi ve yer daha bitmemiş, alınmamıştı. Orada gene bir kapalı bir yer fakat onlara ait kilise değil. Hatta Paşa'nın konduğu yer, Abbas Hilmi Paşa'nın da, Hidiv, oğlu bir otomobil kazasında ölmüştü onun da zavallı böyle nakil için hazırlanmış, Mısır'a gidecek o cenazeyle beraber.
- Ne kadar kaldı orada?
- On sene.
- Sonra?
- Sonra, işte ondan sonra Wasserman, Deutsche Bank direktörü Wasserman vardı ki o bizi en çok en himaye eden, besleyen daha doğrusu, o ben İstanbul'a geldim, Paşa'nın felâketinden sonra ancak bir buçuk sene oturabildim. Neyle geçineceğim, yok! Mecbur oldum gelmeye, yoksa gelmek taraftarı değildim, bekleyecektim ama gene gelecektim. Çünki geçinmenin imkânı yok, yok. Mektup alıyorum, diyor ki "Alman kanununda bir cenaze böyle şey olursa ancak on sene dışarıda kalabilir. On seneden sonra ya sahip olanlar alır veyahut devlet bir yere

defneder. Onun için çok rica ederim bunu, temas et, eğer hakikaten alırlarsa burada sen hiçbir şeye üzülmeyesin, her şey bana ait, bize ait. Elinize teslim edeceğiz. Yoo almıyorum, o vakit biz burada lâzım olan vazifemizi yapalım". Tevfik Rüştü Bey, hariciye vekili. Mektubu okur okumaz hemen Tevfik Rüştü Bey'e telefon ettim. "Tevfik Rüştü Bey bak" dedim, "Sen". Bana hep takılırdı. "Gelecek, gelecek merak etme. Gelecek gelecek merak etme, getiriceğiz". "Böyle bir mektup aldım, ne olacak?" Hiç unutmam, kurban bayramına da üç gün var ama neye tesadüf ediyor bilmiyorum. "Aaa" dedi, "Hayriye Hanım gel dedi, atla trene" dedi. O zaman öyle otobüsler, filânlar yok. "Gel" dedi. "Peki" dedim, atladım trene Ankara'ya geldim. Tevfik Rüştü Bey de Ankara'da Hariciye Köşkü'nde, yukarıda oturuyor. Ben de indim Tahsin Beyler` e tabii başka kimsem yok. Tevfik Rüştü Bey'le görüştük. "Aman" dedi, "Merak etme", "Ben" dedi "Atatürk'e bahsettim" dedi. "Atatürk bu gece yemeğe bekliyor sizi yukarı köşke". "Peki" dedim. Beraber Tevfik Rüştü Bey'le yukarı köşke çıktık. Çankaya'ya gelin ama, nasıl görsün böyle şey gibi, somnambül (uyurgezer) gibi ben. Yani nereye çeksen gidecek vaziyetteyim. Gittik, muazzam bir sofra, gene o heyeti, o içkiler. Vaziyeti biliyorsun, artık onu söylemi-yorum. Herkes yedi içti filân, hattâ bana takıldı. "Yemiyorsunuz bir şey hanımefendi" dedi. "Aman" dedim, "Paşam müsaade buyurun, ben zaten" dedim "Az yerim". Neyse, giden gitti. Ruşen Eşref, Nuri Conker, Tahsin Üzer, bir de Arıkan vardı.

- Evet.

- Neydi?

- Saffet.

- Evet. Onlar kaldılar. "Hadi gelin" dedi "Poker oynayalım" dedi. "Aman Paşam, ben poker moker bilmem" dedim. "Ben hakikaten de ömrümde kâğıt tutmadım, bilmem" dedim. "Ben size öğretirim" dedi. "işte, böyle yaparsın, şöyle yaparsın", neyse bir şeyler. Saat oldu iki, eee, bir şey açmıyor. Şimdi durup dururken "Efendim, ben bunun için geldim, sana gelmedim" gibi denemez tabii.

- Evet.

- Kazanmışım pokerde, onu da bilmem. "Aaa.." dedi, nekesti çok. "Yooo, dedi bende para yok, Nuri versin" dedi. "Nuri" dedi, "Ver hanımefendiye borcunu" dedi. "Olur olur" dedi Nuri Conker, "Ben" dedi, "Hanımefendiye veririm borcumu". Kaç para, bilmem. "Siz" dedi "Her Şeyi kazanıyorsunuz" dedi bet'na. "Aman Paşam, ne kazandım?" dedim. "Dünyada kazandığım bir şey vardı onu da Allah elimden aldı" dedim,

"Hiçbir kazancım yok benim hayatımda" dedim. "Nedir sıkıntınız?" dedi, "Niye böyle dedi şeysiniz?" dedi. "Efendim" dedim, "Böyle bir mektup aldım, Tevfik Rüştü Bey'e bahsettim, Tevfik Rüştü Bey de 'Atla trene gel' dedi. Onun için" dedim "İz'âc ettim, rahatsız ediyorum sizi" dedim. "Ben" dedim "Dün akşam trene bindim, bu sabah indim" dedim. Şöyle durdu, "Hanımefendi" dedi, "Talât Paşa'nm cenazesi" dedi "Böyle hoppadan gelmez" dedi. "Biz" dedi, "Almanlarla

hesaplaşacağız" dedi. "Bu Almanlar[7]in yaptığı" dedi, "Haksızlığı" dedi, "Hesabını soracağız" dedi. "Alman hükümeti nasıl bu hatayı yaptı?" dedi. "Vallahi Paşam" dedim, "Son dakikada bile Adliye vekili, nâzın Alman Adliye Nâzın" dedim, "Eve geldi. 'Hanımefendi hakikat sen üzülme, sen muhakemedeyken o hayatta olmayacak. Bunu koy başına, biz onu diri aldık ama ölüsü çıkacak'. Polis müdürü Weiss, o geldi o daha fenasını söyledi, 'İntikamını alacağız' diye" dedim "Beni kandırdılar ve bizi" dedim "Müdafaa hakkı bırakmadılar. Çünki biz müdafaa edeceğiz, biz diye bize vaat ettilerdi".

- Evet.

- "Halbuki bakın" dedim "Şimdi" dedim, ama bu sonra oldu, "Şimdi" dedim "Bir kanun varmış efendim". "Ne kanunuymuş?" dedi, anlattım. "On sene" dedim, dururmuş, "On seneden sonra bunun defnedilmesi lâzım". O zaman da Berlin Sefiri Hamdi Bey isminde, bu muhacir müdür-i umumisidir. Oğlu sonra Amerika'da sefir-i kebir oldu bilmem neler oldu filân. Hamdi bilmem ne. "Evet" o arada dedi, "Bu böyle olmaz" dedi. Şeye dedi ki, Ruşen Eşrefe "Al kâğıdı eline" dedi, "Derhal bir telgraf çek, Talât Paşa'yı defnedin yani koyun toprağa olduğu gibi. Zamanı gelecek ben getireceğim" dedi. "Bana itimadınız yok mu?" dedi, "Emniyetiniz yok mu?" dedi. "Aman efendim, ölmüş bir adamın ne emniyeti olacak?" dedim. "Artık Talât Paşa ortadan kalktı" dedim. "Bunu hiç aklınıza getirmeyin" dedim. Hissettim, hissiyatını. "Rahmetinize muhtaç Talât Paşa" dedim. "Hayır" dedi, "Ben" dedi, "Bunu" dedi, "Bırakmam" dedi. Böyle. "Öyleyse" dedim, "Bana müsaade edin" dedim. "Ben de" dedim, "Wasserman'a, Mösyö Wasserman'a telgraf çekeyim böyle böyle yapın defnedin diye yani koyun yerine diye şey edeyim" dedim. "Peki" dedi, "Yazın" dedi, "Siz de yazın" dedi, "Bütün bunları". Yani nasıl söyleyim bunu hissetmek... Allah kimseye o acıyı vermemek lâzım. Hissiyatını anlıyorum fakat söyleyemiyorum bir şey.

- Evet.

Çünki ne olacağını bilmiyorum. Acaba iyi mi olur, kötü mü olur evham içindeyim. "Peki efendim, emredersiniz" dedim. Ve o gün akşam üstü trene atladım eve geldim. Derhal Almanya'ya bir telgraf ama artık böyle artık şeydim, böyle ve anlattım Wasserman'a. Onlar da cenazeyi aldılar o yerden götürdüler bu bizim mezarlığa. Ufacık bir yer böyle şu kadar bir yer, bir oda var ve küçük. Bir de imamımız var. Pek efendi bir adam, Müslüman adam, oraya koymuşlar, kapattılar. Onun mezarlığı şeyi var mezarlığı var Erol size verdi mi?

- Resim mi?

- Resim var. Evet oraya koydular, kapattılar ve bana da yazıyor Mösyö Wasserman, "Hiç merak etme, istediğin gün alabilirsin". Anladım ki bu kadar. Bir daha mevzubahis etmedim.

- Sonra getirttiniz.

- Ve bir daha da böyle teşebbüse gitmedim. -Evet.

- Ne yapayım, ne yapabilirdim?

- Tabii.

- Yani bir kuvvetim yok, bir kudretim yok, tutunacak bir dalım yok. Nasıl anlatayım size, yani biz burada ben, kayınvalidem, görümcelerim umacı vaziyetinde kaldık. Hiç! Ancak ve ancak bir halazadem vardı, Büyükçekmece kaymakamı, o halamı çok severdim ve halam gelirdi. Yani, yani en yakınlarım bile baş çevirdiler. Onu bırakın, o bir facia.

- Efendim mahkeme nasıl oldu?

Mahkeme, eee mahkeme tarihini kaydettiler. Mahkemeye gittim. Dedim ki, "Ben gitmeyeyim". "Hayır" dediler, "Gelin mahkemede görsünler sizi". Pekâlâ. Doktor Nazım, Doktor Baha Şakir, Rüsuhi Bey, Cemal Azmi Bey, bir Azmi Bey vardı o değil, Cemal Azmi Bey, Trabzon valisi, asıl Trabzon teşkilâtını yapan, Karadeniz'i temizleyen adam. Bakın,onun eseri çoktur. Hiç mevzubahse girmiyor onlar. Bugün Karadeniz elimizdeyse, Cemal Azmi'nin sayesindedir. Yaaa, işte bakın, bunlar hep haksızlık, hep. Ya bilmiyorlar yahut bilmiyorlar işte... O derinlik size ait, bana ait değil. Gittik, bir yer, üç dört tane şey var, hastabakıcı, sörler fakat onlar hepsi Katolik. Ve o zamanki hükümet de şey bir hükümet, Hristiyan, Katolik. Koyu Katolik. Müslüman düşmanı. Dava ediyorlar. O sörler diyorlar ki "Evet" diyor, "Biz" diyor, "O şey zamanında" diyor, eee, "Hicret ettikleri zaman, aman" diyor, "O Türkler nasıl kestiler" diyor, "O Ermeniler'i nasıl doğradılar, nasıl parçaları attılar köpeklere". Neler anlatmıyorlar, ne facialar anlatıyorlar, anlatamam size. Bunların hiçbiri vallahi olmadı. Söylediler, söylediler, sonra bana dedi ki hakim, "Ne dersiniz buna?". "Ben buna efendim" dedim "Baştan aşağı yalan" dedim. "Ve bu gördüğünüz bu kadınlar" dedim "Hepsi sahtekâr ve hepsi para almış kadınlar" dedim. "Bunlar tamamen yalan. Bu vak'aları yaptılar fakat Ermeniler, Erzurum'da" dedim. "Ardahan'da, Kars'ta yaptılar" dedim. "Ondan sonra" dedim "Ermeni inkılâbı oldu, onlar sebebiyeti verdi. Bunları, bu faciaları yapan işte bu gördüğünüz bu insanlar" dedim. "Başka söyleyecek bir şeyim yok" dedim ve yürüdüm çıktım.

- Ne kadar sürdü mahkeme efendim? Dava ne kadar sürdü? Dava ne kadar devam etti?

- Hiç ve biz... Yarım saatte bitti.

- Bir celsede mi, tek celse mi?

- Tabii, tabii.

- Ha bir celse.

- Tabii, tabii. Biz bunları yukarda söylerken aşağıda sırayla otomobiller çeçekler içersinde katili aldılar gittiler.

- Yani bir celsede mi beraat etti?

- Evet, çünki kanaat ettiler. Evet onlar o şeyin üzerinde yemin ediyor lar, "Gördük" diyorlar, "Bilmem ne" diyorlar. O Katolik şeylerin de, neydi o fırkanm ismi, meşhur bir partiydi. O devrede yaptılar, onu beklediler o zaman.

- Sosyalistler mi efendim? Sosyalistlerin zamanı?

- Sosyalistler değil hayır (hayir. Sosyalistler o zaman yoktu. Sosyalistler sonra çıktı. Sosyalist son.zamanda Almanya'da çıktı. Dava böyle, gelişi de böyle. Artık bir daha ağzımı açmadım. Tâ ki, Saraçoğlu başvekil oluncaya kadar. Saraçoğlu başvekil, arıyorum onu, Dolmabahçe'den çıkıyor. Dolmabahçe'de buluyorum telefonda, "Geleceğim" dedim.

-Evet.

- "Seninle konuşmak istiyorum". "Buyurun gelin, bekliyorum" dedi. Sarayda beni, Dolmabahçe'de odası eee bir denizin üzerinde bir odada kabul etti. Dedim ki, "Şükrü Bey, sen" dedim, "Talât Paşa'yı severdin". "Beni Talât Paşa yetiştirdi. Ben Talât Paşa'yım, ben bilmem neyim, hep bunları bana söylüyorsun. Hadi bakalım" dedim "Şimdi başvekil oldun. İsmet Paşa da namus-ı mücessem bir adam". Bence yani İsmet Paşa bana dünyanın en büyük iyiliğini yaptı. Ne yaptı? Talât Paşa'nın cenazesini getirmişti. Hayır deseydi ne olacaktı? Ne olacaktı, ne yapacaktık, hiç, bu güne kalacaktı. İnkâr etmem, zaten benim ne alâkam var. Bir alâkam yok devletle, bilmem neyle, hiçbir alâkam yok. "Zaten" dedi, "Uğraşıyoruz" dedi. O zaman işte Celal BayarTar bilmem neler hepsi hayatta. "Hiç merak etme Hayriye Hanım" dedi, "Söz veriyorum", dedi. "Pekâlâ" dedim, alktım. Hatta ben çıkarken Kırdar valiydi.

- Evet.

- O giriyordu. Yüzüme baktı güldü. Hani gülerek böyle. Saraçoğlu da kapılara kadar filân böyle şey etti. Bindim eve geldim. Şimdi, Talât Paşa'nın cenazesinin gelmesi... Talât Paşa, cenaze gelecek. Cenaze geldiği zaman sefir de ne paşaydı? Prenses Emine'nin kocası, öldü o da, ne Kemal? Son sefir kimdi?

- Berlin'de mi efendim?

- Berlin'de.

- Bulurum ben onu, ben onu bulurum efendim

- Efendim, Prenses Emine de Abbas Halim Paşa'nın kızı.

- Evet.

- O ikinci kocası. İlk kocası Şehzade Abdürrahim Efendi'ydi ve onu ben yaptım.

-Evet.

- Çok beğeniyordum, çok güzel bir kızdı, "Aman" dedim. "Emine". "Prenses Emine varken, ne arıyorsunuz? Dünya güzeli bir kız. Hadi onu gelin yapalım Abdürrahim Efendi'ye". Sultan Hamid'in oğluna.

- Evet.

- Neyse, enayiliğim çok.

- Estağfirullah.

- Çok. Hepsinden maşallah iyi gördüm. Bana bir mektup acele yazıyor, "Aman" diyor, "Cenazeyi arıyorlar, dikkat edin". Çünki çok şey var, tedbir var. Cahid Bey hayatta, Hüseyin Cahid. Bu Azmi Bey de polis müdürü, Beyrut

Valisiydi o da. Hemen Cahid Bey'e telefon ettim, "Aman" dedim, "Cahid" dedim, "Paşa'nın cenazesi geliyor". "Yok canım", dedi "Öyle şey" dedi. "Öyle onlar atar" dedi. "Yahu" dedim, "Gelecek". Sofya sefiri de Menteş, karısı Fatma yani elimizde doğdu. "Peki" dedim. Gece Sofya'yı aradım durdum. Fatma dedi ki, "Yarın sabah geliyor" dedi cenaze. "Bu gece geliyor" dedi, "Cenaze burada kalacak". "Yarın sabah" dedi, "İstanbul'a hareket ediyor" dedi, "Trenle". Aaa, ne yapalım? Hemen koştuk, "Aman" dedik, bu çocukların babası, Sabuncaki'ye gittik. Muhteşem bir çelenk yaptı bembeyaz güllerden. Bunlar da küçük böyle. Bunlara da birer tane beyaz gül, üstüne koymak için, hazırladılar. Cahid'e telefon ettim. "Cahid" dedim, "Yarın sabahcenaze geliyormuş". "Hayır" dedi, "Olsa bana söylerlerdi". "Cahid'ciğim sen ister inan ister inanma, ben vazifemi yapıyorum". Zaten kimseye saklı...

- Evet.

- O zamanki merkez kumandanı kimdi bilmiyorum. Kimseye söylemiyorum. Azmi Bey'e de haber verdim. Azmi Bey dedi ki, "Ben sana geleyim, beraber gidelim" dedi, geldi.

- Evet.

- Azmi Bey bize geldi, beni aldı, Hamdi'yi[65] aldı, babalarını da, çocukları da aldı. Biz Sirkeci'ye geldik. Baktım, Cahid de geliyor. Son dakikada Cahid Bey, artık trenden Bakırköy'e geldi yani o kadar yakın. Geldik. Merkez kumandanı yanıma geldi. "Hanımefendi" dedi, "Bir ricam var size" dedi. "Aman efendim" dedim, "Ne ricası?". "Çok rica ederim böyle şey etmeyin, heyecanlanmayın, telâş etmeyin" dedi. "Aman müsaade edin" dedim, cevap vermedim. Cenaze gelecek garda ben bağıracağım, helecan edeceğim, olacak şey mi? Bak ne budala, ne aptal! Kiminle konuşuyorsun, kim var karşında, kim çekti acıları, kim yaptı bunları? Hiç. Yani geç... Cenaze geldi cenazeyi çıkardık trenden. Çıkardılar hemen şey ettiler, koydular tabutun üzerine, gülleri koydular. Üç araba, önde Paşa'nın arabası, kapalı birşey. Merkez kumandanı, Cahid Bey, Azmi Bey bir arabada, ben de çocuklarımla ve Hamdi bir arabada. Geldik, Nişantaşı'ndaki bir hastaneye, o zaman hastaneydi, oraya koydular cenazeyi ve kapıları da kapadılar. Cenaze bugün öğleden sonra, öğleden sonra mı öğleden evvel mi kalkacak, bunları biz kaçırdık ama.

- (Erol BAFRALI): Sabah.

- Bilmiyorum vallahi. Vallahi oğlum yani Nişantaşı'ndan bu Abide-i Hürriyet'e kadar iğne atsan yere düşmeyecek. Kim yaptı, kim söyledi, nerden çıktı? O Azmi Bey yaman adamdı zaten. Bütün bu polis teşkilâtı yapan o. Polis, birşey yoktu o zaman. Cahid Bey bütün o gençliği ama ne gençlik, ne gençlik anlatamam size. Sağlı sollu o akın halinde geldik Abide-i Hürriyet'e.

---

65 Hayriye Talât Hanım'in ikinci eşi Mehmet Hamdi Bafralı (1885-12 Eylül 1954).

Kazdılar oraya, merasimini yaptık, kapadık. İşte cenaze alayı bu... Birkaç tane sivil vardı tabii. Asker masker yok, kimse yok, yoktu. En başta da zavallı bizim Cavid Bey'in oğlu, o Ankara'da pek şeker oğlan. O böyle silindir şapkasıyla, smokiniyle...

- (Erol BAFRALI): Cenaze marşı çaldı, cenaze marşı çalıyordu. Asker vardı, olmaz olur mu canım?

- Ha evet hatırladım. Her neyse, işte merkez komutanı vardı, tabii, öyle ya tabii asker vardı. Ama az az.

- Yani askeri tören miydi?

- Hayır hayır. Öyle büyük bir merasim filân yok. Neyse oldu. İşte cenazenin şeyi bu.

- Teşekkür ederim Efendim siz Berlin'de ne kadar kaldınız Paşa'dan sonra?

- Ben mi?

- Evet.

- Ben, Paşa 21'de şehidoldu. Ben İstanbul'da, 22, bir sene iki ay filân böyle bir şey kaldım. Kalmadım, kalamadım, nerden kalacam? Kayınvalidem, görümcelerim buradalardı. Beş sene, o beş sene zarfında milyarları verseler söyleyemem ıstırabımı, ne çektiğimi. Kimse kapımızı açıp şey...

- Niçin?

- Bilmiyorum. Ödediler, çok fena ödediler. Ama ne faide, çok acı ödediler. Kudret, kuvvet ellerindeyken Allaaah... Hiç olmazsa biz, muhteşem bir şehid verdim ben. Mesele orada. Eğer ona bakarsan öyle(13). Bak, Allah'ın ikmetine bak! (66)

"Buradan itibaren, birkaç dakikalık bölüm metinden çıkartıldı.(67) Buradan itibaren, birkaç dakikalık bölüm metinden çıkartıldı.

- Evet.

- Hayatım, bu kadar. Hayatın acı kısımları bunlar ama Allah'a bin şükür, kimseye minnet etmedim, kimseden bir on para ne istedim, ne de kabul ettim. Kendi yağımızla kendimiz... Babalarının(68) tütün deposu vardı, onu kapattılar. Yok ameleler, yok bilmemneler. O tütünleri çürüttüler, attılar. Bugün Bafra'lılar parmakla gösterilir. Bütün Bafra ismi öyle. Hacı Kadirzâde dedin mi, Nemlileri kurtaran, kaympederim. Babaları on para vermedi. "Efendi" derlerdi kayınpederime, o çıkardı yirmibeş bin altın. Yirmibeş, yok, iki-üç bin altın neydi, neyse... Ve babaları, Midhafın babası, onun da ismi Hamdi. "Efendi" demiş, "Bak sen yardım ediyorsun" demiş, "Midhat'la Galib'e" demiş. "Bunlar kaybeder, borç tanımayız". Hamdi, "Evet". "Biz borç tanımayız". Kayınpederim demişki "Hadi hadi" demiş "Senden ne para istiyorum ne de borç. Ben, Midhat'la Galib'i severim, evlât gibi". Büyük kızını evlendiren, torunlarına bakan bütün Nemliler, Hacı

---

66 Buradan itibaren, birkaç dakikalık bölüm metinden çıkartıldı.
67 Buradan itibaren, birkaç dakikalık bölüm metinden çıkartıldı.
68 Çoçuklarının babası olan ikinci eşi Mehmet Hamdi Bafralı`yı kastediyor.

Kadirzâde Mehmet Efendi'nin konağında yaşadılar. Bugün Bafra'da en büyük ev ve üç tane çeşme, sokakta sular akardı. Her kapıdan bir çeşme, sular akardı. Mahvettiler. Herkes... Neye kaçtılar anlamadım. Yahu ölmüş, bitmiş bu adam. Dirilmeyecek ki, ne korkuyorlar!

- Evet.

- Ve dirilse de yapar mı? En büyük düşmanına bile ekmek yerine altın verirdi. Bu kadar iyiliklere karşı ne var? Hiç, hiç. Kendi yağımla hani elde hafif pahada ağır ne varsa sattık, yedik. Zavallı Hamdi hiç ses çıkarmadı. Pek iyi, pek iyi, pek iyi, pek iyi, böyle... Son derecede terbiyeli, nazik bir adamdı. Yani böyle...

- Evet.

- Malmı mülkünü, canını feda etti, genç adam gitti, kahroldu. Beni böyle mutfakta gördüğü zaman başını çevirirdi. "Ne yapayım" derdi, "Elimi kolumu bağladılar, hiç birşey yapamam" derdi. Onu da niye yaptın diyeceksin değil mi? Beş sene bekledim. O beş sene zarfında, evlâdım diye söylüyorum, herkesin gözü beni, en baştan aşağıya kadar... "Aman ne güzelsin, aman gelelim, aman çaya gelelim, aman otomobiller". Ben öyle bir adamla öyle bir şey yapamazdım. Geçmiş ola, hayatımı kapamıştım zaten. Ben artık hayata girmedim. Hayatı kabul etmedik. Ancak ve ancak üç tane ahbabım vardı, o kadar. Başka kimseyle, kimsenin ne evine gittim, ne kaldım, ne yedim, ne içtim. Hiçbir zaman. Bak, Hacı Adil Bey'in haremi hâlâ hayatta, yalvarırlardı, yemeğe çağırırlardı, gitmezdim.

- Haa Adil Bey'in hanımı?

- Tabii.

- Hayatta mı efendim?

- Hayatta ama kaç yaşında? Hacı Adil Bey dedim, Midhat Şükrü Bey'in haremi,, zavallı kadın o şekerden gözleri... "Aman Hayriye" derdi, "Kimsenin evine gidip bir fincan kahve içmiyorum".

-Evet.

- Kendi yağımla, kendi şeyimle, kendi... Aman varsa yoksa bana Atatürk ne dedi? "Hanımefendi" dedi, "Siz" dedi, "Şanslı kadınsınız" dedi.

-Evet.

- "Aman efendim" dedim, "Alay etmeyin" dedim. Yani hakikaten cevap verecek vaziyette değildim. "Benim kadar dünyada bedbaht bir insan var mı?" dedim. "Hayatını, tahtını, bahtını kaybeden bir insan?". "Hayır" dedi, "Bakın" dedi, "Evlendiniz muvaffak oldunuz" dedi. "İki tane çocuğunuz var" dedi, "Oğlunuz var. Benim neyim var?" dedi. "Benim neyim var?" dedi. "Neydi aceleniz?" dedi. Bana da böyle kızdı.

- Evet.

- Peki, beş sene nerdeydin? İlle tutturdu, çocukları ver. Ertuğrul'u istedi değil mi, o küçük, çok güzeldi böyle sapsarı saçları filân böyle. İllâ ver bana. Benim hayatım onlar, benimle beraber. Ve ben çocuklarım birgün, birgün ne kimsenin evine yolladım, ne kimsenin yemeğini yedirdim. Bir defaya mahsus

Allah rahmet eylesin, Reşad Ömer Bey'in evinde yemeğe gittik. Bir defaya mahsus, kat'iyyen kimseye göndermedim.

-Evet.

- Kendimiz büyüttük, kendimiz, babaları okula götürür, okuldan gelirler. En iyi mekteplere koyduk, Hayskullar'a koyduk, ne bileyim ben, üniversitelere gitti. Hiç, hiç, hiç, hiç, hiç, hiç, kimse, bunların üstünde kimsenin hakkı yok. İşte böyle bir aile. Ömrüm, hayatım bu..

- Efendim, bir daha dünyaya gelseniz aynı hayatı yaşamak ister misiniz?

- Aynı hayatı yaşardım. Tabii, gayet tabii. On sene dünyanın en bahti yarıydım. Ama diyeceksin ki, altmış sene de felâket çektin. Allah iki tane çocuk verdi, onların sayesinde yaşadım. İki tane oğlum var, torunlarım var...

TALÂT PAŞA'NIN KRONOLOJİK HAYATI

1874	Çepelceli sorgu hâkimi Ahmed Efendi ile Hasköylü Hürmüz Hanım'ın oğlu olan Mehmed Talât, Bulgaristan'ın Hasköy kazasında dünyaya geldi.
1890	Edirne Posta-Telgraf İdaresi'nde stajyer olarak devlet memurluğuna girdi. Bu tarihten sonra, Terakki ve İttihad Cemiyeti ile temasa başladı.
1897 (30 Temmuz)	Siyasetle uğraştığı gerekçesiyle azledilip üç sene küreğe mahkûm edildi ve Edirne Hapishanesi'ne kapatıldı.
1898 (13 Temmuz)	Sultan İkinci Abdülhamid tarafından affedildi ve Selanik'te seyyar posta memurluğuna getirildi.
1899	Selanik Posta ve Telgraf Başmüdiriyeti kâtibi oldu.
1903	Selanik Posta ve Telgraf Başmüdiriyeti Tahrirat Başkatibi oldu.
1907	Posta ve Telgraf Müdürlüğü'ndeki vazifesinden azledildi.
1908 (3 Aralık)	İkinci Meşrutiyet'in ilâmndan sonra Edirne'den milletvekili oldu.
1908 (23 Aralık)	Meclis-2 Mebusan'ın Birinci Reis Vekili seçildi.
1909 (mayıs)	Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı
1910 (2 Mart):	Yanyalı Ahmed Hulusi Bey ile Abdüllâtif Paşa soyundan Hadice Hanım`ın kızı Hayriye Hanım (1895-1983) ile evlendi.
1911 (11 Şubat)	Dahiliye Nazırlığı'ndan istifa etti.
1912 (Şubat)	Said Paşa Hükümeti'nde Posta ve Telgraf Nazırı oldu.
1912(16 Temmuz)	Said Paşa'nın istifasıyla Posta ve Telgraf Nazırlığı görevi son buldu.
1912	Gönüllü er olarak Balkan Savaşı'na katıldı.
1913 (Haziran)	Said Halim Paşa'nın başkanlığındaki Ittihad ve Terakki Partisi Hükümeti'nde tekrar Dahiliye Nazırı oldu.
1915 (24 Nisan)	Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını, bu merkezlerde bulunan bütün belgelere elkonmasını emretti ve iki gün içerisinde başta İstanbul olmak üzere, vilayetlerdeki önde gelen Ermeni komitacıları tutuklattı. Bu tarih, Ermeniler tarafından daha sonra "soykırım günü" ilân edilecektir.
1915 (Mayıs başları)	Ermeni tehciri başladı.
1915 (26 Mayıs)	Sadaret'e hitaben yazdığı bir tezkerede Ermeni komitacıların faaliyetlerinden bahsetti ve bazı vilayetlerdeki Ermeni nüfusun boşaltılmasını istedi.

1915 (27 Mayıs)	Talât Paşa'nın isteği doğrultusunda, Tehcir Kanunu çıkartıldı.
1915 (1 Haziran)	Tehcir Kanunu, o zamanın resmî gazetesi olan Takvîm-i Vekayi'de yayınlanarak resmen yürürlüğe girdi.
1915(Mayıs-Ağustos)	Vilâyetlere, tehcir sırasında alınacak tedbirlerle ilgili talimatnameler gönderdi.
1917(4 Şubat)	Said Halim Paşa'nın istifası üzerine, Sultan Mehmed Reşad tarafından sadrazamlığa getirildi ve "Paşa" unvanını aldı.
1918(7 Ekim)	Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda mağlûp olması üzerine, Sultan Vahideddin'e istifasını sundu.
1918(1 Kasım)	İttihad ve Terakki Partisi`nin son kongresine başkanlık etti ve parti, bu kongrede tasfiye oldu.
1918 (1-2 Kasım)	İttihad ve Terakki'nin diğer önde gelenleriyle beraber, Türkiye'den ayrıldı ve Kırım üzerinden Almanya'ya gitti.
1921 (15 Mart)	Sogomon Tehlirian isimli bir Ermeni tarafından Berlin'de katledildi.
1943 (25 Şubat)	Berlin'de geçici bir kabirde muhafaza edilen cenazesi. İstanbul'a getirildi ve devlet töreniyle Şişli'deki Hürriyet Tepesi'nde defnedildi.

Talât Paşa'mn nüfus tezkeresi

Talât Paşa, hakkında yapılan birçok araştırmada Edirneli olarak gösterilmiştir. Burada ilk defa yayınlanmakta olan nüfus tezkeresinde Paşa'mn Bulgaristan'ın Hasköy Kazası'nda doğduğu görülüyor.

DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYE TEZKİRESİDİR

İsim ve şöhreti	Talat Efendi
Pederi ismiyle mahall-i ikameti	Çepelceli müteveffa Ahmed Efendi
Validesi ismiyle mahall-i ikameti	Hasköylü Hürmüz Hanım
Tarih ve mahall-i veladeti	1290
	Bin ikiyüz doksan tarihinde
	Bulgaristan'ın Hasköy kazası
Milleti	İslâm
San'at ve sıfat ve hizmet ve intihab-ı salâhiyeti	Türkçe, Fransızca ve Rumca kitabet eder, Telgraf ve Posta Başmüdiriyeti Başkâtibi
Müteehhil ve zevcesi müteaddid olup olmadığı	Mücerreddir
Derecat ve sunuf-ı askeriyesi	Redif

		SİCİLL-İ NÜFUSA	
		KAYDOLUNAN MAHALLİ	
EŞKALİ		Vilâyeti	Selanik
Boy	Orta	Kazası	Selanik
Göz	Elâ	Mahalle ve karyesi	Pinti Hasan ...[69]
Sima	Buğday	Sokağı	Mezarlık
Alâmet-i farika-i sabite	Tam	Mesken numarası	Emlâk
		Nev'i- mesken	41 H 1

Bâlâda isim ve şöhret ve hâl-i vaziyeti muharrer olan Talât Efendi, Devlet-i Aliyye'nin tâbiyetini hâiz olup ol suretle ceride-i nüfusda mukayyed olduğunu müş'ir işbu tezkire ita kılındı. 9 Temmuz 321

Kavd-ı atik H 26 Edirne'nin Kösec Balaban Mahallesi.

Nezaret-i 9 Temmuz 321
Umur-ı Dahiliyye Nüfus Nazırı namına İkinci Komisyon Reisi

---

69 Bu kelimeyi okuyamadım.

یکرمی پاره‌سی تجهیزات عسکریه مصارفنه عائددر

سجل نفوس نظامنامه‌سنك بشنجی ماده‌سی

تبعهٔ دولت علیه‌دن هر شخص اموال غیر منقوله بیع و فراغ و انتقالنده، و بر مأموریت و خدمته انتخاب و تعیینده و مکتبه دخولنده و قاعد و معزولیت معاشی استحقاقنده، و مرور تذکره‌سی و پاسپورت اخذنده و پولیس معاملاتنده و محاکمه مراجعتنده و حقانده نفوس تذکره‌سی ابراز ایتمکه مجبوردر. کوستریلمدیکی حالده خصوصات مذکوره‌نك اجراسی سجل نفوسه قید اولندیغنی مبین تذکره اخذ ایدلنجه‌یه قدر تأخیر اولنور. تذکرهٔ عثمانیه‌یی ضایع ایدن و یا تغییر و تحریف ایدن و بو مقوله ساخته تذکره‌لری استعمال ایلیانلر جزا قانوننك یوز الی بشنجی ماده‌سی موجبنجه بر سنه‌دن اوچ سنه‌یه قدر حبس ایله مجازات ایدیلور.

مشروحات محلی

[illegible]				
معاملات تاریخی	[illegible]			

نقل محل وقوعاتی

[illegible]	قضاسی	محله‌سی	زقاغی	سکنی نومروسی	سبب نقل	تاریخ ومهر	[illegible]	قضاسی	محله‌سی	زقاغی	سکنی نومروسی	سبب نقل	تاریخ ومهر
[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]							

SİCİLL-İ NÜFUS NİZÂMNÂMESİNİN BEŞİNCİ MADDESİ

Yirmi parası techizât-ı
askeriye masarifi içindir.

Teb'a-i Devlet-i Aliyye'den her şahıs emvâl-i gayrımenkule bey' ve ferağ ve intikalinde ve bir memuriyet ve hizmete intihâb ve tayininde ve mektebe duhûlünde ve tekaüd ve ma'zuliyet maaşına istihkakında ve mürur tezkeresi ve pasaport ahzında ve polis muamelâtında ve muhakeme müracaatında ve münâkehâtda nüfus tezkiresini ibraz etmeye mecburdur. Göstermediği halde husûsât-ı mezkû-renin icrası sicill-i nüfusa kavdolunduğunu mübeyvin tezkire ahzedinceye kadar te'hir olunur. Tezkire-i Osmaniye'yi sahte olarak yapan veya tagyîr ve tahrif eden ve bu makule sahte tezkireyi bilerek isti'mâl eyleyenler Ceza Kanunu'nun yüz elli yedinci maddesi mucibince üç seneye kadar habs ile mücâzât edilirler.

Meşruhat Mahalli	Nakl-i Mekan Vukuatı	
	Vukuat numarası Sokağı Mesken numarası Suret-i nakli	56
	Kazası	Üsküdar
	Mahalle ve karyesi	Cafer Ağa
		Karakol
		7 haneye muvakkaten
		21 Şubat 326

“TAL`AT” TABUTU ÖNÜNDE[70]

Tal'at Paşa'nın Berlin'den 25 Şubat 1943
tarihinde İstanbul'a getirilen tabutu önünde

Alnındaki ter, bir vatanın döktüğü terken,
Nabzındaki kan belki de bir nesle yeterken,

En sonra, şu bir torba kemik sen misin? Anlat!
Biz dipdiri verdik seni bir devlete Tâl'at!

Takriben adamlık sana yetmezdi, tamamdın,
Sen kitle adam, millet adam, bayrak adamdın.

En sevdiğin insan senin, en çıplak olandı;
Şanlar, senin ölçünle palavraydı, yalandı.

İnsanların insanlara verdikleri şanlar,
Göğsünde kalır, kalbine girmezdi nişanlar.

Asla derileşmezdi vezir esvabı sende,
Sen zorla büyüktün, ne kadar istemesen de...

En sonra eğildinse de kurşunla eğildin,
Altınlar akarken de züğürt ölmeyi bildin.

Neymiş sana heykel? Ne demekmiş sana türbe?
Arkanda kalan tertemiz ismin yetişir be!

Midhat Cemal KUNTAY (1885-1956)

---

[70] Talât Paşa'nın Almanya'daki geçici kabrinde 22 yıl boyunca muhafaza edilen cenazesinin 25 Şubat 1943'te İstanbul'a getirilmesi münasebetiyle yazılmış ve o gün Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Noktalama işaretlerini, şiirin önceki yayınlarını mukayese ederek yerleştirdim ve başlıktan sonraki açıklamayı da eski yayınlardan naklettim. Soldaki sahifede tıpkıbasımı yer alan bu nüsha, Talât Paşa'nın eşi Hayriye Talât Hanım'ın evrakı arasından çıktı.

TAL`AT PAŞA ALBÜMÜ

Talât Paşa, gençlik yıllarında.

TAL`AT PAŞA`NIN annesi
Hürmüz Hanım

Tal`at Paşa(ayakta) ve bir
arkadaşı, Selanik günlerinde

Talât Paşa, bir törende. Sağında elinde kırbaç bulunan ikinci kişi, Enver Paşa'dır.

Bu kitap, Türkiye`de gündemin değişmez dertlerinden biri haline gelen 1915`teki Ermeni techiri konusunda tehcirin mimarı Sadrazam Mehmed Talat Paşa`nın özel arşivinde bulunan ve bugüne kadar yayınlanmamış olan belgelerden meydana geliyor. Paşa, tehcir öncesindeki Ermeni nüfusu, kaç Ermeni`nin nereden nereye gönderildiği ve tehcir sonrasındaki Ermeni nüfusun ne olduğu gibi senelerden buyana tartışılan konulara, şahsi kayıtlarına dayanarak bizzat cevap veriyor.

Murat Bardakçı`nın, başta Talat Paşa olmak üzere, İttihad ve Terakkı Partisi`nin liderlerinin ailelerinden elde ettiği bu belgelerin yayınlanmasıyla. Ermeni tehciri ile ilgili gerçek sayılar ilk kez ortaya çıkmış oluyor.

İmza: Celal Bayar

Muhterem Hanımefendi,

Paşa merhumun Almanca metinle yazılmış hatıralarını bana lütfetmiştiniz - Münderecatını çok kıymetli buldum. Zaten kendisi de eserlerinin mukaddemesinde siyasetlerini memlekete hizmetleri tarzım, ittihad ve terekkinin umumî politikasını müdafaa için yazdıklarını söylemektedirler, Tab'ını muvafık ve hatta zarurf görmekteyim. Bunun için Türkçe metnini ele geçirmek ve bastırmak lâzım gelecektir, bu olamadığı takdirde elimizdeki metni tercüme ettirmek mecburiyetinde kalacağız ne düşündüğünüzü bildirir ve Türkçe metni hakkındaki malûmatınızı lütfederseniz minnetarınız olurum.

Eski İzmir Valisi, Paşanın eski İnkilap arkadaşlarından benim de hürmet ettiğim Rahmi beyi tanırsınız. Müşarünileyh ile merhum Paşanın cesetlerinin memleketimize getirilmesini hürriyet abidesinde, hürriyet şehitlerinin yanına defninin münasib olacağını görüşmüştük. Bu düşüncemizi Başvekile takir etim kabul ve tasvib buyurdular . Rahmi beye keyfiyeti bildirdim . Bundan sonrası için lâzımgelen teşebbüs ve tedbiri alacaklardır .

Hürmetlerimi arz eder cevabınızı beklerim.

Ankara: 5.12.1942.

İmza: Celal Bayar
Muhterem Hanımefendi,
27.11.1942 tarihli mektubunuzu aldım.

Paşanın hatıratının tamamını bastırmak fikrindeyim. Elimizdeki metin Almanca olduğu için Türkçesini arıyorum. Paşanın üslubu ile Türkçe aslından tab ettirir isek kıymeti daha yüksek olur. Türkçe aslını bulamazsak elimizdekini muktedir bir zata terceme ettirmek mecburiyetindeyiz .Telif hakr ki size alt olmak Usere neşir işini ban üzerime ali Paşanın dostlarının da yardımın» temin ederek hallederim .

Merhumun cenazesinin nakline gelince ilk mektubumu takdim ettikten sonra Hukâmetimiz resmen Alman Hükümeti nezdinde teşşebüste bulunmuştur.

Esas fikrinizi bilmediğim için görüşmek arzunuza kat'i cevab veremiyorum. Benim İstambulda nevakit gelebileceği» belli değildir. Elimizdeki malûmat, erz eylediğimden ibarettir. Buna nazaran buraya teşrif etmek veya biraz daha beklemek hususundaki karar size ait kalıyor ,

Hürmetlerimi teyit eylerim.

Talât Paşa'nın Berlin'de sürgünde bulunduğu sırada Almanca'ya tercüme ettirdiği hatıraları (solda) ve Celâl Bayar'ın hatıraların Türkçe'ye tercüme edilip yayınlanabilmesi maksadıyla Hayriye Talât Hanım'a yazdığı mektuplar (yukarıda ve yanda). Almanca metnin, bugün ilk sahifesi kayıptır.

Hayriye Tal`at Bafralı`nın hıdemat-I vataniye tertibinden aldığı aylığın cüzdanı (altta), 16 ocak 1983 tarihli Milliyet Gazetesi'nde çıkan vefat ilânı (yanda) ve o gün Şişli Camii'nde kılınan cenaze namazı (üstte). Talât Paşa'nın cenazesi, 1943'te Türkiye'ye getirilişine kadar, 22 yıl boyunca Berlin'de bu geçici kabirde muhafaza edilmişti (yan sahifede).

Talât Paşa'nın İstanbul'da, Hürriyet Tepesi'ndeki türbesi (üstte solda). Paşa'nın ve diğer İttihadçılar ile Hürriyet Şehidleri'nin türbelerinin bulunduğu Hürriyet Tepesi, şimdi gündüzleri piknik, geceleri de içki âlemi mekânı niyetine kullanılıyor (üstte, sağda). Talât Paşa'nın diaspora Ermenileri tarafından "millî kahraman" ilân edilen katili Sogomon Tehlirian (1897-1960) ise, ABD'nin California eyaletinin Fresno şehrindeki bu anıt mezarda yatıyor ve mezarın başında sık sık törenler yapılıyor, anma toplantıları ve âyinler düzenleniyor.